
СРЕМСКА МИТРОВИЦА
ИСТОРИЈСКИ АРХИВ • СРЕМ •

Главни уредник:

Др Ненад Нинковић, Одсек за историју – Филозофски факултет, Нови Сад

Редакција:

Др Дејана Васић, Катедра за историју, Филозофски факултет, Пале
Др Ђорђе Ђурић, Одсек за историју – Филозофски факултет, Нови Сад
Др Јелена Илић Мандић, Историјски институт, Београд
Др Ненад Лемајић, Одсек за историју – Филозофски факултет, Нови Сад
Нада Симић Лемајић, Историјски архив „Срем“, Сремска Митровица
Др Данко Леовац, Одељење за историју, Филозофски факултет, Београд
Др Боривоје Милошевић, Одсјек за историју, Филозофски факултет, Бања Лука
Др Исидора Точанац Радовић, Историјски институт, Београд
Др Петер Шолтес, Историјски институт Словачке академије наука, Братислава

Лектор:
Татјана Пивнички Дринић

Превод резимеа:
Љиљана Тубић

Издавач:
Историјски архив „Срем“

Тираж:
300

Штампарија:
Грб штампарије

ISSN: 1451–3676

СПОМЕНИЦА

ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА „СРЕМ“

21

СРЕМСКА МИТРОВИЦА
2022.

Овај број часописа „Споменица историјског архива СРЕМ“
штампан је захваљујући материјалној помоћи
Града Сремска Митровица и Покрајинског секретаријата за културу, јавно
информисање и односе са верским заједницама АП Војводине

САДРЖАЈ
CONTENS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

Мирослав Илић, мср
РУСКИ УТИЦАЈ НА РАЗВОЈ СРПСКОГ ШКОЛСТВА У КАРЛОВАЧКОЈ МИТРОПОЛИЈИ (1726–1737)..... 11

Горана Лемајић, мср
ПОНОВНИ ОСВРТ НА ПИТАЊА АУТОРСТВА И ГОДИНЕ ПОДИЗАЊА ЗГРАДЕ „ШЛОС" У ГОЛУБИНЦИМА 19

Мр Дејан Јакшић
СПОР ВЛАСТЕЛИНА ЛЕОПОЛДА МАРФИЈА ОКО ОСТРВА НА ДУНАВУ КОД ЧЕБА 27

Тања Черевицки, мср
ОСМАНСКА ИСТОРИОГРАФИЈА У XIX ВЕКУ: VAKANÜVİS – ХРОНИКЕ37

Павле Петковић, мср
ОДНОСИ МАЂАРА И БЕЧА У ПРЕДМАРТОВСКОМ ПЕРИОДУ 49

Реља Владимир, мср
ПРОДАЈА КРАЈИШКИХ ШУМА У ПЕТРОВАРАДИНСКОЈ И БРОДСКОЈ РЕГИМЕНТИ 61

Мр Снежана Илић
ПОЛИТИЧКА АКТИВНОСТ ДР СРЂАНА БУДИСАВЉЕВИЋА И ЊЕГОВА БОРБА ЗА ЗАШТИТУ ИНТЕРЕСА СРБА У ХРВАТСКОЈ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XX ВЕКА 75

Проф. др Слободан Бјелица
ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ ВОЈВОДИНЕ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА.. 97

Горана Лемајић, мср
СПОМЕН–ГРОБЉЕ У СРЕМСКОЈ МИТРОВИЦИ: ИСТОРИЈСКИ ОКВИР, ИЗГРАДЊА, СИМБОЛИКА, РАЗВОЈ И ЗАШТИТА КОМПЛЕКСА..... 121

Будимир Влаисављевић, мср.
РАЗВОЈ СРЕМСКЕ МИТРОВИЦЕ У ПРВОЈ ПОСЛЕРАТНОЈ ДЕЦЕНИЈИ (1945–1955) 149

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА
CONTRIBUTION AND MATERIALS

Др Борис Фајфрић
ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ МОНАШКЕ ШКОЛЕ У МАНАСТИРУ ХОПОВО..... 175

Душан Познановић
ДИРИГЕНТ ХИНКО МАРЖИНЕЦ, ЗАБОРАВЉЕНИ САРАДНИК МОКРАЊЦА, БИНИЧКОГ И НУШИЋА 189

Милош Лекић, мср
ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ НА ТЕРИТОРИЈИ СРЕМА 1931, 1935. И 1938. ГОДИНЕ – СТАТИСТИЧКИ ПРИЛОГ..... 199

АРХИВИСТИКА
ARCHIVAL SCIENCE

Радован Сремац, мср
СУДБИНА АРХИВА ЈЕВРЕЈСКИХ ОПШТИНА У ТОКУ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА – ТРАГОМ МАТИЧНИХ КЊИГА 215

Дејан Мостарлић
ДОКУМЕНТИ СА СУЂЕЊА МИЛОВАНУ ЂИЛАСУ У СРЕМСКОЈ МИТРОВИЦИ 1957. ГОДИНЕ - АРХИВИСТИЧКА АНАЛИЗА 233

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

Тања Черевицки
АЈШЕ ОЗКАН (AYŞE ÖZKAN), СРПСКА НЕЗАВИСНОСТ, ОД МИЛОША ДО МИЛАНА (1830–1878) (MİLOŞ'TAN MİLAN'A SIRP BAĞIMSIZLIĞI (1830–1878)), IQ KÜLTÜR SANAT YAYINCILIK, İSTANBUL 2011, 378 СТР. 253

Тања Черевицки
АЈШЕ ОЗКАН (AYŞE ÖZKAN), СРБИ ОД ОСАМОСТАЉЕЊА ДО КРАЉЕВИНЕ СХС (BAĞIMSIZLIKTAN SIRP–HIRVAT–SLOVEN KRALLIĞI'NA SIRPLAR), IQ KÜLTÜR SANAT YAYINCILIK, İSTANBUL 2013, 423 СТР. 256

Тања Черевицки
АЈШЕ ОЗКАН (AYŞE ÖZKAN), ПОРОДИЧНА ТРАГЕДИЈА У СРБИЈИ: МИЛАН–НАТАЛИЈА–АЛЕКСАНДАР ОБРЕНОВИЋ (SIRBİSTAN'DA BİR AİLE TRAJEDİSİ: MİLAN–NATALİYA–ALEKSANDAR OBRENOVİÇ), ÇİZGİ KİTABEVİ, KONYA 2016, 141 СТР...... 259

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

37.014.52:271.222(497.11)-772(497.113)"17"
271.222(470)-662:37(497.113)"17"

Мирослав Илић, мср
докторанд
Покрајински секретаријат за културу,
јавно информисање и односе са верским заједницама
miro.ilic81@gmail.com

РУСКИ УТИЦАЈ НА РАЗВОЈ СРПСКОГ ШКОЛСТВА У КАРЛОВАЧКОЈ МИТРОПОЛИЈИ (1726–1737)

Сажетак: Развој школства код Срба у Хабзбуршкој монархији између 1726. и 1737. незамислив је без утицаја Руса који су дошли у српску средину и били ангажовани као предавачи у првим средњим школама, или Срба који су се школовали у Русији и из ње пренели искуство бављења просветом. Са доласком руских учитеља српске школе добијају нов квалитет, старе богослужбене књиге замењују *Буквар* Теофана Прокоповича и други уџбеници. У раду се прати настанак првих српских средњих школа, организовање основних школа и утицај руских учитеља на овај процес у доба митрополита Мојсија Петровића и Викентија Јовановића.

Кључне речи: Карловачка митрополија, Мојсије Петровић, Викентије Јовановић, Максим Суворов, Русија, школство.

Срби из Хабзбуршке монархије су током XVIII века културне утицаје примали из два центра – Беча и Русије. Први барокни утицаји дошли су у српску средину са територије данашње Украјине, у којој је Кијев био центар православне духовности. Срби су у „барокним формама сачували своје историјске традиције и светосавско православље”.[1] На ове утицаје и српско–руске везе двор није гледао са симпатијама, али све док је Беч био савезник Петрограда, са недовољним напором да прекине руско–српске везе, овај утицај је трајао. Он је посебан траг оставио у изградњи образовног система Срба у Хабзбуршкој монарији, који се до реформи Марије Терезије налазио у рукама цркве. Док се нису стекли бољи услови за развој образовања, српске школе су се налазиле у манастирима или при црквама, под надзором свештенства. Не чуди зато што су се о образовању Срба у XVIII веку бринули карловачки митрополити

[1] Радован Самарџић, *Барок и Срби 1683–1739*, у: Западноевропски барок и византијски свет, Београд 1991, 16. За више вид.: Дејан Медаковић, *Путеви српског барока*, Београд 1971; Мирослав Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 2020.

и епископи. Чак и када је Марија Терезија извршила реформу школства и држава преузела улогу њеног организатора, Карловачка митрополија је и даље била надлежна за развој српских школа, али је морала да поштује стандарде које је пред све народе и вере ставила држава.[2]

Српске словенско–латинске школе осниване су по обрасцу истих образовних институција које су постојале у Русији. Њихова организација је била позната руским учитељима који су дошли у српску средину, али и малобројним Србима који су се школовали у Русији. У Кијеву је постојала православна високошколска установа – Духовна академија,[3] на којој су се образовали и неки српски епископи (Дионисије Новаковић) и карловачки митрополити (Мојсије Путник). У Москви је од 1685. радила Славено–грчко–латинска академија коју су основала грчка браћа Јоаникије и Софроније Лихуд, образовани на Падованском универзитету. И ова образовна институција је могла бити узор за сличне српске у Хабзбуршкој монархији.[4]

Искуства која су остварена у организовању школа у Русији, посебно у учењу латинског језика, била су драгоцена током изградње српског школства у Хабзбуршкој монархији. Ипак, напредак је био спор, јер је Беч од 1683. до 1718. са малим прекидима водио константне ратове, било са Османлијама, било са противницима на Западу или са унутрашњим непријатељима. То је оставило последице и на Србе и нису се могли довољно посветити изградњи школства, све до Пожаревачког мира (1718). До тада су школе биле препуштене ентузијазму

[2] Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, 2, Нови Сад 1959, 382; Дејан Микавица, Ненад Лемајић, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918*, књ. 1, Нови Сад 2016, 318–319; Ненад Нинковић, *Карловачка митрополија и српско школство у Хабзбуршкој монархији од 1699. до 1848. године*, Meherheiten – Minderheiten, Sprachliche und kulturelle Identitäten der Slavia im Wandel der Zeit, Band 4, Berlin 2018, 229.

[3] Кијевска академија је имала осам разреда: припремни, инфима, граматике, синтаксе, поетике и реторике, и два виша – филозофију и теологију.

[4] Цар Фјодор III Алексејевич је 1681. изнео план о оснивању високе школе и заједно са патријархом Јоакимом упутио молбу грчким патријарсима. Браћа Лихуд су стигли у Москву 6. марта 1685. по препоруци јерусалимског патријарха Доситеја II Нотариса који је настојао да утицај грчког образовног система прошири на Руско царство. Рад Академије започео је исте године у Богојављенском манастиру, а две године касније пресељена је у Спаски манастир, где је постао познат под именом *Заиконоспаска школа*. Основни академски смер је првобитно био подељен на неколико школа: више, средње и ниже. Предмети и курсеви који су се учили били су грчка и латинска граматика, поетика, епистолографија, реторика, логика, психологија, физика, богословија. (Алексей Игоревич Любжин, *История русской школы императорской эпохи*, Руская школа XVIII столетия, кн. I, Москва 2014, 117, 119, 121, 459–460, 462)

јерархије, грађанства у настајању и даровитих појединаца.[5] Није помогло ни настојање државе да у Војној граници почетком XVIII века обезбеди материјалне услове за отварање школа – кућу и сесију земље за учитеља, него је све остало на вољу јерархије и амбиције свештеника.[6] Манастири су били центри писмености, а њихове библиотеке, са делима искључиво богословског карактера, омогућавале су стицање знања теолошке природе. Степен образовања код парохијског свештенства је био толико низак да су били једва писмени.[7] У то време су ученици ретких српских основних школа обучавани у читању на основу дела теолошке природе и у основним рачунским операцијама.[8]

Српској јерархији је брзо постало јасно да се за образованије свештенство, које је чинило учитељски кадар, морају отворити школе бар у рангу нижих (четворогодишњих) гимназија. У том смислу су захтеве царевима Леополду I и Јозефу I упутили патријарх Арсеније III Црнојевић (1673–1706) и митрополит Исаија Ђаковић (1708). Међутим, све је остало на захтеву.[9] Двојица митрополита, Мојсије Петровић (1726–1730) и Викентије Јовановић (1731–1737), покренули су нову фазу развоја српске просвете. Петровић је сматрао да само образовањем свештеника може сачувати народ од унијатских тенденција. За то му је била потребна бар једна средња школа, а за њено отварање морали су бити превазиђене бројне препреке. Основни проблем са којим се на самом почетку митрополит сусрео односио се на недостатак одговарајућег учитељског кадра међу Србима, те је помоћ морао потражити ван граница Монархије. Због бојазни од католичког прозелитизма обратио се за помоћ цару Петру Великом. У писму њему упућеном 1721. Мојсије Петровић му се обраћа као „благовјенчаному и Богом хранимому государју нашем царју", те се жали да се „владајушти нас, врази наши, со всјаким лживим художеством труждајут сја да уловјат нас в мрежу убитија нашега".[10] Цар и Синод руске цркве одредили су да у Карловце

[5] Н. Нинковић, *Нав. дело*, 230; Никола Гавриловић, *Српско школство у Хабзбуршкој монархији у другој половини XVIII века*, у: Историја школе и образовања код Срба, Београд 1974, 119.

[6] Петар Деспотовић, *Школе Срба у Угарској и Хрватској*, св. 1, Крагујевац 1888, 32; Димитрије Кириловић, *Српске основне школе у Војводини у 18. веку*, Сремски Карловци 1929, 9–10.

[7] За свештенике и монахе у пописима из средине XVIII века најчешће се наводи: „читати знајет слабо, појати помало, писати незнајет, тајинства, блаженства и заповједи слабо разумјејет, читати, појати и писти от части". Д. Кириловић, *Нав. дело*, 8.

[8] Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Нав. дело*, 318, 320–321.

[9] Н. Нинковић, *Нав. дело*, 230–231.

[10] Д. Ј. Поповић, *Нав. дело*, 382.

пођу за учитеље браћа Максим и Петар Суворов.[11] Митрополит Мојсије је на себе преузео да обезбеди школску зграду и ученике.[12]

Прва Суворовљева школа у Сремским Карловцима радила је од 1. октобра 1726. до јануара 1727. када се због недовољног броја ђака преселио у Београд и ту отворио нову. Нажалост, чекала га је иста судбина, тако да је прави почетак прва српска средња школа доживела у јесен 1727. поново у Карловцима, где се за боље услове и већи број ученика побринуо митрополит Мојсије. Посланицом је обавестио вернике да ће се у школи образовати будући свештеници и учитељи и позвао их да пошаљу децу у њу, што је број ученика повећало на преко сто.[13] Петровић и његов наследник митрополит Викентије Јовановић су из сопствених средстава издржавали школу у Карловцима, где су од 1732. почели да стижу нови учитељи из Русије. То је довело до мешања језика и стварања славеносрпског, али је главна последица била отварање нових основних школа у сеоским срединама са образованијим учитељима и прерастање карловачке школе у гимназију.[14] У исто време бачки епископ Висарион Павловић (1731–1755) у Петроварадинском шанцу (Новом Саду) основао је латинско–словенску Рождественобогородичну школу (1731/1732). Њоме је у почетку управљао Словак Матеј Јеленек, којег је 1743. заменио Дионисије Новаковић, бивши ученик Кијевске духовне академије и будући будимски епископ. Владика Висарион је имао контакте и са Русијом, одакле је покушавао да прибави уџбенике и професоре за своју школу, тако да је Новаковића после неколико година заменио Рус Василије Крижановски.[15]

Посебна брига карловачких и београдско–карловачких митрополита биле су основне школе, на чије отварање су утицали преко свештеника и разним посланицама. Мојсије Петровић је подстицао свештенство да отвара основне школе где год је могуће, а 1724. је у циркуларном писму тражио да школе буду основане при храмовима, не само за децу него и за и старије парохијане, којима је недостајало основног теолошког знања. О школама су се бринули и црквено–народни сабори, као 1726. када је одлучено да ће средње школе бити основане при седишту сваке епископије, а у седишту Митрополије немачка и српска велика школа, од чега је кроз Суворовљев ангажман испуњена само друга одлука. Митрополит Мојсије је пред крај живота тражио помоћ од цара Карла VI

[11] Н. Нинковић, *Нав. дело*, 231–232.
[12] П. Деспотовић, *Нав. дело*, 34; Н. Нинковић, *Нав. дело*, 232.
[13] Д. Поповић, *Нав. дело*, 393.
[14] Н. Нинковић, *Нав. дело*, 231–232.
[15] Петар Ђурђев, *Утицај владике Висариона Павловића на развој школства у Новом Саду*, у: Епархија бачка кроз векове, ур. Б. Миловац, П. М. Вајагић, Нови Сад 2018, 150–152, 154.

да оснује шест виших и високих школа (од нижих гимназија до академије), али је није добио, па је Сабор из 1730. тражио да се оснује школски фонд и разреже порез за њега, што двор није прихватио. На оснивању фонда је инсистирао и митрополит Викентије Јовановић, али без успеха. Зато је 1733. у цркве унео школске кутије за прилоге. Иако су прихватани и натурални а не само новчани приходи, средства нису била довољна за озбиљан фонд.[16]

Праве учитељске професије, каквом је препознајемо данас, у то доба није било. Ретки су случајеви да је држање наставе у школи било једино или главно занимање. Како није постојала могућност школовања за учитеља, наставом су се бавили монаси, парохијски свештеници, појци и црквењаци, а у мањој мери и трговачки помоћници. Уз послове држања наставе, учитељи су, почетком XVIII века, помагали свештеницима у цркви, обављајући и звонарску и појачку дужност.[17]

Наведени разлози били су снажан подстицај митрополиту Викентију Јовановићу да покрене процес системског рада на образовању учитеља за основне школе. Круну његовог рада обележило је отварање прве српске гимназије у Карловцима. По одласку браће Суворов из Карловаца (1730) Јовановић је позвао нове руске учитеље и већ 1732. је стигао Синесије Залуцки. Он је постао проповедник у Саборној цркви у Карловцима и надзорник тамошњих српских школа. Пошто се митрополит поново обратио кијевском архиепископу Рафаилу Заборском, стигли су нови учитељи Емануил Козачински, Петар Падуновски, Трофим Климовски, Георгије Шумљак и Јован Мјенацки, а касније Тимотеј Левандовски, Јован Ластовицки и Петар Михајловски. Најзначајнији међу њима је био Емануил Козачински, који је на месту проповедника и надзорника школа наследио Залуцког.[18]

У школама у Сремским Карловцима и Београду, где је извођена прва средњошколска настава код Срба, почела је употреба првих уџбеника, донетих из Русије. Њима су замењене богослужбене књиге. У то време, упоредо са економским јачањем црквених општина, јавља се све већи број ученика који се опредељују за трговачки или занатски позив.[19] Најважнији уџбеник који је употребљаван у српским основним школама био је *Буквар* Теофана Прокоповича.[20] Он је доношен у више наврата из Русије, али је и прештампаван у

[16] П. Деспотовић, *Нав. дело*, 27; Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Нав. дело*, 319.
[17] Д. Ј. Поповић, *Нав. дело*, 383.
[18] Исто, 395; Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Нав. дело*, 319–320.
[19] Исто, 321.
[20] Срби су имали буквар и пре Прокоповичевог, али он није био штампан, па није ни могао да буде употребљаван у наставном процесу. Написао га је монах Кипријана

Монархији. Имао је теолошки део за који се сматрало да је довољан за верско образовање ученика. Деца су прво упознавана са словима и слоговима, а онда су вежбала срицање, потом су учила напамет речи и имена сваког слова, као и њихову бројчану вредност. Вежбало се сваког дана читањем молитви из теолошког дела *Буквара*. Преко њега је истиснут стари српскословенски, тј. србуљски начин учења, а Срби постепено прихватали руску грађансу азбуку.[21]

Школа Максима Суворова у Карловцима је одговарала Нижој гимназији. Имала је четири разреда: први припремни (класа букварaца) и три граматикална. Наставу је у почетку држао сам, а после му се придружио брат Петар. Максим је преузео први разред граматикалне класе почетком 1728. а од 1729. је држао наставу из латинског језика. Пошто је Петар отишао у Арад, Максим Суворов је изабрао три помоћника: за букварце, словенску граматику и латински језик, а међу њима је био ђакон Викентије Стефановић, будући митрополит београдски и патријарх пећки. По Максимовом одласку из Карловаца његови бивши ученици и студенти које је у Ђеру стипендирао митрополит Мојсије преузели су наставу (1730–1731) до доласка нових руских учитеља. Школске 1736/37. успешно је реализован програмски циклус наставе од шест година, са предметима који су се предавали у тадашњим гимназијама.[22]

Настава у овој гимназији је организована по класама/разредима – I разред аналогија, II разред инфими, III разред граматика, IV разред синтакса, V разред поетика и VI разред реторика. Постојала је идеја, код митрополита Викентија, да оваква школа почне са радом и у Београду, где су постојале словенска, латинска и грчка нижа средња школа у којој је наставу држао ватопедски монах Анатолије. Бројни сукоби и проблеми који су потресали Митрополију онемогућили су оснивање гимназије у Београду, и он је остао на двогодишњој латинској школи јеромонаха Петра Михајловског.[23]

Нажалост, 1737. је и гимназија у Карловцима престала са радом, јер патријарх Арсеније IV Јовановић није услед аустро–турског рата (1737–1739) имао времена ни средстава да се посвети њеном раду. У то време и руски учитељи су напустили српску средину јер су остали без плата и ученика. Зато су се на Сабору 1744. поново чули гласови световних посланика да јерархија ради на организовању просвете. После патријархове смрти (1748) томе су се посветила

Рачанина. (Ненад Нинковић, Горан Васин, „Српско школство у Хабзбуршкој монархији од Велике сеобе до реформи Марије Терезије (1690–1774)", *ЗМСКЈ* 69/2, Нови Сад 2021, 483)

[21] Д. Кириловић, *Нав. дело*, 11; Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Нав. дело*, 321.

[22] Исто, 322.

[23] Исто, 323.

двојица наредних митрополита – Исаија Антоновић (1748–1749) и Павле Ненадовић (1749–1768), који је у развоју српског школства учинио више него иједан његов претходник, али самостално, ослањајући се на српске снаге, без помоћи из Русије. То је могао да уради управо јер су помаци у образовном систему учињени између 1726. и 1737. године.[24]

***

Српска јерархија у Хабзбуршкој монархији је показала способност за прилагођавање новим формама друштвеног живота и организовању образовања свог народа у складу са њима. Услови за развој српског школства подразумевали су добру материјалну основу, квалитетан учитељски кадар и добра наставна средства, што су карловачки митрополити и епископи покушавали да током прве половине XVIII века обезбеде. У том циљу за помоћ су се обраћали руским владарима и епископима. Позив је резултирао доласком више руских учитеља у Сремске Карловце и Београд, отварањем првих српских средњих школа, затим прве српске гимназије, употребом *Буквара* Теофана Прокоповича у основним школама и настанком славеносрпског језика. Напредак у школству остварен између 1726. и 1737. имао је велики значај и образовне успехе у другој половини XVIII века, али и за борбу Срба за очување верског и етничког идентитета.

Miroslav Ilić

RUSSIAN INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF SERBIAN EDUCATION IN THE METROPOLITANATE OF KARLOVCI (1726–1737)

SUMMARY

Cooperation between the Serbian church elite and Russian state and spiritual institutions during the 18th century took place in several areas. One of the most significant was the education and schooling of Serbs in the Habsburg Monarchy. The bearers of reforms in this sense were the metropolitans and bishops of the Metropolitanate of Karlovci, who sought and received support for the plans from Russia. With the arrival of Russian teachers, Serbian schools get a new quality: the old liturgical books are replaced by textbooks, while the teaching staff is enriched with better professionals. By fulfilling these prerequisites, the Metropolitanate of Karlovci had made a perspective for the creation a national elite that would successfully welcome the development of civil society and make its full contribution to the Serbian community.

[24] Исто, 323; Ненад Нинковић, *Митрополит Павле Ненадовић*, Нови Сад 2017, 429–449.

728.8(497.113)"18"

Горана Лемајић, мср
историчар конзерватор
Завод за заштиту споменика културе
Сремска Митровица
goranalemajic@gmail.com

ПОНОВНИ ОСВРТ НА ПИТАЊА АУТОРСТВА И ГОДИНЕ ПОДИЗАЊА ЗГРАДЕ „ШЛОС” У ГОЛУБИНЦИМА

Сажетак: У раду се анализира питање ауторства и године подизања зграде „Шлос” у Голубинцима. Овај објекат је под заштитом државе као споменик културе од великог значаја и у релевантној литератури из области заштите културних добара као његова година изградње наводи се 1767. а као аутор помиње се Флоријан Мадочњи (Florian Madocsnyi). Анализом литературе која досад није коришћена приликом писања о овом објекту у раду се оспоравају општеприхваћена година изградње, име аутора и првобитна намена зграде „Шлос”.

Кључне речи: „Шлос” Голубинци, архитектура Војне границе, Војна граница, заштита културних добара, Голубинци, Срем, Хабзбуршка монархија.

Зграда „Шлос” која данас има статус споменика културе од великог значаја[1] због својих архитектонских и историјских вредности, одувек је изазивала интересовање својим изгледом, величином и позицијом у релативно малом месту као што су Голубинци. Њено колоквијално име „Дворац” говори нам да је то атипичан објекат за тај крај. „Шлос” је слободностојећа једноспратна грађевина смештена на омањем узвишењу у централном делу насеља Голубинци. Правоугаоне је основе и складне строго симетричне поделе, са пространим подрумом испод целог објекта који је сазидан од пуне опеке старог формата.

[1] Зграда „Шлос” у Голубинцима је 26. 9. 1951. године, на основу *Решења Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС* број И116, стављена под заштиту државе као непокретно културно добро; објекат је категорисан као споменик културе од великог значаја под називом Дворац „Шлос” *Одлуком о утврђивању непокретних културних добара од великог значаја* Извршног већа Скупштине Покрајине Војводине од 30. 12. 1991. године (објављено у: *Службени лист Аутономне покрајине Војводине*, бр. 28/91); Документација Завода за заштиту споменика културе Сремска Митровица; документација доступна и онлајн https://nasledje.gov.rs/index.cfm/spomenici/pregled_spomenika?spomenik_id=43799 (приступљено 14. 6. 2022).

Фасада зграде подељена је истуреним хоризонталним венцем на два јасно дефинисана подједнака дела – приземље и спрат. Украси на фасади су минимални и изведени у малтерној пластици, осим камених оквира око врата и прозора. Приземним делом доминира хоризонтална подела зидне површине, а спратна фасада је вертикално издељена пиластрима између којих се налази низ симетричних прозора. Сви прозори су додатно заштићени гвозденим гитерима. „Шлос" поседује двоја врата, једним се улази у подрум док друга воде у приземље грађевине. У приземљу се налази пет просторија и камено степениште са декоративним балустерима на спрату. На првом спрату се поред хола налази такође пет просторија. Изразито стрм и висок четвороводни кров зграде покривен је бибер–црепом.[2] На објекту су у више наврата извођени конзерваторски радови: 1970, 1979–82, 1988. и 2004–2014.[3] Остало је да се уреди ентеријер и прикључе вода, грејање и канализација. Зграда „Шлос" напуштена је 1986. године[4] и тренутно нема функцију. Постојали су планови да у њој буде смештено истурено одељење неког музеја, али ово до данас није реализовано.

Зграда "Шлос" у Голубинцима, 2014. година

Питања везана за време изградње и првобитну намену ове зграде остала су до данас нерешена. Најраширенија хипотеза је да је овај објекат изграђен у време инкорпорирања властелинства Војка у Војну границу 1767. године и да је

[2] За детаљнији опис објекта вид.: Ђенана Златкић, *„Шлос" у Голубинцима*, Гласник Друштва конзерватора Србије, 19, Београд 1995, 195–197; делови преузети из Документације Завода за заштиту споменика културе Сремска Митровица.

[3] Документација о реализованим радовима доступна у одељењу Документације Завода за заштиту споменика културе Сремска Митовица.

[4] Дотад је у њему била сеоска амбуланта.

направљен за потребе граничарских посада.[5] Анализа до сада некоришћене документације наводи на закључак да је објекат нешто старији од тог времена и да му је првобитна намена била да буде управна зграда властелинства Војка.

Завршетком Великог бечког рата Хабзбуршка монархија је значајно увећала своје територије на истоку и југоистоку на рачун Османског царства.[6] Овако велико територијално проширење ставило је Хабзбурговце пред значајне проблеме везане за управљање овим новоосвојеним простором. Њега је требало управно организовати, привредно уредити али и војно припремити за евентуалне нове ратове. Био је то приличан задатак за администрацију Монархије. Нове територије су углавном подељене у три целине, једну под управом цивилних власти где се земља делила у две поткатегорије – коморску и властелинску, и другу под управом војних власти где је требало организовати војне границе. Такав начин поделе примењен је и на територији Срема који ће се у потпуности наћи у поседу Аустрије после мира у Пожаревцу 1718. године.[7] На овој територији властелинства су имали грофови Одескалки (илочко властелинство), Пејачевићи (митровачко), Гросенау (Нуштар), Елц (вуковарско), Шенборн (земунско).[8] Временом ће се зарад потребе организовања Сремско–посавске

[5] Ђ. Златкић, *Нав. дело*, 195; Бранка Шекарић, *Голубинци Дворац „Шлос”*, Споменичко наслеђе Србије, непокретна културна добра од изузетног и великог значаја, Београд 2007, 168; Љиљана Радуловачки, *Културно–историјски споменици села Голубинци у Срему*, Зборник Музеја Срема, 3, Сремска Митровица 1977, 156; Ратко Рацковић, *Помени и трајања*, Сремска Митровица 2006, 119; у књизи Ђорђе Momčilović, *Zlatne niti zajedništva (Hronika Golubinaca)*, Novi Sad 1983, наводе се две хипотезе о изградњи зграде „Шлос”: прва је иста као у претходно поменутој литератури – да је подигнут за потребе Војне границе, а по другој претпоставци зграду је подигао Бернат, на основу чега аутор закључује да је изграђена око 1720. године на основу погрешног веровања да су Голубинци тад под влашћу Берната коме се додаје и погрешна титула барона; у књизи није наведен никакав извор за ове тврдње; директно је преузето и у: Marko Kljajić, *Golubinci kroz povijest*, Petrovaradin 1996, 19.

[6] О Великом бечком рату вид.: Дејан Микавица, Ненад Лемајић, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1526. до 1918*, 1, Нови Сад 2016, 109–148.

[7] О организацији Војне границе вид.: Fr. Vaniček, *Specialgeschichte Der Militärgrenze: Aus Originalquellen und Quellenwerken Geschöpft*, I–IV, Wien 1875; Славко Гавриловић, *Граничарски војни комунитети и штабска места у сремској Војној граници (XVIII–XIX век)*, Зборник Матице српске за историју 65–66, Нови Сад 2002, 9–23. Најзначајније прегледно дело о коморском Срему је: Славко Гавриловић, *Коморски Срем у другој половини XVIII века*, Београд 1995, 159.

[8] О приликама у Срему, организацији жупанија и границе, коморских поседа и властелинстава детаљније вид.: Славко Гавриловић, *Срем од краја XVII до средине XVIII века*, Институт за историју, монографије, књ. 12, Нови Сад 1979; Славко Гавриловић, *Обнова славонских жупанија и њихово разграничавање с Војном границом (1745–1749)*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 25, Нови Сад 1960, 49–92.

војне границе велики делови Срема нађи под управом војних власти. Дотадашња властелинства су у овом процесу изгубила значајан део својих поседа.

Једно од властелинстава које је највише погођено ширењем Границе било је земунско. Ово властелинство је после десетогодишњег коморског периода (1718–1728) продано грофу Фридриху Карлу фон Шенборну за 60.000 форинти. До 1745. године већи део земунског властелинства прелази под војну управу. Преостали, мањи део је реорганизован и по најважнијем насељу почиње да се назива властелинство Војка.[9] Ово властелинство се састојало од 11 насеља: Војка, Прхово, Пећинци, Попинци, Шимановци, Добановци, Угриновци, Голубинци, Деч, Крњешевци и Михаљевци.[10] Графица Шенборн је 1753. године продала за износ од 36.000 форинти властелинство Георгу Бернату, агенту три славонске жупаније при Угарској дворској канцеларији у Бечу, секретару при управи угарских коморских добара и присежнику судског стола Заладске жупаније.[11] У име власника који је живео у Бечу имањем је управљао провизор Данијел Сеп. Бернат је као средишње место имања одредио Голубинце, где су и изграђени нови дворац и економско двориште.[12] Назив властелинства је и поред овог остао Војка. Без обзира на амбиције новог власника, властелинство није дуго опстало. Због недостатка војника у сремском делу Границе 29. јула 1765. донета је одлука о додатном попуњавању Петроварадинске регименте а у оквиру тог процеса требало је у Границу укључити читаво властелинство Војку. Царица Марија Терезија је одлуку о инкорпорацији властелинства потврдила 7. септембра 1765. године.[13]

Једно од кључних питања у процесу инкорпорације било је постизање договора о откупној цени властелинства. Мешовита комисија састављена од представника војних, цивилних и коморских власти почела је са радом новембра 1765. године са задатком да обави детаљну инспекцију и изврши попис свих

[9] Детаљно о властелинству Војка вид. у: Славко Гавриловић, *Властелинство Војка у Срему (1745.–1766.)*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. 4, Нови Сад 1959.

[10] С. Гавриловић, *Властелинство Војка...*, 30.

[11] С. Гавриловић, *Властелинство Војка...*, 37; погрешан податак да је властелинство Војка првобитно припадало Бернату а потом прешло у руке суседних властелина наведен у: Душан Поповић, *Срби у Срему до 1736/7*, Београд 1950, 123, преузет је у знатном делу литературе у којој је додатно погрешним посредним закључивањем изведено да су ти нови власници грофови Шенборн, иако је у ствари било обрнуто, вид.: Ђ. Златкић, *Нав. дело*, *195*; M. Kljajić, *Nav. delo*, 13, 19; Đ. Momčilović, *Nav. delo*, 16.

[12] С. Гавриловић, *Властелинство Војка...*, 37.

[13] Pavao Nujić, *Petrovaradinska krajiška pješačka pukovnija u 18. stoljeću*, doktorska teza, Zagreb 2020, repozitorujum Univerziteta u Zagrebu, Hrvatski studij, 235.

насеља и територије властелинства Војка.[14] На основу достављених извештаја, маја 1766. објављен је коначни закључак комисије о процењеној вредности властелинства.[15] Георг Бернат је нарочито инсистирао на вредности места Голубинци захтевајући да му се признају додатна улагања из претходног раздобља која су већином била везана за изградњу властелинског двора у Голубинцима.[16] О коначној цени властелинства одлуку је донела сама царица Марија Терезија. Предлог представника комисије који су властелинство проценили на 52.345 форинти и 2 крајцаре она је повећала на 72.843 форинте и 43 крајцаре. Царица је на суму од 36.000 форинти за коју је Бернат раније купио властелинство додала уложена средства из извештаја комисије од 11.843 форинте и 43 крајцаре,[17] а као своју посебну милост коначну суму је увећала за још 25.000 форинти.[18] Бернату је речено да ову изузетну понуду треба прихватити а износ је у обавези била да исплати Угарска дворска комора. Властелинство Војка ће коначно бити укључено у састав Границе између 15. и 25. маја 1767. године.[19]

Управо због развијене инфраструктуре и зиданих некретнина Голубинци ће после инкорпорације постати седиште пешадијске чете.[20] Војне власти су бившу зграду властелинства употребиле за смештај штаба, док су остале властелинске зграде, имовина, земљиште и засади продати лицитацијом локалном становништву или дати у аренду.[21]

Цртеж зграде „Шлос" у Голубинцима из априла 1767. године који је сачувана у Дворском и коморском архиву у Бечу тумачен је у досадашњој литератури као пројектни план за зидање објекта. Особа која га је начинила – Флоријан Мадочњи (Florian Madocsnyi), именована је као аутор пројекта зграде. Сачувани цртеж има наслов: *Das Herrschaftshaus in Golubincze in Syrmien* – Вила управитеља имања у Голубинцима у Сирмијуму (Срему).[22] Назив јасно указује да је реч о објекту цивилне намене. Узимајући у обзир нове чињенице изложене у овом раду, цртеж већ постојећег објекта је највероватније био урађен у оквиру процене вредности властелинства а могао је послужити и за евентулну будућу

[14] P. Nujić, *Nav. delo*, 237–238.
[15] P. Nujić, *Nav. delo*, 242.
[16] P. Nujić, *Nav. delo*, 243.
[17] На име трошкова изградње властелинске зграде у Голубинцима и мелиорације.
[18] С. Гавриловић, *Властелинство Војка...*, 51.
[19] С. Гавриловић, *Властелинство Војка...*, 52.
[20] P. Nujić, *Nav. delo*, 244.
[21] С. Гавриловић, *Властелинство Војка...*, 55.
[22] Hofkammerarhiv Wien, Ung. Kam, Fasz. 16, Nr. 80 ex April 1767, Fol. 493, преузето из Ђ. Златкић, *Нав. дело*, 195. Фотографија цртежа која се чува у Заводу за заштиту споменика културе Сремска Митровица није довољно јасна да би се прочитао текст, тако да је он у потпуности преузет из наведеног дела.

адаптацију ради војних потреба. Флоријан Мадочњи, који се у релевантној литератури наводи као аутор пројекта за изградњу зграде, извесно је само особа задужена за техничко снимање објекта.

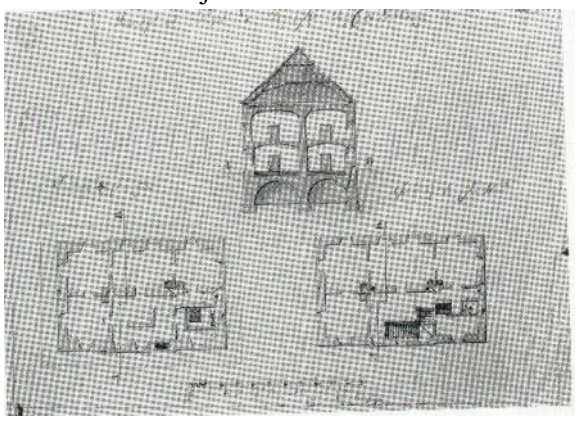

Вила управитеља имања у Голубинцима у Срему

Из горе наведеног може се закључити да је зграда „Шлос" у Голубинцима изграђена недуго након што је Георг Бернат преузео властелинство Војка, 1753. године. Иако зграда оригинално није била намењена за потребе граничара, она својим изгледом, обрадом и детаљима не одудара од наменске војноградничарске архитектуре тог периода.[23] Стога није чудно што је у недостатку података приписана овом типу грађевина. Анализом сачуваног плана и поређењем са садашњим стањем може се закључити да је зграда „Шлос" током времена претрпела само делимичне измене које нису суштински нарушиле њен изворни изглед, те стога представља значајан пример архитектонског наслеђа средине XVIII века.

[23] О основним одликама војноградничарских зграда вид.: Бранко Василић, *Војно–граничарске зграде у Сремској Митровици*, Рад војвођанских музеја, 3, Нови Сад 1954, 266.

Gorana Lemajić

REVISITING QUESTIONS OF AUTHORSHIP AND THE YEAR OF CONSTRUCTION OF THE " SCHLOSS" BUILDING IN GOLUBINCI

SUMMARY

The paper analyzes the question of authorship, purpose and year of construction of the "Schloss" building in Golubinci. This building is under the protection of the Republic of Serbia as a cultural monument of great importance. The most widespread hypothesis is that the building was built at the time of the incorporation of the Vojka estete into the Military Border in 1767 and that it was constructed for the needs of border guards. Florian Madocsnyi is mentioned as the author of "Schloss". The analysis of hitherto unused documentation leads us to the conclusion that the building is somewhat older than that time and that its original purpose was to be the administrative building of the Vojka estate owned by Georg Bernat. It was built sometime after 1753. Florian Madocsnyi, who is mentioned in the previous literature as the author of the project for the construction of the "Schloss" building, is certainly only the person in charge of the technical recording of the building after Bernat was forced to sell the manor due to the expansion of the Military Border.

94:347.236.1(497.113)"17/18"
929.732:929 Марфи Л.
94:347.236.1(439-89)"17/18"

Мр Дејан Јакшић
архивски саветник
Архив Војводине, Нови Сад
dejan.j@arhivvojvodine.org.rs

СПОР ВЛАСТЕЛИНА ЛЕОПОЛДА МАРФИЈА ОКО ОСТРВА НА ДУНАВУ КОД ЧЕБА

Сажетак: Границе поседа на промењивим токовима река изазивале су често дуготрајне граничне спорове и несигурност. Дунавске обале Бачке у XVIII и XIX веку биле су границе више државних територијалних јединица, приватних и јавних поседа. Када је коморско место Чеб (данас Челарево) дошло у приватни посед и конституисањем властелинства, отворило се питање поседовања и коришћења дунавских острва која су се налазила наспрам поседа. Гранична питања нису се тицала само два поседа, Чепског и Футошког властелинства, него и две жупаније – Бачко–бодрошке и Сремске, и два државна дела – Славоније и уже Угарске. У раду се прате дугогодишња спорења и активности заинтересованих страна, позиције жупанија и одлуке Државне скупштине, пошто је питање задирало у шире оквире унутрашњих државних граница. Бележи се недоличан живот властелина Чеба, жупанијског дужносника и главног актера овог спорења Леополда Марфија, и његово нељудско поступање са подложницима.

Кључне речи: Чеб, острва, Дунав, Леополд Марфи, властелинство Футог и Черевић, Бачко–бодрошка жупанија, Сремска жупанија.

Велике реке одувек су биле, уз планинске венце, најчешћа природна граница међу народима, државама, регијама, територијалним јединицама, црквеним покрајинама и поседима. Границе бачке историјске области су са запада, југа и истока дефинисале две велике реке – Дунав и Тиса. Бачке обале, од времена Римског царства, биле су границе држава и њихових управних и поседовних јединица.

На бачком дунавском сектору у XVIII веку и првој половини XIX века за време Хабзбуршке монархије / Аустријске царевине граничиле су се: Краљевина Угарска (ужа) и њена крунска земља Краљевина Славонија (и Војводство Срем), пет жупанија (Бачко–бодрошка са Сремском, Вировитичком, Барањском и делимично Пештанском жупанијом), провинцијална Бачка са Војном границом (Шајкашки граничарски батаљон, Славонско–сремска војна

граница односно Петроварадинска регимента). Дунавске границе са суседима ван жупаније имали су и слободни краљевски град Нови Сад, властелинство и варош Баја, коморски поседи и приватна властелинства. У прекодунавским жупанијама, у различито време, постојала су властелинства: Вуковарско, Илочко, Карловачко, Земунско, Каменичко, Бељско и Даљско, а Футошко властелинство се протегло и на сремску страну. Међе су, такође на овом простору, имале православне и католичке (архи)епископије.

Равничарске реке због промена тока, меандрирања, стварања и нестајања речних острва, регулације тока и других радова, биле су извор власничких сукоба између суседа. И данас трају спорења око измењеног тока реке у западнобачком Подунављу између Хрватске и Србије. Природна граница између Бачке и североисточног суседа Чонградске жупаније, а данас Србије и Мађарске, у делу свога тока била је равничарска река Киреш (Körös–ér). Међутим, због великог меандрирања реке, промена тока и каналских радова била је извор поседовних сукоба међу суседима. Сукоби око граница унутар и између властелинстава, која су раније била под Турцима, тј. у новоосвојеним областима, нису били неуобичајени у XVIII веку и могли су да воде ка сувише дугим и непрестаним расправама између властелинстава, али и подложника.

У ратном метежу на крају XVII века и почетком XVIII века, на овом простору је било мало повода и могућности да се успоставе тачне границе, односно да се реконструишу након османске власти. Тачно разграничење, с обзиром на слабу насељеност, а пре свега екстензивно привређивање, није било нарочито нужно. То се променило са порастом насељености, консолидацијом и појачаним прелазом на пољопривредно коришћење земље. Како властелинствима тако и урбаријалним сељацима морала су тада бити дата јасно дефинисана права поседовања. Водоплавни крај који се стално мењао, изазивао је с једне стране пуно несигурности у вези са линијом границе, а с друге стране је давао повода за граничне спорове.

Посебно стање је владало у местима која се граниче непосредно на Дунаву. Пространа плавна земља дуж велике реке стално је мењала облик, нарочито након високог водостаја. Насеља која леже на Дунаву су, при томе, увек поново бивала егзистенцијално угрожена од немирног набујалог Дунава. Нарочити ниво опасности је постојао тамо где су се насеља налазила на нагибу уз окуку тока. Тако је, примера ради, у Букину (данас Младеново) данашњи рукавац Дунава још у XVIII веку чинио главни ток. Постојећа обала била је угрожена од ерозије и пошто је дуги низ година угрожено разорним деловањем

Дунава, одлучено је да се насеље пресели на сигурније место, даље од речног тока.[1]

Када је коморско место Чеб (Cséb, Чиб, данас Челарево) дошло у приватни посед и конституисањем властелинства, отворило се питање поседовања и коришћења дунавских острва која су се налазила наспрам поседа. Гранична питања нису се тицала само два односно три поседа, приватних и државног, него и две жупаније – Бачке и Сремске, и два државна дела – Славоније и уже Угарске.[2]

Леополд Марфи и Чеб.[3] Леополд Марфи (Lipót Márffy, 1757–1812) био је потомак старе угарске племићке породице. Изабран је 1791. године за великог (главног) бележника Бачко–бодрошке жупаније и на том положају налазио се све до 1806. године. У два наврата, 1802. и 1805. године, био је и жупанијски заступник у угарском Државном сабору у Пожуну. Упркос племићком статусу и свом високом положају, Марфи није имао племићке манире, нити ишта што би се могло дефинисати као људскост у поступцима, посебно према подређенима.

Године 1791. Леополд Марфи је откупио од Коморске управе право на посед Чеб (величине 8469 пожунских јутара), на коме је, према попису из 1787. године, било 118 кућа и 858 житеља. На свом имању почео је 1797. године да гради кућу (курију), која постоји и данас (касније у поседу Лазара Дунђерског). Како је потицао из нижег племства, Марфи није имао сопствених средстава за куповину великог имања у Чебу, већ се задужи. Старе дугове враћао је новим позајмицама, те је, и иначе бахат, похлепан и склон раскошном животу, своје

[1] Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 2, Бачко–бодрошка жупанија, 1785/1567; 400/89; 424/80 (у даљем тексту: АВ, ББЖ).

[2] Државне власти у Бечу су 1741. године прихватиле сталешки захтев за укидање коморске управе у областима тзв. доње Славоније. Управна реформа је спроведена током 1745. године, када је извршено разграничење између пограничних области које су остале у саставу Славонске војне границе и унутрашњих области које су стављене под жупанијску управу. Тада су створене три жупаније: Пожешка, Вировитичка и Сремска. Иако су ове жупаније сматране саставним делом Краљевине Славоније, њихов државноправни положај је био посебан. На једној страни, ове жупаније су потпадале под земаљску надлежност заједничког бана и заједничког сабора у Загребу, док су на другој страни добиле право да самостало шаљу своје представнике у сабор Краљевине Угарске, који је задржао непосредну надлежност над решавањем пореских и других управних питања на подручју поменутих жупанија. Тиме је на подручју Славоније и Срема створена својеврсна двојна управа, која је током читаве друге половине XVIII и прве половине XIX века била предмет спора између угарског сабора у Пожуну и хрватско–славонског сабора у Загребу. Користећи такво стање, доњославонске жупаније су често избегавале да шаљу своје представнике на саборска заседања у Загребу, тврдећи да управна надлежност над тим подручјем припада угарском сабору.

[3] Karl–Peter Krauss, *Mord an der Donau. Leopold von Márffy und die deutschen Untertanen in Tscheb (1802–1812). Eine Mikrogeschichte der Gewalt*, Berlin 2018.

поданике (кметове) искоришћавао, варао и сурово физички кажњавао (батинао је чак и трудне жене, а везивао је и децу), па их је често, и најмањим поводом, истеривао са имања на којима су живели. Због својих поступака према људима, као и због одбијања да им подигне сеоску цркву, Марфи је убрзо дошао у сукоб са месним жупником и Калочком надбискупијом.

Чеб је раније био насељен српским житељима, али се стотинак овдашњих српских породица, због претеране суровости властелина, након низа жалби, иселило 1801. године на пустару Надаљ. На испражњено властелинство Марфи је почео да насељава подунавске Немце из околних насеља, потомке немачких колониста досељених неколико деценија раније у подунавски део Бачке. И према њима се опходио на сличан начин као и према одсељеним Србима, па је већ 1803. године дошло до прве побуне немачких кметова, те заузећа и делимичног уништења властелинске курије. Марфи је, на краће време, био протеран са свог имања у оближњу Паланку (ред је повратила војска, а побуњени кметови кажњени су батинама). Марфијеви кметови поднели су потом Бачко–бодрошкој жупанији у Сомбору скоро 150 урбаријалних тужби, због окрутности, превисоко одређених давања деветине и десетине, као и претеране радне обавезе, те због кршења урбаријалног уговора од стране властелина. Марфи се, као жупанијски бележник, постарао да многе њихове жалбе и тужбе нестану из жупанијског архива, за који је био надлежан, а и оне које су доспевале до суда биле су одбијене, што очито указује на добре личне везе које је остварио као високи жупанијски чиновник. Марфијеви кметови жалили су се, на крају, и самом цару Францу, након чега је дошло до обнове судских процеса и делимичне надокнаде штете оштећеним кметовима. Према подацима из 1810. године у Чебу је живело 1187 житеља, од којих је 995 било Немаца, 87 Срба и пет Јевреја.

Под притиском бројних парница са кметовима, али и јавне љубавне афере са женом свог управника имања Клигла, са којом је добио и дете, као и оптужби за силовање 15–годишње девојке, Марфи је 1806. године дао оставку на положај великог жупанијског бележника и своје седиште пренео је у Пешту. Посед у Чебу изнајмио је сестри удовици, али и њу је искоришћавао и варао, због чега је дошло до још једног судског процеса. Својим бахатим и конфликтним понашањем Марфи је и у Пешти стекао моћне противнике на високим положајима у Угарском намесничком већу. Коначно, када се 1810. године вратио на своје имање у Чебу, овдашњи становници и његови кметови, који су изгубили поверење у државне и жупанијске власти, одлучили су се, због вишегодишњег злостављања и прекомерног насиља, а у очајничком покушају одбране личне

имовине и елементарног достојанства својих живота, на крајњи корак – физичко уклањање, односно убиство свог властелина, 20. септембра 1812. године.[4]

Спор око Чепског острва. Један од сукоба које је Марфи водио, у свом рату на више фронтова, био је око поседовања дунавских острва поред његовог поседа Чеб. Мало дунавско острво, које је пре свега захтевао, лежало је северно од острва Нештин, које и данас постоји под именом Нештинска ада. Оно је било само узаним рукавцем одвојено од чепског атара. Данас, острво не може картографски да се идентификује пошто се спојило са бачком обалом. У каснијим премеравањима ово острво је уписано као „Чепско острво", за разлику од нештинске „Велике аде". Марфи је са заузимањем острва, у вези са којим су, наизглед, била нејасна права поседовања и коришћења, покушао да отвори шире могућности за приходе. Атар источно од Чеба и с друге стране Дунава, припадао је властелинству Футог и Черевић. Почетком XIX века, ово властелинство је прешло у посед грофа Јозефа Брунсвика (Brunswick de Korompa, 1750–1827). Он је, између осталог, био члан судског већа Септемвиралног суда у Пешти и саветник у Угарском намесничком већу. Брунсвик је наложило картографску ревизију целог Чепског властелинства, код које се радило такође о снимању речних рукаваца и острва. Марфи је очигледно веровао, због своје позиције у жупанији, да може да се одважи на ове расправе с обзиром на положај грофа Брунсвика. Тако није био само у конфликту са својим подложницима већ и са једном моћном племићком породицом.

Године 1798. Дворска комора је констатовала да се утврђена цена поседа Чеб не односи на острва настала променом тока Дунава и која су већ предмет спора, него ће се та сума накнадно кориговати ако се она припоје поседу.[5] Угарско намесничко веће је у то време било упознато да се спрудови у речном току Дунава протежу низводно од Футога све до каменичког острва, а да се узводно налази низ мањих острва повезаних новим наносима. На тај начин веома

[4] Уследила је истрага државних власти у Чебу. Након двогодишње завере ћутања, идентификовано је свих 14 учесника убиства које је Жупанијски суд у Сомбору осудио 1814. године, по кратком поступку, на смртне казне. У цео поступак се умешао и аустријски цар Франц и одузео процес том суду. Царски суд је донео блаже пресуде, а једина смртна казна извршена је над организатором убиства Јозефом Фергером 1816. године, одсецањем главе на месту почињеног злочина. Супруге осуђеника су 1817. године написале писмо цару у коме су подробно објашњавале разлог злочина, и затражиле су царску милост за преостале осуђене због тешког материјалног стања њихових породица. Након суђења завереницама, одржана су и поновна суђења по жалбама некадашњих Марфијевих кметова, те су донете праведније пресуде у њихову корист.

[5] АВ, ББЖ, 302/40.

је отежано кретање бродова за потребе војног футошког магацина (Злокућа) који се сада налази 1000 корака од пристанишне обале.[6]

Фискални прокуратор господара властелинства Футог и Черевић покренуо је 27. фебруара 1803. поступак против господара Чеба Леополда Марфија због узурпације Нештинског острва, које се налази наспрам паланачке коморске чарде. Људи управника Клигла претходне године су напали рибаре који су били у легалној аренди. Према добијеном закључку Угарске дворске коморе острава никад нису улазила у оно што припада Марфију.[7]

Правни заступник властелинства Футог и Черевић протестује против господара Чепског властелинства због острва која припадају том властелинству, односно Сремској жупанији. Контрааргумент даје жупанијски заступник према коме је одвајкада познато да острво припада Бачкој жупанији. Став Бачке жупаније је да главни ток Дунава дели територију две жупаније, а острва су ближа бачкој обали.[8]

Сремска жупанија предлаже заједничку комисију која би случај испитала а новоформирана комисија Бачке жупаније је била става да питање задире у шире оквире унутрашњих државних граница.[9] Због проблема припадности речног острва Жива бара Вировитичкој или Бачкој жупанији, односно Угарској или Славонији, Жупанија доставља Намесничком већу своје предлоге за разграничење, који треба да се разматрају на будућој Дијети.[10]

Услед граничног сукоба октобра 1804. године сачинио је Петер Вајдман (Weidmann), геометар, план границе старопаланачког и чепског терена према истоку, на току Дунава и кроз његове рукавце или канале. Десно острво је означено као „мало, обрасло фелбером, грмљем и врбом, такозвано острво сукоба или контроверзе, са Нештином, односно Футошким властелинством”.[11]

Марфи протестује против Футошког властелинства 20. марта 1805. због повреде поседа. Властелински ловци, 14 кметова наоружани пушкама, 63 гложанска кмета, заузели су чепско острво Рит (Réth). Извршили су насиље и чамцима однели украдено у Нештин.[12] Са Старопаланачког коморског поседа су

[6] Дејан Јакшић, *Бачко–бодрошка жупанија (1688–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената, VIII/10 (1801–1805), Нови Сад 2005, 334/56 (стр. 49).
[7] АВ, ББЖ, 343/24.
[8] АВ, ББЖ, 348/14.
[9] АВ, ББЖ, 344/49; 352/72.
[10] АВ, ББЖ, 363/2.
[11] https://maps.hungaricana.hu/en/MOLTerkeptar/3455/?list=eyJxdWVyeSI6ICJuZXN0aW4ifQ
[12] АВ, ББЖ, 364/103.

опет протестовали због чепске повреде поседа (сечење шуме, лов, заузеће дунавске аде). У више наврата Марфијеви људи су секли и носили дрво.[13]

Коморски фишкал 14. априла 1806. године моли да се у складу са законским прописима (чл. 23/1802) пошаљу поджупан и његови људи ради утврђивања границе поседа Чеб у подручју дунавских острва, тамо где нема видљивих граничних међа и ознака.[14] Позвана жупанијска комисија, уз учешће заинтересованих страна и ослањајући се на раније закључке, изашла је 11. јуна на терен. Констатовала је да је мање, „Чепско", острво прекривено трском и врбом површине око 60 јутара, и налази се поред већег Нештинског острва, да га Марфи користи од преузимања поседа уз сагласност Коморе. Граница треба да се спусти од међе са Паланком до средине Дунава и њом иде, тако да ово острво припада Чебу. Фишкал суседног коморског властелинства писао је да би острво половином припадало Паланачком коморском властелинству. Заступници и власник Футошког властелинства предочавајући контрааргументе оповргавају и да је мање острво припадало Паланци или Марфију, који је незаконито узурпирао острва.[15]

Жупанија је 14. јуна 1806. године признала Марфијев захтев за острво, аргументујући да већ од 1798. године постоји закључак Коморске администрације и да је то праћено земљишним књигама од 1800. године. Оно што је заправо било правно спорно је само Марфијево запоседање острва. При томе је жупанија сматрала да од тада у коришћењу острва Марфи ни на који начин није био ометан, све до скорог потраживања државне благајне. Генерална конгрегација Бачке жупаније прихвата извештај и утврђује границу коморског поседа Паланке на спорном дунавском подручју. Реамбулација предвиђа да разграничење до средине Дунава иде наспрам линије поседа и да се око тога одвија спор са Сремском жупанијом.[16]

Разграничење је дошло пред Државну скупштину 1807. године. Дијета је оформила комисију на челу са грофом Анталом Апоњијем (Antonius Aponyi) са задатком да правично реши гранична питања око подручја Жива (Zsiva) и извесних острва које Дунав окружује између Бачке, Вировитичке и Сремске жупаније.[17] Апоњи је 1808. године известио Бачку жупанију да је комисија формирана и да ће следеће године извршити послове за које је задужен.[18]

---

[13] АВ, ББЖ, 364/129.
[14] АВ, ББЖ, 374/18.
[15] АВ, ББЖ, 375/4; 378/48, 79; 381/82.
[16] АВ, ББЖ, 378/95.
[17] *Magyar törvénytár (Corpus Juris Hungarici), 1740–1835. évi törvényczikkek*, Budapest 1901, 364 (Законски чл. XXX).
[18] АВ, ББЖ, 397/51.

Поводом новог круга испитивања Угарска дворска канцеларија је тражила обавештење о стању спора.[19] Жупанијске среске власти, по налогу жупанијског фишкала, испитале су заклете сведоке о припадности и коришћењу ресурса мањег дунавског острва код Чеба. Сведоци су потврдили да је у летње време и ниског водостаја острво повезано са обалом да се може пешке прећи, да су сви слободно и бесплатно могли раније скупљати пруће са острва, све док то Марфи није контролисао. Може се закључити да су испитани сведоци сматрали да се Марфи противправно дочепао острва.[20]

У спору који води са заступницима Футошког властелинства, изјављује Марфи, до даљих одлука остаће у поседу![21] Ускоро се догодио инцидент када су људи из Нештина прешли чамцима на Чепску аду ради дрва и трске. Како су изјавили чепски парох и други сведоци Нештинци, њих око 70, наоружани пушкама и хладним оружјем, тукли су и псовали („убига Швабу") властелинске људе и мештане који су дошли да им се супротставе. О томе је извештена и Сремска жупанија.[22]

Жупанијски фишкал Јосип Сучић 1812. године образлаже своје мишљење, да пошто је Дијета 1807. године чланом закона на жупанијски предлог оформила комисију за решавање спора око подручја Живе и Чеба, да треба од председника те комисије грофа Апоњија затражити да се идуће 1813. године закаже и реши то питање комисијски. Сремска жупанија је спроводила своје истраге о коришћењу острва и тражила да кметови и Чепско властелинство више не узурпирају посед. Из званичних дописа јасно проистиче да они не признају разграничење него чепско острво називају черевићким, у поседу тог властелинства. Спор између Футошко–черевићког и Чепског властелинства око поседа дунавског острва задире у разграничење жупанија и краљевина Угарске и Славоније, што се у претходном периоду није могло разрешити.[23]

Услед недостатка даљих аката, нисмо у могућности да пратимо ток спора. Свакако да је после Марфијеве погибије спор био слабог интензитета. Државна скупштина је тек 1840. године законским чланом 36 решила ово питање. Подручје Жива и острва Чеб, тј. Мали Нештин, као и Бућковац, тј. Нови Вуковар, улазе у састав Бачке жупаније. Према извештају комисије чији је задатак био да утврди спорне границе између Бачке и Сремске, као и Бачке и Вировитичке жупаније, изаслане према одлуци чл. 30 Дијете 1807. године,

[19] АВ, ББЖ, 394/38.
[20] АВ, ББЖ, 404/1.
[21] Дејан Јакшић, *Бачко–бодрошка жупанија* (1688–1849), Каталог одабраних садржаја докумената, VIII/11 (1806–1809), Нови Сад 2014, 402/174 (стр. 176).
[22] АВ, ББЖ, 421/94.
[23] АВ, ББЖ, 451/93.

Његово величанство је донело овакву одлуку. Решавање приватних потраживања поседника решаваће се редовним законским путем, уз поштовање тренутног стања.[24]

Dejan Jakšić

THE DISPUTE OF THE LANDOWNER LEOPOLD MARFI REGARDING ISLANDS ON THE DANUBE NEAR ČEB

SUMMARY

The borders of possessions on the changing courses of the rivers caused often long–lasting border disputes and insecurity. The Danube banks of Bačka in the 18th and 19th centuries were the borders of several state territorial units, private and public properties. When the chamber town of Čeb (Čelarevo) came into private ownership, the question of using the Danube islands that were located opposite it was raised. The border issues concerned not only two estates, the Čepski and Futoški lordships, but also two counties – Bač–Bodrog and Srem, and two parts of the state – Slavonia and Hungary proper. The paper follows the long–term disputes and activities of interested parties, the positions of the counties and the decisions of the State Assembly, since the issue encroached on the broader framework of internal state borders. The unseemly life of the lord of Čeb, the county official and the main actor in this dispute, Leopold Marfi, and his bad treatment of his subjects are recorded.

[24] *Artculi diaetales anni MDCCCXL (MDCCCXL dik évi országgyúlési törvényczikkelyek)*, Pozsun 1840, 221 (законски чл. XXXVI). *Diverticulum Zsiva et insulae Cséb, alias Kis-Nestin, non secus Butykovácz, alias Neo-Vukovár Comitatui Bácsiensi ingremiantur.*

930.2(560)"18"

Тања Черевицки, мср
докторанд
tcerevicki@gmail.com

ОСМАНСКА ИСТОРИОГРАФИЈА У XIX ВЕКУ: VAKANÜVİS – ХРОНИКЕ

Сажетак: Историографија је имала важно место у прошлости и традицији Османског царства. Иако позиција државног хроничара/историчара није била званична све до краја XVII века, историографи тог ранијег периода (şahnameçi) били су поштовани и награђивани за своју службу. Од почетка XVIII века османска историографија доживела је напредак захваљујући институционализацији од стране државе. Званични османски историчари, ваканувис (vakanüvis) – хроничари, који су имали задатак да запишу догађаје од оснивања Царства па до њиховог периода, пажљиво су бирани на ову функцију. Хроничари су између осталог били вешти у лепом писању, граматици, познавању језика, и оно што је најважније, у вештини преношења информација. У овом раду, приказаћемо карактеристике ваканувис хроника османских историчара XIX века. Неки од њих су: Ахмед Асим, Шанизаде Мехмед Атаулах, Мехмед Есад, и вероватно најистакнутији историчар, Ахмед Џедвет–паша. Осврнућемо се на значај њихових хроника, сличности и разлике међу њима и њихово место и вредност у оквирима османске историографије.

Кључне речи: Османско царство, османска историографија, ваканувис, Ахмед Џевдет–паша.

Савремене хронике су од посебне вредности не само у погледу историјских података које пружају већ и у погледу одраза интелектуалног, друштвеног и културног развоја и периода у коме су настале. Османска историографија, која је добила званични идентитет успостављањем институције ваканувис (vakanüvis), која је званична државна историографија Османског царства почетком XVIII века, и од овог века почиње да производи више стандардних и редовнијих радова. Ако се посматра време настанка османске државе, османска историографија је настала са неколико векова закашњења у односу на државу.[1] Нису сачуване османске историје са краја XIII и почетка XIV века, када је Османско царство изашло на позорницу историје. Такође се може рећи да је сачувано мало извора о историји османске државе које су писали други народи.

[1] Erhan Afyoncu, *Osmanlı Siyasî tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, I, Sayı 2, İstanbul 2003, 101−172.

Након стварања, условно речено, полузваничне историографије у другој половини XVI и у првој половини XVII века, почела су се појављивати дела хроничара у XVIII веку чиме је и започело успостављање и институционализација званичне државне историографије код Османлија.[2]

Писци хроника, који су образовани у оквирима Султановог дивана[3] почетком XVIII века, а који су се касније повезивали са везирском канцеларијом и писарима (kâtip) у Високој порти[4], представљали су институцију која је трајала колико и само Царство, иако значај ове институције није био једнак у сваком периоду њеног постојања.[5] Треба истаћи да се могу пронаћи различита мишљења о настанку хроника код турских историчара. Преовлађујући став је да се ради о наставку шахнаменувиса[6] који се од владавине Сулејмана Величанственог претворио у сталну државну службу. Према другом гледишту, она потиче из традиције Бајазита II и писања османске историје од стране İdrîs–i Bitlisî–ja[7] и

[2] Necdet Öztürk, Murat Yıldız, *İmparatorluk Tarihinin Kalemli Muhafızları, Osmanlı Tarihçileri–Ahmedî'den Ahmet Refik'e*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, 150; Samet Arıker, *Osmanlı Tarih Yazıcılığı*, Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Vol. 8, İğdır 2015, 199−217.

[3] Dîvân–ı Hümâyun („Padişah divanı" или „Султанов диван") означавао је царско веће и владу Османског царства. Реч диван је ушла у турски језик из персијског и арапског језика. Веће су чинили везири (у модерном смислу министри) на челу са великим везиром. Султани су препуштали у великој мери разматрање и решавање разних проблема огромног Царства царском дивану и великом везиру. Наравно, велики везир је морао да све одлуке дивана пренесе султану и да добије његово одобрење. За време владавине појединих „слабих" или малолетних султана, Диван је имао и те како важну улогу и стварна моћ је била у његовим рукама, тј. у рукама великог везира. Од XVIII века одустало се од одржавања састанака Дивана и тиме је почео период управе Високе порте. Ahmet Mumcu, *Dîvân–ı Hümâyun*, TDV İslam Ansiklopedisi, 9, İstanbul 1994, 430−432.

[4] Bâb–ı Âli (Sublime Porte), Висока порта или Порта, термин којим се називала влада Османског царства, Диван и канцеларија великог везира. У употреби је од почетка XVIII века. „Yüce kapı" или „велика капија" служила је да се њоме именују зграде у близини сарајa. Висока порта је термин које се ретко среће у изворима из XVI и XVII века, а када је и коришћен, означавао је царско веће, Диван. Ушао је у широку употребу захваљујући европским историчарима и путницима тога доба, а у XIX веку, у време владавине султана Абдулмеџида и Абдулхамида, постао је синоним за османску власт. Mehmet İpşirli, *Bâb–ı Âli*, TDV İslam Ansiklopedisi, 4, İstanbul 1991, 386−389.

[5] Feridun M. Emecen, *Osmanlı Kronikleri ve Biyografi*, İslâm Araştırmaları Dergisi, Vol. 3, İstanbul 1999, 83–90.

[6] E. Afyoncu, *Osmanlı Siyasî tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler*, 101.

[7] İdrîs–i Bitlisî (?1452–1520), свестрани писац и државник, служио је у време владавине султана Селима I и Бајазита II. Оставио је многе радове на персијском језику, знао је арапски и турски. По налогу Бајазита II написао је дело *Heşt Bihişt* које обилује историјским подацима. Сматра се да је он започео тзв. ирански правац у османској историографији. Био је прави представник китњастог стила користећи многе цитате из

Кемал–пашазадеа[8], док се Абдурахман Абди Ага (паша)[9], који је свој мандат започео по усменој наредби султана Мехмеда IV, сматра првим хроничарем. Међутим, циљеви, средства и производи шахнаменувиса и ваканувис институције, које су сличне по својим општим одликама, ипак се разликују једни од других.[10] Османски хроничари су се у погледу научног схватања и технике писања придржавали традиције исламске историографије. Хроничари су не само записивали догађаје свог периода већ су добили задатак да допуне подацима историјске периоде који су њихови претходници оставили недовршеним и непотпуним.[11]

Током XVIII века поред писања османске историје, настајало је и много дела типа ваканувис хроника, па је тиме и званично ваканувислик (vakanüvislik) заменио полузваничну историографију шахнаменувислик (şehnâmenüvîslik). Међутим, стварање дела која су се сматрала за незваничну историографију се наставило. У та дела се убрајају монографије и историје градова, биографије, библиографије и енциклопедије. У овом периоду су такође настали и бројни извештаји и запажања амбасадора (sefâretnâme)[12] који могу дати врло занимљиве информације о појединим догађајима.[13]

Ваканувислик се сматра наставком традиције исламске историографије у којем се даје предност једноставном језику и стилу. Научне принципе историографије примењивали су у хроникама, док су књижевне одлике, као начин изражавања, излагања и стила, такође приметне. Књижевне карактеристике јасно се виде у делима хроничара бирократског порекла, док у

књижевности док је писао историјске радове. Abdükadir Özcan, *İdrîs–i Bitlisî*, TDV İA, 21, İstanbul 2000, 485−488.

[8] Kemalpaşazâde (1469–1534), Ибн–Кемал, османски историчар и песник. Веома цењен од стране султана Бајазита II, написао је дело *Tevārīh–i Āl–i Osmān* (*Хронике османске династије*). Дело је написано на османском језику по жељи султана и његовој намери да оно постане доступно и разумљиво ширим слојевима друштва. Şerafettin Turan, *Kemalpaşazâde*, TDV İA, XXV, İstanbul 2022, 245−247; Erdal Taşbaş, *Klasik Dönem Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserlerine Kısa Bir Bakış*, Mediterranean Journal of Humanities, I/2 2011, DOI: 10.13114/MJH/20111802, 218−219.

[9] Abdurrahman Abdi Paşa (1616–1686), османски везир, државник, историчар и песник, последњи беглербег Будинског ејалета. Поред државне службе, познат је по свом историјском делу *Векаинаме* (*Vekayiname*), где је први пут настала хроника Османског царства која је била написана разумљивим језиком и стилом, први прави пример хронике. A. Özcan, *Abdurrahman Abdi Paşa*, TDV İA, 1, İstanbul 1988, 156.

[10] E. Taşbaş, *Klasik Dönem Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserlerine Kısa Bir Bakış*, 218−219.

[11] E. Afyoncu, *Nav. delo*, 102−103.

[12] Sefâretnâme су извештаји амбасадора. Назив потиче од арапске речи sefîr којом су називани амбасадори. Nebi Bozkurt, *Sefâretnâme*, TDV İA, 36, İstanbul 2009, 289.

[13] Abdülkadir Özcan, *Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış*, FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, I, Bahar, İstanbul 2013, 271−293.

делима илмијских[14] хроничара, поред књижевних квалитета, предњаче научне карактеристике.[15]

XIX и XX век су периоди у коме су у историографији, као и у готово свим областима, наступиле важне промене и иновације. У овим вековима, док су писане опште, приватне и званичне хронике као наставак старе традиције, писане су и монографије које су за теме имале експедиције, ратна дешавања, као и биографска дела. У међувремену су се појавиле нове историографске врсте, озбиљније и трајније студије представљене у виду библиографија и енциклопедија.

Важан аспект историографије XIX века се огледа у томе да су од времена танзимата[16] историчари учили и знали европске језике па су тако у својим делима више и говорили о историји европских држава. Они су могли користити западне изворе и покушали су да створе прве историјске синтезе које су обухватале и државу Османлија. У последњим вековима, Фераизизаде Мехмед Саид (Ferâizîzâde Mehmed Said) написао је прву од општих историја почевши од дела под именом *Târîh–i Gülşen–i Maârif*. Такође, сажете опште историје писали су и Ахмед Хилми (Ahmed Hilmi), Џевдет–паша (Cevdet Paşa), Намик Кемал (Namık Kemal), Мизанџи Мурад (Mizancı Murad), Атиф Мехмед (Âtıf Mehmed), Ахмед Вефик–паша (Ahmed Vefik Paşa), Али Џевад (Ali Cevad), Абдурахман Шереф (Abdurrahman Şeref), Ахмед Рефик (Ahmed Refik).[17] Дело Хаирулаха (Hayrullah)[18] *Devlet–i Aliyye–i Osmâniyye Tarihi* представља једну од тих синтеза које говоре о историји Османског царства од његовог оснивања до XIX века. Хронике (векаинаме) могу се сврстати у две категорије: могу бити службена и лична

[14] İlim (наука), што значи „знати", термин је који се користи за „знање" и „науку". İlhan Kutluer, *İlim*, TDV İslam Ansiklopedisi, 22, İstanbul 2000, 109.

[15] Bekir Kütükoğlu, *Vekâyinüvis*, TDV İA, 42, İstanbul 2012, 457−461.

[16] Реч танзимат је множина арапске именице tanzîm у значењу регулисати, поново поставити, преуредити. Танзиматски период у историји Османског царства карактерише спровођење широког спектра реформи, који ће као такав донети кроз одређени временски период преокрет у институционалном, економском и социјалном изгледу државе. Оно што танзимат издваја из тока османске историје јесте чињеница да је реформисањем државне управе, увођењем законитости и формалноправно изједначавање муслиманских и немуслиманских поданика Царства представљало процес који је трајао током читавог XIX века и чије ће творевине наследити и модерна Република Турска. Започет је проглашењем Хатишерифа од Гулхане 3. новембра 1839. године, своју кулминацију покрет рефоми је добио проглашењем првог османског устава 1876. године. Ali Akyıldlz, *Tanzimat*, İA,Vol. 12/1, İstanbul 1993, 1−10.

[17] A. Özcan, *Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış*, 284.

[18] Hayrullah (1818–1866), османски историчар и државник. *Hasan Yüksek, XIX. Osmanlı Tarihçiliği, Необјављена мастер–теза, Univerzitet Osmangazi, Institut za društvene nauke, Eskišehir 2006, 92; Ömer Faruk Akün, Hayrullah Efendi*, TDV İA, 17, İstanbul 1998, 67−75.

(приватна) дела. Званичне хронике у XIX веку почињу са Ахмедом Васифом, који је неколико пута био именован за ваканувис хроничара, а завршавају се са Абдурахманом Шерефом. Током овог периода, Ахмед Асим, Шанизаде Атаулах, Мехмед Есад и посебно Ахмед Џевдет–паша оставили су вредне хронике.[19] У овом периоду постоји велика разноликост у жанру биографије и библиографије. Поред традиционалних биографија државних великодостојника и улеме, појавили су се и нови жанрови. Посебно место заузимају салнаме[20], које се могу сматрати новом врстом историјске књижевности.[21]

Основне карактеристике ваканувиса. Најважније информације о османској историји остале су сачуване и пронашле су свој пут до историчара захваљујући хроникама. Традиција писања хроника је била званична обавеза и дужност хроничара које су постављали султани, а почетак ове праксе се може видети и за време владавине Сулејмана Величанственог. Међу значајним хроничарима су Евлија Челеби (Evliya Çelebi)[22] и Ћатиб Челеби (Kâtip Çelebi)[23] који су живели у XVII веку. Први званични ваканувис Царског дивана био је Мустафа Наима из Алепа (Halepli Mustafa Naima)[24]. *Naima Tarihi*, *Keşfü'z–Zunûn*,

[19] A. Özcan, *Nav. delo*, 284.

[20] Салнаме (salname) су османски годишњаци, извештаји штапмани у облику књиге у којима су хронолошки забележни најважнији догађаји у току једне године. За салнаме се још користи персијска реч nevsal и турска реч yıllık. Постоје државне салнаме (devlet salnamesi) и провинцијске салнаме (vilayet salnamesi). Ови годишњаци су од огромног значаја јер садрже велики број информација о догађајима, местима, друштву и свакодневном животу у Османском царству. Hasan Duman, *Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri Bibliyogrfyaisı ve Toplu Kataloğu*, Ankara 2000, 19; Isti, *Ottoman Yearbooks (Salname ve Nevsal)*, Middle East Librarians Association, No. 32, 1984, 17−20.

[21] A. Özcan, *Nav. delo*, 284.

[22] Evliya Çelebi (1611–1682), османски путописац и аутор дела *Путописи Евлије Челебије* који има огроман значај за историографију, а посебно је важан део путописа који говори о Србији. *Evliya Çelebi, Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama, Sarajevo 1979; Mücteba İlgürel, Evliya Çelebi,* TDV İslam Ansiklopedisi, 11, İstanbul 1995, 525−533. Вид.: Александар Фотић, *Стари извори нова сазнања: Изазови аутографа Путописа Евлије–Челебије*, Књижевна историја 51(167), 243−257.

[23] Kâtip Çelebi (1609–1657), Мустафа хаџи–Калфа или Ћатиб Челебија, био је османски географ и веома продуктиван аутор који је оставио мноштво дела укључујући и дело под називом *Огледало света* (*Cihânnümâ)*. Стојан Новаковић (приредио), *Хаџи–Калфа или Ћатиб–Челебија: турски географ XVII века о Балканском полуострву*, Српска краљевска академија, Београд 1892; Исти, *Румелија и Босна: географски опис Мустафе Бен Абдале Хаџи–Калфе*, Београд 1892; Türk Tarih Kurumu, *Kâtip Çelebi*, Ankara 1991; Orhan Şaik Gökyay, *Kâtip Çelebi*, TDV İA, 25, İstanbul 2022, 36−40.

[24] Halepli Mustafa Naima (1655–1716), први званични османски ваканувис хроничар. Његово најзначајније дело јесте *Naima Tarihi* (*Наимина историја*). Mehmet İpşirli, *Naîmâ*, TDV İslam Ansiklopedisi, 32, İstanbul 2006, 316−318; E. Afyoncu, *Osmanlı Müverrihlerine Dair Tevcihat Kayıtları I*, TTK Belgeler, XX/24, Ankara 2000, 84−85.

Miratü'l Memalik су најважнија дела тог периода. Последњи међу хроничарима био Абдурахман Шереф, док се Ахмед Џевдет–паша сматра највећим хроничарем/ваканувисом Османског царства.[25]

Vakanüvis је термин који се састоји од арапске речи vak'a (догађај) и персијске именице nüvîs (писац, аутор), док се у изворима најпре користио термин vekāyi'nüvîs.[26] Успостављање и институционализација званичне историографије као државне дужности код Османлија поклапа се са великим везирством Амџазаде Хусеин–пашом (Amcazâde Hüseyin Paşa) на почетку XVIII века. Ваканувиси су били државни службеници. Њих је постављао султан и били су дужни да на крају сваке године напишу и предају султану биографије важних људи који су те године умрли. Пажња коју су Османлије посвећивале бележењу историје важна је основа да би ови хроничари детаљно бележили важне догађаје из османске историје.[27] У институцији ваканувиса, за коју се сматрало да је започета у XVIII веку и настављена до краја постојања Османског царства, они, који су били званични историчари државе, добили су задатак да записују проживљене догађаје, тј. догађаје чији су и сами били сведоци.[28] Тако извештавање има својих предности и недостатака, међутим, свакако да само постојање ове институције током новог века султаната олакшава истраживачима да протумаче неке изворе првог реда и да стекну увид у континуитет и след догађаја у прошлости.

Изворна вредност хроника и архивских докумената који дају информације из прве руке је неспорна. Захваљујући овим изворима, историчар може проценити догађаје тако што ће их тачно идентификовати и описати, такође и доћи до важних закључака о узроцима појединих догађаја и процеса у прошлости.[29]

---

[25] B. Kütükoğlu, *Vekâyinüvis*, 457−458.

[26] Ibidem, 458; *H. Yüksek, XIX. Osmanlı Tarihçiliği, 28.*

[27] Списак хроничара XVIII века и време које су провели на том задатку: Mustafa Na'îmâ (1699–1703), Şefik Mehmed (1703–1713), Mehmed Râşid (1713–1722), Çelebizâde Âsım (1722–1730), Arpaeminizâde Sami (1730–1733), Hüseyin Şâkir (1733–1739), Abdullah Refet (1735–?), Mehmed Hıfzı (?–1739), Mehmed Subhi (1739–1744), Süleyman İzzî (1744–1752), Mehmed Hâkim (1752–1766), Çesmizâde Reşid (1766–1768), Musazâde Abdullah (1768–1770), Enverî Sadullah (1770–1771), İbrahim Behçeti (1771–1773), Hâfız Süleyman Molla (1773–1774), Ahmed Vâsıf (1783–1786), Mehmed Edib (1786–1787), Ahmed Vâsıf (1789–1791), Enverî Sadullah (1791–1792), Mehmed Edib (1792–1794), Halil Nuri (1794–1798). N. Öztürk, M. Yıldız, *İmparatorluk Tarihinin Kalemli Muhafızları, Osmanlı Tarihçileri–Ahmedî'den Ahmet Refik'e*, 149.

[28] Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 2004, 574–575; B. Kütükoğlu, *Нав. дело*, 103, 271−273.

[29] Mesut Aydiner, *Vak'anüvis Subhî Efendi, Subhî Tarihi, Sâmî ve Şâkîr Tarihleri ile Birlikte (İnceleme ve karşılaştırmalı Metin)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, 27.

Институција ваканувис хроничара добија континуитет од Мехмеда Рашида[30]. Он је трећа особа по реду која је постављена на место хроничара, после Мустафе Наиме и Катибизаде Мехмета Шефика (Kâtibizade Mehmet Şefik). Након оснивања штампарије Ибрахим Мутеферика (İbrahim Müteferrika)[31]. родила се идеја да се штампају хронике које су настајале у то време како би наредна генерација хроничара могла једноставније да користи оно што је пре ње било написано.

Поред добрих одлика хроничара, постоје и неки негативни аспекти који могу да наруше њихову објективност. Од почетка XIX века, пракса се променила и главни хроничари који су били задужени да записују све догађаје нису учествовали у експедицијама и нису послати на терен, више су били стационарани у престоници, што их је у неким ситуацијама спречило да добију детаљне информације, односно да испуне задатак правилног, тачног и објективног писања историје.[32]

Најзначајнији османски хроничари XIX века. Први ваканувис који је дошао на ову позицију у XIX веку био је Ахмед Васиф[33], који је остао на овој

---

[30] Râşid Mehmed (1670–1735), османски историчар, ваканувис. Његова хроника се наставља на хронику Мустафе Наима и носи назив *Târih–i Râşid*. Fatih Günay, *Râşid (Vak'anüvis): Hayatı, Edebî Kişiliği, Divanının Tenkitli Metni ve İncelemesi*, Neobjavljena doktorska teza, Trakija Univerzitet, Institut za društvene nauke, Stara Zagora 2001; Isti, *Râşid Mehmed Efendi*, TDV İA, 34, İstanbul 2007, 463–465; Halit Biltekin, *Vak'a–nüvis Mehmed Râşid Efendi: Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Vol. 3/11, 2010, 162−171.

[31] İbrâhim Müteferrika (1675–1745), оснивач прве штампарије код Османлија, писац и преводилац. Рођен у Клужу. Нема много сачуваних података о његовој породици и пореклу пре прихватања ислама. Захваљујући подршци садразама Невшехирли Дамад Ибрахим–паше и султана Ахмеда III, 1727. заједно Мехмед Саидом, сином османског амбасадора у Паризу, Јирмисекиз Мехмед Челебија отворио је прву османску штампарију – Darü't–Tıbâati'l Amire. E. Afyoncu, *İbrâhim Müteferrika*, TDV İslam Ansiklopedisi, 21, İstanbul 2000, 324−327.

[32] Hasan Akbayrak, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarih Yazımı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012, 29; Nazır, Şentürk, *Babıâli Vakanüvisleri, İlk Resmi Tarihçiler*, İstanbul 2008.

[33] Ahmed Vâsıf (?–1806), рођен у Багдаду, био је османски државник, историчар и писац. Такође је остао познат по томе да је био први амбасадор Османског царства у Шпанији. Тамо је био послат како би посредовао и покушао да постигне договор у циљу обезбеђивања безбедности Медитерана. Утиске и догађаје из тог периода службе је забележио у својој књизи *Извештај амбасадора из Шпаније* (*İspanya Sefaretnâmesi, 1787–1788*). Васифово најважније дело је *Mehâsinü'l–âsâr ve hakāiku'l–ahbâr*, у историографији познато као *Васифова историја* (*Vâsıf Târihi*). Mücteba İlgürel, *Ahmed Vâsıf Efendi*, TDV İslam Ansiklopedisi, 42, İstanbul 2012, 535–537. Вид.: Nevzat Sağlam, *Vakanüvis Ahmed Vâsıf Efendi'nin Tarihçiliği ve Kaynakları Kullanma Usulü*, İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi, Vol. 5, 2, İstanbul 2019, 564−595; Yılmaz Kurt, *Osmanlıca Dersleri*, Ankara 1999, 22.

позицији до 1805. године. После Васифа, још десет хроничара ступило је на дужност током XIX века. Последњи ваканувис хроничар који је обављао ову функцију у Османском царству је Абдурахман Шереф[34]. Историчар који је најдуже остао на овој функцији је Ахмед Лутфи, између 1866–1907. године. Неки од најзначајних хроничара су били: Ахмед Асим (Antepli Mütercim Ahmed Âsım Efendi, 1807–1819)[35], Мехмед Атаулах (Şânîzâde Mehmed Âtaullah Efendi, 1819–1825), Мехмед Есад (Mehmed Esad Efendi, 1825–1848) и Ахмед Џевдет–паша (Ahmed Cevdet Paşa, 1855–1866)[36].

Ахмед Асим је брзо по доласку у Истанбул успео да напредује захваљујући познавању три језика и искуству у служби које је стекао у родном граду.[37] Затражио је рукописе својих претходника историчара Пертева и Амира како би одредио одакле да започне писање своје историје. Осим нацрта својих претходника, користио је и материјал који се налазио у канцеларији Дивана. Ахмед Асим је описао догађаје између 1791−1806. и када их је представио великом везиру, наишао је на његово одобравање.[38] Ахмед Асим је 1819. преминуо од куге, а султан Махмуд II је одмах прогласио новог хроничара.

Мехмед Атаулах Шанизаде био је један од најзначајнијих османских научника тога времена, знао је арапски, персијски, француски, италијански, грчки и латински. Захваљујући томе, преводио је дела из области медицине, математике, историје, географије и књижевности.[39] *Şânîzâde Târihi*[40] је дело које

[34] Abdurrahman Şeref (1853–1925), државник и последњи ваканувис историчар османске државе. Радио је као наставник историје и географије, а био је једно време и директор Галатасарај лицеја. Касније је службу наставио у Министарству просвете, 1909. постављен је за државног историчара. Службу је вршио све до 1922. Није објавио своје дело под називом *Vekâyi'nâme*, које је написао током своје службе и у које је укључио догађаје који су се одиграли између 1908. и 1918. године. Ово дело је написано у складу са политиком тог периода. Међутим, од аутора, који је дуго био у владиној служби и био блиски сведок многих догађаја, очекивало се да расветли многа питања која ће расветлити историју тог периода. Остала његова дела су: *Coğrafya–i Umumi, Fezleke–i Tarih–i Devlet–i Osmaniyye, Fezleke–i Tarih–i Düvel–i İslâmiyye, Tarih–i Devlet–i Osmaniyye.* A. Özcan, *Abdurrahman Şeref*, TDV İA, 1, İstanbul 1988, 175; H. Yüksek, *XIX. Osmanlı Tarihçiliği, 63–66;* N. Öztürk, M. Yıldız, *Nav. delo*, 211; B. Kütükoğlu, *Nav. delo*, 286.

[35] У згради су дате године службе.

[36] H. Yüksek, *Nav. delo, 33;* N. Öztürk, M. Yıldız, *Nav. delo*, 197.

[37] Antepli Mütercim Ahmed Âsım (1755?–1819), рођен у Антепу. Превео је са персијског на османски 1791. дело *Burhân–ı Kâtı* и за тај свој рад је био награђен од стране султана Селима III. Ömer Asım Aksoy, *Mütercim Âsım*, Gaziantep 1993, 14; Mustafa S. Kaçalin, *Mütercim Âsım Efendi*, TDV İA, 32, İstanbul 2006, 200−202.

[38] S. Arıker, *Osmanlı Tarih Yazıcılığı*, 214.

[39] Şânîzâde Mehmed Atâullah (1771–1826) био је син мудериса (müderris – наставник у медреси) Садика. Студирао је у машинској школи Халициоглу и медицинској медреси Сулејманије. И сам је касније био наставник. Први је покушао да уведе модернизацију у

је написао док је био званични државни хроничар. Обухвата период од доласка на власт султана Махмуда II до 1821. године. Дело је објављено у четири тома у Истанбулу између 1867−1874. године.[41]

На место Шанизаде Мехмеда 1825. постављен је историчар Мехмед Есад.[42] *Esad Tarihi* (*Есадова историја*) укључује период између октобра 1821. и јула 1826. године. Књига има два тома. Писао је о укидању јаничарског корпуса и тај догађај у његовом делу познат је под називом „Üss–i Zafer".[43] Био је врло продуктиван писац, иза себе је оставио близу двадесет ауторских радова и превода. Нешто што би се могло издвојити као специфично у делима Мехмеда Есада је да он често пружа информације о догађајима или људима наступајући са критичким ставом, међутим, док критикује, он се најчешће позива на информације које претходно није објаснио, па их чак није ни споменуо.[44] *Esad Tarihi* користили су историчари Ахмед Џевдет–паша и Ахмед Лутфи.[45]

Свакако најважнији међу османским хроничарима и једна од најистакнутијих личности последњег века османске историје Ахмед Џевдет–паша (1822−1895), остао је упамћен као конзервативни реформатор танзимата.[46]

медицину, па је свој рад започео 1820. када је са немачког превео три тома медицинске енциклопедије. Речник *Lugat–ı Tıbbiyye* и *Cem'iyyet–i Tıbbiyye–i Osmâniyye* резулати су његовог рада. Ziya Yılmazer, *Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi*, TDV İA, 38, İstanbul 2010, 334−336.

[40] Шанизаде је користио изворе као и Ахмед Асим и званичне документе као што су калиграфски извори, едикти, тестаменти, молбе, тужбе, и додао је оно што је видео и чуо. Осим ових извора, он се ипак није осврнуо ни на једно дело које је настало у том периоду. Међутим, с времена на време цитирао је радове из претходних периода како би разјаснио неке догађаје. Такође су му за неке догађаје као извор користиле новине и књиге објављене у Европи. Z. Yılmazer, *Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi*, 335.

[41] B. Kütükoğlu, *Vekayi'nüvis*, 126–127; Çetin Aykurt, *Şanizâde Mehmed Âtaullah Efendi'nin Tarih Yazıcılığı*, Neobjavljena doktorska teza, Univerzitet Hacettepe, Institut za društvene nauke, Ankara 1999.

[42] Sahaflar Şeyhizâde Esad (1789–1848), B. Kütükoğlu, *Nav*. *delo*, 126−127; Z. Yılmazer, *Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi*, TDV İA, 11, İstanbul 1995, 341−345.

[43] Догађај у коме су ликвидирани јаничари у историји Османског царства познат је под називом Vak'a–i Hayriyye. Kemal Beydilli, *Vak'a–i Hayriyye*, TDV İA, 42, İstanbul 2012, 454−457.

[44] B. Kütükoğlu, *Nav*. *delo*, 126−127.

[45] Z. Yılmazer, *Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi*, 345.

[46] Ahmed Cevdet Paşa (1823–1895), рођен у Ловечу (Бугарска). Завршио је медресу; знао је да чита и пише арапски и персијски, а разумео је француски и бугарски. Био је штићеник Мустафе Решид–паше. Заузимао је неколико административних и политичких позиција, писао је радове из области историје, права, књижевности. Учествовао је и у припремању Грађанског законика (Mecelle). Yusuf Halaçoğlu, Mehmet Âkıf Aydın, *Cevdet Paşa*, TDV İA, 7, İstanbul 1993, 443−450; Cafer Çiftçi, *Liyâkat–mend Bir Ömür: Ahmed Cevdet Paşa*,

Ерџумент Куран (Ercüment Kuran) сматра да је Џевдет–паша у поређењу са великим државницима тог времена (Мустафа Решид–паша, Али–паша, Фуад–паша, Кучук Саид–паша и други) ипак био слабији државник. Према његовим речима, пашине главне квалификације биле су у томе да је био научник, правник и историчар.[47]

Џевдет–паша је написао историју у 12 томова, *Tarih–i Cevdet (Tarih–i Vekayi–i Devlet–i Aliyye)* у којој је описао догађаје између 1774. и 1826. године,[48] прегледајући документе и историјске радове ранијих хроничара, додајући и коментаре о догађајима којима је и сам присуствовао, а користио је и друге савремене изворе, на првом месту новине. Он је можда и први међу хроничарима који није само описао догађаје или их преписао из ранијих дела, већ је обратио пажњу на сам историјски процес и на узрочно–последичне везе међу догађајима. У његовом делу, за разлику од других хроника које су писане, европској историји је посвећено значајно место. Први је обухватио теме и догађаје попут: рата за независност САД, Француске револуције, податке о епидемијама, великим природним катастрофама које су се дешавали у Европи у новије доба. Покушавао је да продре у срж проблема са којима се суочавало Царство, и такође је изнео важне идеје о решењу проблема.[49]

Ахмед Џевдет–паша је такође водио белешке о својој служби (19. фебруар 1855. – 12. јануар 1866) и тако је настало дело које је назвао *Tezâkir*[50], које је, након што је завршио своју службу, предао следећем хроничару – Лутфи Ахмеду[51]. Џевдет–паша је свом наследнику послао нацрте Мехмеда Есада где су

Osmanlı'nın Dâhi Devlet Adamı Ahmed Cevdet Paşa, Bursa 2021, 14; S. A. Somel, *Historycal Dictionary of The Ottoman Empire*, Lanham–Meryland, Oxford 2003, 10.

[47] Ercüment Kuran, *Devlet adamı olarak Cevdet Paşa*, Ahmed Cevdet Paşa Sempozyumu: 9−11 Haziran 1995. Ankara 2009, 3−7.

[48] Y. Halaçoğlu, *Kendi Kaleminden Ahmed Cevdet Paşa*, Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul 1986, 1–6; Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1985, 159−178; Edip Uzundal, *19. Yüzyıl Tarih Yazıcılığı ve Ahmed Cevdet Paşa*, Türk Tarih Eğitimi Dergisi, 2(2), İstanbul 2013, 112.

[49] E. Uzundal, *19. Yüzyıl Tarih Yazıcılığı ve Ahmed Cevdet Paşa*, 118−120.

[50] Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, M. Cavid Baysun (priredio), IV, Ankara 1953.

[51] Ahmed Lûtfî (1817–1907), историчар и песник. Нашао се на различитим позицијама у државној служби. Био је члан Медицинског савета, предавао је књижевност и језик у Медицинској вишој школи и радио је у Министарству за штампу. Изабран је на позицију ваканувиса 1866. и остао најдуже у овој служби. Најважније дело Ахмеда Лутфија је његова историја, коју је написао као додатак *Târîh–i Cevdet*. У делу су описани догађаји који су се одиграли између 1825. и 1879. године. Дело, које је постало познато под именом *Lutfî Târihi* (*Лутфијева историја*), написано је једноставним и званичним стилом коришћењем званичних новина *Takvim–i Vekayi* и неких званичних докумената. M. Münir Aktepe, *Ahmed Lûtfî*, İA, 2, İstanbul 1989, 97.

записани догађаје између 1825. и 1830. године. Ахмед Лутфи, који је уместо Џевдет–паше постављен за гувернера Алепа 1866, написао је историју од 15 томова користећи белешке свог претходника, нацрте Мехмеда Есада, и свих 15 томова је објављено у званичим државним новинама, *Takvim–i Vekayi*[52]. Његов рад обухвата догађаје између 1825. и 1868. године.[53]

Нојман наводи да се историографски принцип који је усвојио Ахмед Џевдет док је писао своје дело *Tarih–i Cevdet* састоји од три ставке. Пре свега, треба обратити пажњу на разлику између историографије и „fenn–i inşa", односно уметности писања; друго, свакодневни или мање важни догађаји који су се десили у току једне године не би требало да имају место у хроници јер не садрже корисне информације и не помажу у разумевању узрока историјских догађаја; треће, треба усвојити модел непристрасности. Нојман напомиње да Ахмед Џевдет понекад није остао веран принципима свог метода. Џевдет–паша је био свестан да превазилази сопствене методолошке принципе и у појединим одељцима објашњава разлоге њиховог кршења.[54] Но, и поред тога, несумњиво су значајни његов рад и печат који је оставио и као државник и као историчар.

[52] *Takvim–i Vekayi* је службени лист османске државе и прве турске новине објављене у Истанбулу. Представљају драгоцен извор информација за истраживаче чији се предмети интересовања односе на другу половину XIX века. Излазиле су између 1831. и 1922. године. Гласник није само објављивао и обавештавао о одлукама државе. Nesimi Yazıcı, *Takvim–i Vekayi*, İA, 39, İstanbul 2010, 490−492.

[53] E. Afyoncu, *Nav. delo*, 119; Ahmed Lütfi, *Tarih–i Lütfi*, İstanbul 1290–1328; M. Münir Aktepe, *Vak'anüvîs Ahmed Lütfî Efendi ve Tarihi Hakkında Bâzı Bilgiler*, Tarih Enstitüsü Dergisi, İstanbul, 1981, Vol. 10−11, 121−152; B. Kütükoğlu, *Nav. delo*, 134−136.

[54] E. Uzundal, *Nav. delo*, 120. Вид.: Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat Tarih–i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, İstanbul 2000.

Tanja Čerevicki

OTTOMAN HISTORIOGRAPHY IN THE 19TH CENTURY: VAKANÜVİS – CHRONICLES

SUMMARY

The 19th century is the last century in the history of the Ottoman Empire, in which many changes and innovations took place. Changes also occur in historiography. In the 18th century, the institution of official state historians, vakanüvis, was established. In the 19th century, it reached its full form. In a certain period, only one historian could perform this service. The works they created represent a source of great importance for the study of Ottoman history in what Ortaylı called "the Empire's longest century". Ottoman chroniclers personally participated in the events that they later wrote about. The objectivity of most Ottoman historians is questionable when considering the fact that they had to meet certain criteria and expectations, they were afraid of being liquidated if they presented some events in a way that would not meet with the approval of the Sultan and the Porta. Since a significant part of Ottoman historiographers came from chroniclers, they therefore dealt with historical events chronologically and avoided expressing their own views. The last vakanuvis historians, Ahmed Cevdet Pasha, Ahmed Lutfi and Abdurrahman Sheref, were more concerned with the causes and consequences of the event. He considers the work of the last vakanuvis, Abdurrahman Şeref, entitled Tarih–i Devlet–i Osmaniyye ("History of the Ottoman State") to be the first serious work written according to the understandings of modern historiography. The chronicles had a great importance in the Ottoman historiographical tradition, some works served as school textbooks from which the past of the Empire was taught to generations to come. A desirable picture of the past of the empire was formed which left an indelible mark in European and world history.

323.2(439)"1815/1848"
323.1(=511.141)(436-89)"1815/1848"

Павле Петковић, мср
pavlepetkovic1@gmail.com

ОДНОСИ МАЂАРА И БЕЧА У ПРЕДМАРТОВСКОМ ПЕРИОДУ

Сажетак: Током предмартовског периода 1815–1848. (Vormärz) реакционарни режим аустријског канцелара Клеменса Метерниха суочио се са либералним политичким покретима унутар државе, на првом месту у виду моћне мађарске опозиције предвођене Лајошем Кошутом. Рад се бави деловањем ових мађарских радикала и објашњава позадину њихових захтева за укидање феудализма и добијање веће аутономије у односу на Беч, као и месту Срба у свему томе.

Кључне речи: предмартовски период, либерализам, привилегије, племство, мађарски језик, национализам, либерали, Дијета.

Из захвалности за ослобођење Угарске у Великом бечком рату угарски сталежи су 1687. Хабзбурзима признавали наследно право по мушкој линији, што је измењено 1723. када се цар Карло VI обавезао да ће права и слободе угарских сталежа бити поштовани, а они су заузврат признали Прагматичну санкцију, по којој је његова кћи Марија Терезија наслеђивала престо. Временом су се јавиле тензије између угарских сталежа и Беча. Чињеница је да је бечки двор зависио од подршке угарских сталежа и њихових војних јединица једнако колико су Мађари зависили од Хабзбурга у борби против Османлија. У тадашњем угарском делу монархије племство, католичко свештенство и грађанство представљали су мађарску политичку нацију. Неки већи грађански покрет какви су постојали у Западној Европи, а који су тамо означавали носиоце националних идеја, у Угарској у почетку још није био ни толико изражен ни толико политички активан.[1]

Мађарски либерализам је истицао да је већина његових представника потицала из племства, убрајајући овде чак и неке припаднике више аристократије. Чињеница да се племство на седницама Угарског државног сабора залагало за спровођење либералних реформи, а против својих интереса, редак је пример у тадашњој Европи. У реалности само је највише мађарско племство

[1] Ingomar Senz, *Donau–schwäbische Geschichte – Wirtschaftliche Autarkie und politische Entfremdung 1806–1918*, München 1997, 79.

заједно са католичким бискупима и слободним краљевским градовима чинило Дијету (Landtag, Угарски државни сабор). Основу идеје нације је чинило ниже племство. Његови припадници обављали су службе у нижој државној и среској управи, а међу њима је било највише припадника ситнијих земљопоседника и интелектуалаца. Племство се делило у две групе, ону конзервативну, чији се живот сводио на њихове сопствене интересе, на забаченим пространим имањима, која је била образована на класичном латинском језику и која би се окупљала неколико пута годишње како би донела битне одлуке на Сабору. Друга група, ниже племство, била је динамичнија. Потребно је нагласити да је племство Угарске било правна а не социјална категорија, што је значило да су неки добростојећи земљорадници, богати трговци или адвокати могли бити бољег имовног стања него племићи. Због тога се племство штитило од настајања грађанског сталежа који би могао да им парира, тако што је и богатима често делило племићке титуле. Оно што се у Француској називало трећим сталежом, и што је било носилац грађанског препорода, у Угарској је припадало племству. Из тог разлога су одређени припадници племства закључили да су либералне реформе у њиховом интересу, националном и породичном. Око 50 слободних краљевских градова, колико их је Угарска имала, сви су уживали привилегије и слободе, али су били директно потчињени краљевској дворској комори и морали су да плаћају порез, а у Сабор су слата два представника сваког града. Већина популације ових градова бавила се трговином, а број лекара, професора, новинара и парохијалних свештеника био је такође значајан. Од 1840–их година њихово јавно деловање је имало растући утицај на политички живот, али су и даље били ускраћени за право политичког одлучивања.[2]

У оваквим условљеностима мађарских друштвених сталежа и њихових односа што међусобно што са бечким двором, Срби су покушавали да се изборе за свој положај и заштиту својих националних интереса. У Угарској су Срби у континуитету суочавани са политиком која није показивала никакво разумевање за њихове националне и верске интересе. У XIX веку сталежи су под изразом Угар подразумевали све становнике Угарске, без обзира на њихову етничку припадност и језик. Дијета из 1791. је у светлу Темишварског сабора изјавила: „ми вас доживљавамо као Угаре... Ми подразумевамо да сте други народ, који чини један део Краљевине Угарске заједно са другим народима, али сте Угри, наши сународници". Оваква се политика спроводила кроз Угарски сабор и учврстила је Србе у уверењу да једино позивање на хабзбуршког цара и њихова привилегијална права може осигурати њихову националну посебност и

[2] I. Senz, *Нав. дело*, 76, 81; Золтан Ђере, „Концепција 'усаглашавања интереса' као основа реформне политике у *Vormärz*–у, *Истраживања* 20, Нови Сад 2009, 75–76.

сигурност. Од 1805. Срби почињу да се суочавају са озбиљнијим покушајем мађаризације, када је одлучено да се писма Дијете и Угарске дворске канцеларије пишу истовремено на мађарском и латинском језику, као и да жупаније и муниципални судови имају право да доносе пресуде на мађарском језику. Вођа мађарске конзервативне аристократије Јожеф Дежефи је 1808. захтевао програм који би довео до тога да за 25 година у Угарској не постоји нико ко не зна мађарски језик.[3]

После две деценије строге апсолутистичке контроле због спољнополитичких опасности изазваних Наполеоновим ратовима и ширењем револуционарних идеја, Дијета је добила санкцију двора за поновно заседање и на седницама од 1825. до 1827. и од 1832. до 1836. понављала је захтеве за асимилацију немађарских народа. Ситуација је била озбиљна јер се и од Карловачке митрополије од 1832. очекивало да пређе на употребу мађарског језика у вођењу преписке, црквених књига и матичних протокола. Митрополија и епископи у другим жупанијама одговорили су тако што су пружали отпор, који је подразумевао игнорисање ових захтева, што им је полазило за руком наредних десет година. Поред тога, Срби су већ имали изграђене институције, чуваре образовања и идентитета, од Матице српске и њених *Летописа*, Текелијанума и новина, па је мађарски језик тешко могао да се наметне на територијама где су Срби живели или били већина. Гроф Иштван Сечењи, који је представљао умеренију националну линију од Лајоша Кошута и био више посвећен паневропским димензијама либерализма, сматрао је овакву политику не само према Србима него и према другим европским народима опасном. Кошутова идеја да мађарски буде језик „политичке нације" зато је била одбачена, али је мађарски прихваћен као језик државне управе, који је заменио латински коришћен до 1836. године.[4]

Ранији покушаји цара Јозефа II да од 1780. године замени латински немачким језиком бар у Дијети или администрацији сад су отворили много веће проблеме за бечки двор, јер је овакав циљ стварао опозицију и изван градова. Од 1825. када су се почеле окупљати тзв. „реформаторске" Дијете, употреба мађарског у језику администрације постала је константна тежња. Када је латински језик био коришћен као средство споразумевања међу политичким групама Угарске није било већих проблема, с обзиром да су њихови национални

[3] *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band III/1: Die Konfessionen*, Wien 1980, 411; Дејан Микавица, Ненад Лемајић, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918*, књ. 1, Нови Сад 2016, 392.

[4] *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band VIII/1: Die Konfessionen*, Wien 1985, 1303; Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Нав. дело*, 393–394.

језици том приликом били у другом плану, и нико није сумњао да су његова права угрожена. Међутим, са инсистирањем да се на састанцима Дијете током 1830–их и 1840–их година користи мађарски, многи, као Срби, Хрвати и Румуни, тражили су да им се и даље омогућава дијалог барем на латинском. Беч је увек могао да користи незадовољство немађарских народа против мађарске опозиције. Коначно, закон о језику из 1844. била је одлука која је ситном племству донела двоструку корист – прво, били су заштићени од инсистирања царских чиновника да говоре немачки језик, и друго, озаконили су мађарски. И иначе су либерали имали другачији приступ народностима Угарске, који је подразумевао да ће реформе заинтересовати и друге немађарске народе, и да ће самим тим ти народи подржати мађарске либерале што ће довести до ширег прихватања идеје мађарске нације. Ово ће их мотивисати да уче мађарски језик, и на дуже ће довести до постепене асимилације. Јасно је било да им је у свести претња од дезинтегрисања Угарске.[5]

Овакви мађарски захтеви су се подударали са развојем културе. Постојао је мађарски „Kulturnationalismus", који је чинило образовано грађанство. У култури је овај термин означавао ужи круг образованих Мађара, који су се користили не само мађарским него и другим европским језицима и који су и на пољу културног рада правили јасну разлику између „Угара" и Мађара. Под првим називом су подразумевали све грађане угарског дела Монархије, а под другим само оне који су говорили мађарским језиком и, наравно, који су у етничком смислу били Мађари. Модерни национализам XIX века је у Мађарској започет као културни и лингвистички препород, као што је био случај у другим деловима Централне и Источне Европе, па и међу Србима, а потом се претворио у снажан покрет за политичку и социјалну реформу. Важан покретачки чинилац мађарског национализма био је страх да би њихова национална посебност могла нестати пред растућим немачким и словенским национализмима.[6]

Управо оваква атмосфера у друштву довела је до победе мађарског национализма, односно победе Кошута над Сечењијем, који је заступао жељу да Угарска постане савремена национална држава индустријским развојем. Симбол тог развоја је свакако био мост на Дунаву који је спајао Будим и Пешту, саграђен помоћу пореза који је сакупљен са племићких имања. Сечењи је веровао у савез високе аристократије и грађанства које се полако развијало, а који би био противтежа сеоском племству. Слично Метерниховом програму Сечењи се надао

[5] Alan Taylor, *Habzburška monarhija*, Zagreb 1990, 44; З. Ђере, *Нав. дело*, 91–93; Pieter M. Judson, *The Habsburg Empire – A New History*, London 2016, 173.

[6] Istvan Deak, *The Lawful Revolution–Louis Kossuth and the Hungarians, 1848–1849*, New York 1979, 44; *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band III/1*, 412.

поништењу угарских царинских препрека и да ће се Угарска прикључити аустријском систему железница. То би наравно погодило ситно племство, али би подстакло развој буржоазије. Сечењијеве идеје у стварности нису биле остварљиве, а супротставио им се и Лајош Кошут (1802–1894), представник ситног племства.[7] Словачког порекла, Кошут, иако припадник ситног племства, никада није поседовао имање него се бавио новинарством, и својим крајње радикалним идејама о национализму успео је убедити ситно племство да га следе. Са сваким његовим политичким ангажманом либерална опозиција је све више расла.[8]

Кошут је добро разумевао политичку и друштвену ситуацију у којој се налазила Монархија. Сељаци су нагло сиромашили, што је доводило до њихових устанака против племства све док Метерних 1831. није послао царску војску да смири ситуацију. Кошут је био један од ретких званичника који је остао у својој жупанији да организује милицију и штити јавни ред и мир. Коначно, његови пријатељи међу либералним аристократама одлучили су да буде њихов представник на следећој Дијети из 1832. године. Племство је често практиковало овај обичај слања истакнутог правника на седнице, који би био њихов гласноговорник уколико они нису могли или хтели лично да присуствују. Оваква врста изасланика није имала право да седи у Горњем дому, него само у Доњем, нити право да гласа или држи говоре. Лајош Кошут је био либерал који се борио за слободу штампе и против старих стега феудализма.[9]

Служећи се једноставном, али политички моћном идејом да је Угарска национална држава Мађара, Кошут је успео да уђе 1847. у Сабор. Када је доспео на ову позицију, почео је да уређује нови лист – *Парламентарну газету*. Раније, 1836. године постао је предводник Реформске партије, али га је бечки двор због нерегуларности и његових позива на пуну слободу мађарске штампе чак затворио на три године. После ослобађања, јер је затварање било контрапродуктивно за Беч, постао је национални херој. На подстицај Дијете,

[7] Кошут је добио одлично образовање, завршио је лутеранску средњу школу, а савладо је и француски језик. Потом је одлучио да студира право, с обзиром да је ово било једино занимање са којим се у тадашњој Угарској могло напредовати, осим каријере у католичкој цркви. Године после универзитета проводи највише у свом родном селу, као сиромашан правник, али и као неко ко стиче искуство радећи на судским споровима околног племства. Своју срећу у политици је окушао са поновним буђењем политичких активности у земљи, на Дијети 1825. године. Током припрема за њено заседање Кошут је у свом првом политичком говору јасно исказао опозиционе ставове према конзервативном племству и сукобио се са истакнутим аристократама из своје жупаније. (I. Deak, *Нав. дело*, 12, 20, 22)

[8] A. Taylor, *Нав. дело*, 42–43.

[9] I. Deak, *Нав. дело*, 11, 22–24.

Лајош Кошут је 1840. разрешен дужности у партији и преузео је вођство либерала и водио лист *Pesti Hirlap* (*Пештанске вести*). *Pesti Hirlap* је својим чланцима довео Угарску ближе револуцији, с обзиром да је Кошут имао 5000 претплатника. У небројеним новинским чланцима од 1841. до разрешења редакције 1844. залагао се за грађанске слободе и урбаријалну реформу, а одбацивао привилегије аристократије. Убрзо је поново осигурао свој положај као вођа левог крила Либералне партије. Од тада, Кошут није крио да је тежио економској и политичкој независности своје земље. Наравно, по уласку у Сабор је започео и своје дијалоге са српским представницима од којих ће онај са Ђорђем Стратимировићем у априлу пред Мајску скупштину (1848) бити пресудан. Разговор неће проћи у пријатној атмосфери, с обзиром да је Стратимировић инсистирао на царским привилегијама и да сваки народ у Угарској има права на свој језик и обичаје, а ако то није изводљиво, српски представници ће помоћ морати да нађу код неког трећег. Свима је било јасно да ће на крају доћи до сукоба.[10]

Поред Кошута и Сечењија 1840–их појављује се још једна значајна личност мађарске опозиције на политичкој сцени. То је био Ференц Деак (1803–1876), који је као и Лајош Кошут припадао ситном племству и који је Угарску водио још две деценије после Револуције 1848/49. године. Родио се на западу Мађарске у католичкој породици, која је верно служила Хабзбурге. Већ 1836. постао је представник либерала на седницама Дијете. Његова је заслуга што су политички затвореници, укључујући и Кошута, ослобођени 1840. године. Од тада се у политичкој активности ослањао више на Кошута него на Сечењија. Његовом заслугом су спроведене одређене реформе, као могућност улагања капитала у фабрике, што је погодило еснафски систем, затим, регулисање рада деце и земљорадника, као и могућност да Јевреји учествују у индустрији и трговини. Реформе либералних племића ће и потрести ионако нестабилан систем Угарске и коегзистенцију различитих народа овог дела државе.[11]

Груписања у градовима као што су Пресбург (Братислава) и Пешта, где су политичари могли да нађу ширу подршку својим програмима током 1840–их година, омогућило је током изненадног избијања Револуције 1848. ефективније дефинисање националног програма. Сама Угарска је имала око 4300 краљевских службеника запослених у три најважније институције током 1840–их година. Канцеларија, вођена од стране канцелара, имала је саветодавну и посредничку

[10] Jean Berenger, *Die Geschichte des Habsburgerreiches – 1273–1918*, Wien 1996, 575; I. Deak, *Нав. дело*, 33, 35; I. Senz, *Нав. дело*, 91; Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Нав. дело*, 422.
[11] I. Deak, *Нав. дело*, 34–35.

улогу у различитим пословима као што су таксе, сељачки проблеми, религија, трговина, хуманитарни рад, а што се одвијало на релацији Беч–Угарска. Извршна овлашћења унутар Угарске била су у рукама Поручничког савета, на чијем се челу налазио палатин који је примао директиве од цара, односно краља, и са таквим овлашћењима давао је мандате локалним властима, а имао је и права да њихов рад коментарише и да у неким случајевима да приговор. Дворана је водила фискалне и економске послове круне, а постојали су и краљевски судови (*Judex Curiae*).[12]

Према угарским предводницима, политичка власт у другим земљама била је патримонијална, феудална и апсолутистичка, док је неписани мађарски устав имао обележја јавног права већ вековима пре него што су друге земље уопште развиле идеју државности. Ове традиције постале су уско повезане са мађарским националним осећањем, једнако колико и мађарски језик. Историјско право, независност и интегритет били су залог опстанка народа. Још 1790. цар Леополд II је јасно назначио Угарском сабору, у X законском чланку, да као њихов краљ признаје „*propiis legibus et consuetudinibus*" (добре законе и обичаје), и да ће се њима водити и управљати. Непроменљивост основних права угарске круне поново је потврђена на Дијети 1827. и у Француској дипломи из 1830. године.[13]

У сва три владајућа тела приступ је имало племство, са неколико изузетака у страним посланицима или истакнутим појединцима нижег ранга. Како би се уопште имао приступ овим телима, познавање мађарског права као и мађарског, немачког или латинског било је обавезно. Међутим, иако се систем у основи заснивао на мађарским традицијама, он није у потпуности био сачињен од Мађара, него и добрим делом од Немаца и Хрвата. Поред тога, све важније положаје у Угарској су заузимали припадници старих аристократских породица, као што су породице Палфи, Зичи, Сечењи и Паштори. Ове породице су били класични примери бирократизованих магната, које су често боравиле у Бечу, али су увек остале верне мађарским интересима. Колико су биле важне сведочи и чињеница да је сам Метерних знао мало о Угарској на почетку своје политичке каријере, па су му главни контакти за добијање информација били припадници породице Зичи. Канцелар је познавао Карољa Петефија, који је 1790. служио као канцелар Угарске, а касније се Метерних оженио његовом унуком Меланијом. Ове магнатске породице су у оквиру бирократије створиле одређену традицију,

[12] R. J. W. Evans, *Austria, Hungary and the Habsburgs–Central Europe 1683–1867*, Oxford 2006, 177–178; P. M. Judson, *Нав. дело*, 171; *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band VII/1: Verfassungsrecht, Verfassungswirklichkeit, Zentrale Repräsentativkörperschaften*, Wien 2000, 241.

[13] *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band VII/1*, 241, 245.

односно њихови чланови су, за разлику од других бирократа скромнијег порекла, имали веће могућности.[14]

Између 1790. и 1848. догодила се важна промена. Опште је прихваћен принцип да Дијета доноси и поништава законе. Многе аристократе су сматрале да су национална права делом заснована на обичајном, а делом на писаном праву. Најважнији законски акти, крунска заклетва и инаугурална диплома, задржали су своју важност и у овом периоду, с обзиром да су се Хабзбурзи у већини случајева крунисали круном Светог Стефана, и тиме потврђивали мађарска сталешка права. Међутим, присутна разлика у праву пре царских патената није довела до јасне поделе задатака између две стране – Беча и мађарске аристократије. Након 1790. та разлика је постајала све важнија, пошто су право на доношење закона, сада названо „законска власт", заједнички вршили краљ и племство као практиковање заједничког права. Ово је умело да омета извршну власт на терену, с обзиром да владар и племство нису увек уједначено доносили одлуке.[15]

Мађари су водили сукоб на две основе – између круне и угарских округа. Све се манифестовало кроз седнице Дијете, између магнатско–клерикалног горњег дома и нижег дома, претежно сачињеног од ситног племства. Сукоб је увлачио и двор у расправу, поготово на пољу финансија. Могуће укидање феудализма би захтевало репарацију оним највећим магнатима који би остали без дела земље и кметова на њој, али Мађари нису желели одливање репарационих средстава у Беч. Самим тим за то им је била потребна што већа самосталност у управи. Оваква аутономија је била супротна интересима двора, делу мађарске аристократије, као и различитим народностима, на првом месту Србима, Хрватима и Немцима, па се остало само на добровољном откупу кметова.[16]

Круна је покушавала да своју вољу наметне одозго, а опозиција да своје реформе спроведе одоздо. Тако је најзначајнији циљ национално–либералног племства било стварање аутономне Угарске у оквиру Хабзбуршке монархије. Били су вођени идејама Западне Европе и сматрали да сви треба да уживају иста права и обавезе пред законом. Једна од идеја је била да се жупаније ограниче на локалне послове, да се парламент сазива сваке године, са представницима градова и сталежа. Било је јасно да не би било дозвољено да се владина овлашћења на било који начин ограничавају. Уместо тога, она би била прецизно дефинисана и регулисана од стране парламента, стварајући истинску извршну

[14] R. J. W. Evans, *Нав. дело*, 178, 179, 189, 192.
[15] *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band VII/1*, 245, 253.
[16] З. Ђере, *Нав. дело*, 87; R. J. W. Evans, *Нав дело*, 182–183.

власт чији би рад надгледала и контролисала реформисана, јака законодавна власт. Према овом плану требало је проширити овлашћења и законодавне и извршне власти. Реформисти су дали све од себе да постигну постепени прелазак са окружног на парламентарни систем.[17]

Устанак у Галицији 1846. поларизовао је политичку сцену Монархије, а либерале додатно ујединио. У два радикална чланка објављена у децембру, Кошут је тврдио да би кметство требало укинути, а не реформисати, а земљопоседницима исплатити компензацију из јавних фондова. Предуслов за то је било непосредно увођење општег опорезивања. У првој половини 1847. различите фракције либералног табора спојиле су се у странку – Партија уједињене опозиције, чији је програм био заснован на нацртима Кошута и Деака, али је укључивао и идеје централиста о парламентарној власти. Кошут се на мартовској конференцији опозиционих вођа сложио да све док се не постигне законодавна и извршна реформа, само окрузи нуде неку врсту опозиционог наступа. Суштина опозиционе декларације била је изнета 22. новембра 1847. када је истакнуто да фундаменталне друштвене реформе може да спроведе само политички одговорна влада. Доњи дом је заузео став да су односи између Доњег и Горњег дома, односно нижег и вишег племства, могући, али да на путу таквог остварења стоји аустријски систем власти. Прокламација је омогућила либералима да се снажно супротставе конзервативцима у Доњем дому на последњој скупштини пред револуцију, која је отворена у новембру 1847. Изборна кампања је била снажна и Кошут се кандидовао као представник Пештанског округа. Кошутове присталице су носили црвена, бела и зелена пера на својим капама, што је презентовало нове боје Угарске, а Кошут ће добити више од 2000 гласова, што ће му обезбедити место у Доњем дому. И овде се Кошут залагао за очување интегритета округа. Обраћање Доњег дома укључивало је нови захтев да се у Пешти одржи годишња Дијета како би се захтеви либерала расправили, што је претило да ситуацију учини још компликованијом.[18]

Како су сукоби између две владе, бечке и угарске, расли, Кошут је све више нападао Беч. После прекида односа између Угарске и Аустрије, цар Фердинанд I је огорчено подсећао да је Угарска увек чинила све што је било у њеној моћи да вештачки супротстави његове дужности као цара Аустрије, са његовим дужностима краља Угарске. У Бечу је одлучено да управљање Угарском преузме вицеканцелар Угарске канцеларије гроф Алберт Апоњи, строг али талентован политичар. У новембру 1847. он постаје главни канцелар Угарске и у

[17] *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band VII/1*, 270.
[18] Исто, 271–272, 276; I. Deak, *Нав. дело*, 57–58.

циљу политичког плашења Мађара почиње отворено да сарађује са хрватским представницима. У *Vormärz*–у, мађарски национални либерали често су остављали утисак да су губитници. У стварности је било другачије. Сви су бар јавно били лојални држави, либерали су били доследни идеји да се у систему заснованом на одговорној влади мора решити питање заједничких интереса или односа са остатком империје. Кошут је то знао као и сви други, па је 1846. писао да је Угарској, као независном државном телу, потребна влада која ће у односима са царством заступати интересе његове земље у пуном смислу те речи. Националлиберали су сматрали да би нека врста устава за Угарску такве односе могла да дефинише. Како то није прихватао ни Горњи дом ни Беч, Револуција је била неминовна.[19]

***

Либералне групе су и после 1815. у европским земљама наставиле агитацију за промене без обзира на притиске. Хабзбуршка монархија у којој је политику водио канцелар Метерних, заједно је са Руским царством била кроз Свету алијансу главна брана револуцијама у Европи. Ипак, није могла да спречи све гласније позиве за промене, које су на првом месту у Монархији долазиле од мађарских либерала. Као уступак Мађарима цар дозвољава сазивање Дијете 1825. године. На реформним седницама Угарског сабора са великим самопоуздањем наступали су либерали предвођени Ференцом Деаком и Лајошем Кошутом. Нови, национално ојачали друштвени слојеви траже реорганизовање положаја Угарске у оквиру Монархије, укидање феудализма и цензуре. Неспремност две стране, мађарске и аустријске, на попуштање, и различите политичке, али и идејне позиције, створиле су међусобну атмосферу неповерења и кризе односа, која ће кулминирати Револуцијом 1848–1849. године.

[19] *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band VII/1*, 275–276; I. Deak, *Нав. дело*, 54.

Pavle Petković

RELATIONS OF THE HUNGARIANS AND VIENNA IN THE PRE–MARCH PERIOD AND THE POSITION OF THE SERBS

SUMMARY

In the Pre–March period (1815–1848), liberal political ideas and movements began to develop in the Habsburg Monarchy, which had taken over the political and ideological stage of Western Europe a decade earlier. In the Hungarian part of the Monarchy, these ideas at the political level influenced the appearance of voices that demanded changes in relations in society, primarily the abolition of feudalism, as well as the redefinition of relations with Vienna, that is, the Habsburg dynasty. This implied the strengthening of exclusively Hungarian historical rights. Lajoš Košut, representative of the left, radical branch of the Liberal Party, would call for reforms at Diet sessions and criticize the aristocracy, which protected its class rights by relying on Vienna. In such circumstances, Serbs will try to protect their long–acquired privileges and nationality.

94:630*6(=163.41)(436-89)"1869/1873"
94(436-89)"1869/1873"

Реља Владимир, мср
rexmundins@gmail.com

ПРОДАЈА КРАЈИШКИХ ШУМА У ПЕТРОВАРАДИНСКОЈ И БРОДСКОЈ РЕГИМЕНТИ

Сажетак: Продаја шума у Бродској и Петроварадинској регименти било је најважније економско питање на подручју Хрватско–славонске војне границе (Крајине) у времену њеног развојачења 1869–1873. Као далеко највреднији природни ресурс који је Крајина поседовала, ове шуме су привлачиле све у процесу развојачења заинтересоване стране (заједничко министарство рата, угарску владу, хрватско–славонске политичке чиниоце) које су желеле да стекну одлучујући утицај на начин како ће се шуме продавати и нарочито контролу над начином како ће се трошити новац добијен од продаје. Иако је у почетку изгледало да ће преовладати утицај војног врха и са њим повезаних политичких и пословних кругова у Бечу, угарска влада је успела да мало–помало стекне контролу над процесом продаје и развојачења уопште. Спор је на крају решен компромисом између политичког врха у Бечу и Пешти, којим је угарска влада добиле одрешене руке да, како у Хрватско–славонској крајини тако и у истоименом провинцијалу, наметне решења која су њој самој била од користи, док се на интересе наведених простора и њиховог становништва није обраћала пажња.

Кључне речи: Аустроугарска, Војна граница, Војна крајина, развојачење, шуме.

Друга половина седме деценије XIX века представљала је преломни период у историји Хабзбуршке монархије. После пораза у ратовима 1869. и 1866. Монархија губи утицај над немачким и италијанским државицама, које се под вођством Пруске и Пијемонта уједињују у снажне националне државе. Ратни порази су били посебно опасни по опстанак многонационалне Монархије, која се ни после готово две деценије није опоравила од националних револуционарних покрета из 1848/9. Да би очувао Монархију коју је сваки нови пораз доводио све ближе распаду, државни врх окупљен око цара Франца Јозефа после ратног пораза 1866. закључује да је једини начин за опстанак државе подела власти са мађарским либералним племством. После краткотрајних преговора донесена је Аустро–угарска нагодба 1867. којом је створена двојна Аустроугарска монархија.

Власт је подељена између аустријско–немачке и мађарске аристократије, које су имале готово потпуну власт на свом делу државе. Осим владара, у заједничке послове су спадала војна и спољнополитичка питања, као и финансирање заједничких органа.

По постизању Нагодбе један од главних задатака мађарског политичког вођства (Ђула Андраши, Ференц Деак итд.) било је решење преосталих војних и територијалних питања. Законом из 1868. у Монархији је уведена општа војна обавеза, док је свака државна половина добила извесну аутономију стварањем сопствених оружаних формација: ландвера односно хонведа. Исте године је доношењем Угарско–хрватске нагодбе потврђена доминација Пеште над једином аутономном територијом у оквиру Земаља угарске круне – краљевином Хрватском и Славонијом, док је Законом о равноправности народности искључен сваки облик територијалне и политичке аутономије за остале народе на простору Угарске. По доношењу тих темељних закона, пред мађарским властодршцима је остало још једно круцијално државноправно питање, судбина Војне границе.

Ова територија под војном управом је, од самог оснивања на простору Угарске почетком XVIII века, била трн у оку мађарске аристократије, јер је истовремено била одвојена од остатка краљевине и јер је, осим за одбрану од Турака и ратовање по европским бојиштима, служила и за држање Угарске под контролом. Са нестанком турске опасности ова секундарна функција Границе постаје примарна, што се најбоље видело у револуцији 1848/9. у којој су Граничари гушили националне револуције од северне Италије, преко Беча, до саме Угарске. Али иако су у револуцији потврдили верност цару, Граничари почињу да се идентификују са покретима сопствених народа – српским, хрватским и румунским, што је забринуло властодршце у Бечу. Са поразима Монархије у наредним деценијама и њен престиж међу Граничарима слаби, а утицај националних елита из провинцијала јача, поготово после доношења нагодби из 1867. и 1868. које су протумачене као издаја и којим су Срби, Хрвати и Румуни остављени на милост и немилост Мађарима.

Сви ови фактори, застарелост граничарског војног система после увођења опште војне обавезе, захтеви мађарског политичког врха да се Граница што пре укине, и све веће незадовољство међу самим Граничарима, који су као добро обучени и наоружани могли постати снажно оружје у рукама непријатеља Монархије, довели су државни врх у Бечу до закључка да се Граница мора укинути. Део војног врха је покушао да се томе одупре, али је пропао. Августа 1869. на састанку заједничке владе под царевим председништвом, донесена је прелиминарна одлука да се са процесом развојачења започне у две регименте најудаљеније од турске границе – Ђурђевачкој и Крижевачкој, а да се потом како

прилике буду узвољавале са развојачењем настави. После француског пораза од Пруске 1870–1871. угашене су и последње наде најконзервативнијег дела бечке камариле да се точак историје може окренути уназад. Коначно се одустало од планова за поновним успостављењем ранијег утицаја у Немачкој и Италији и прихваћена је концепција експанзије на југоисток уз даље учвршћивање дуалистичког система. Један од главних предуслова за спровођење те нове политичке концепције било је коначно укидање Границе и разоружавање њеног становништва, за које се нарочито у српском случају подозревало да на такве планове неће повољно гледати. Неколико месеци по завршетку Француско–пруског рата донета је коначна одлука о укидању целокупне Војне границе, што је објављено 8. јуна 1871. низом царских наредби.

Међу овим наредбама су се истицале оне које су се бавиле питањем граничарских шума. Иако су велики делови граничарског простора, који се пружао од Карпатских планина до Јадранског мора, били покривени шумом, под појмом граничарских или боље речено крајишких шума, подразумевале су се пре свега велике површине првокласних храстових шума у Бродској и Петроварадинској регименти, а затим мање вредне и теже доступне шуме у Горњој крајини (пре свега у Оточкој и Огулинској регименти).

Шуме су биле најважнији у то време доступан природни ресурс који је Војна граница поседовала. У времену опште експанзије железница, дрво је било неопходно за њихову изградњу, пре свега за прагове. Осим тога, квалитетно дрво је било потребно за низ индустријских производа. Због све веће потражње шуме широм Европе су немилосрдно сечене, што је још више повећало цену дрвета, а трговци су своје погледе све чешће усмеравали ка граничарским шумама.

По тадашњим проценама укупна површина под шумама у Хрватско–славонској војној граници (Крајини) била је 1.468.936 јутара. Вредност једног јутра је процењивана на 100 форинти.[1] По другим проценама, површина под шумом је била мања: 1.194.300 јутара.[2]

После горенаведених промена спољнополитичке оријентације Монархије, са нагласком на експанзију ка југоистоку, постало је очигледно да је главни предуслов за у прво време економску, а касније и политичку експанзију у том правцу, градња пруга којима би се Аустроугарска повезала са Цариградом и Солуном. Врх Монархије је намеравао да средства за градњу тих пруга обезбеди

[1] Mirko Valentić, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849–1881*, Zagreb 1981, 259; Karl Kaser, *Slobodan seljak i vojnik, Povojačeno društvo (1754–1881) Tom II*, Zagreb 1997, 211.

[2] „Лоњаји и угарске финансије", *Застава* бр. 123, 17. (29) 10. 1869.

продајом крајишких шума, док би последично градња железнице још више појачала трговину дрветом.

Пре одлуке о развојачењу Границе 1869. заједничка министарства војске, финансија и спољних послова су планирала изградњу две пруге: једну од Сплита до Сиска где би се прикључила на већ постојећу железничку мрежу ка ужој Аустрији, и линију Сисак–Осијек која би се даље повезала са Угарском. Веза са Цариградом у то време је планирана преко Босне. Пруга би код Новог прешла Уну и даље ишла трасом Бања Лука – Сарајево – Косовска Митровица – Ниш – Пловдив – Цариград.[3]

Угарска влада на челу са Ђулом Андрашијем била је одлучно против таквих планова. По њима би се Беч и индустријско језгро Монархије повезали са Далимацијом и Турском преко Хрватске и Славоније, док би ужа Угарска остала потпуно заобиђена од стране главних трговачких и саобраћајних путева. Због тога је један од главних разлога покретања питања укидања Војне границе од стране угарског врха 1869. био управо план о изграњи ових пруга. У Пешти се схватало да је стицање контроле над Границом једини сигуран пут којим би се намере врха у Бечу трајно онемогућиле. Други, економски мотив је био стицање контроле над вредним крајишким шумама.

По Основном граничарском закону шуме су биле државно (ерарно) власништво, али су становници Границе преко својих општина имали искључиво право на њихову експлоатацију. Државни врх је одлучио да се то право од граничарских општина откупи, тако што би се половина шума дала општинама у власништво, док би другом половином располагала држава. До спорова ће доћи када искрсне питање шта ће се радити са новцем добијеним од продаје државних шума, и ко ће управљати његовим трошењем. Од граничарске половине шума формиране су граничарске имовинске општине, које су постојале све до 1947. године.[4]

Током 1868. трајале су консултације око градње горепоменутих пруга и у вези са њима продаје дела шума. Требало је да се прва гради линија Сисак–Слит која би се финансирала новцем добијеном од продаје 30.000 јутара шуме у Бродској и Петроварадинској регименти. Ти планови су из раније наведених разлога врло неповољно дочекани од стране угарске владе, али и у Загребу, и то и од власти и од опозиције. Владајући унионисти су им се противили пратећи политичку линију из Пеште, а опозициона Народна странка јер је сматрала да новац од продаје шума у делу Границе западно од Дунава треба да припадне Хрватској и Славонији, јер се те шуме налазе на њеној територији. Став

[3] M. Valentić, *Nav. delo*, 153–154.
[4] K. Kaser, *Nav. delo*, 211–212.

народњака ће се променити када, притиснути од унионисте, прихвате сарадњу са војним врхом.

У јесен исте 1868. референт за Војну границу у заједничком министарству рата пуковник Кениг је приликом посете Граници наредио да се формира комисија, углавном стасављена од локалних становника, која би израдила предлоге о намераваној продаји шума. Закључци комисије су неповољно изненадили војни врх, јер се 7 од 9 чланова изјаснило против продаје. Као компромис већина у комисији је предложила да се сваке године продаје по 600 јутара у Бродској и 300 у Петроварадинској регименти. Али министарство рата је 18. децембра 1868. објавило да је одлука о продаји свих 30.000 јутара коначна и да се она не може мењати.[5]

После тих речи у угарској и хрватско–славонској јавности је преко штампе покренута велика кампања за ревизију донетих одлука, што ће представљати увод у захтеве угарског врха за укидањем и припајањем Војне границе. По писању провладиног листа *Pester Lloyd*, ратно министарство је покушало да оправда продају тврдњом да се стара стабла суше и да их треба што пре продати док сасвим не пропадну, у шта је лист сумњао. Такође није се веровало ни речима да ће се за продају 30.000 јутара шуме одмах добити 25–30 милион форинти, јер ће бити потребне деценије да се сва та јутра посеку. Лист даље наводи да се по шумарским правилима секу само заиста стара и сува стабла, док се здрава не дирају. Журбу ратног министарства да се шуме што пре продају *Lloyd* је објашњавао тиме да је и само министарство свесно да Граница неће још дуго опстати, па жели да из ње извуче што више може. Уз то и тренутне цене дрвета су због повећане потражње (због градње пруга буради итд.) доста скочиле, чак 4 пута у односу на 1850, док је услед развоја речног и железничког саобраћаја превоз дрвета сада доста лакши, мада пруге у Граници тек треба да се граде. *Lloyd* је као и други мађарски листови продају шума сматрао преурањеном, из истог разлога због ког је министарство оптуживао за журбу. Док је оно желело да прода шуме пре доласка Границе под мађарску контролу, Пешта је природно желела да се процес одуговлачи док она не стекне контролу над продајом. *Lloyd* је такав став правдао тврдњом да ће цене дрвета у будућности још више скочити, па ће се за шуме добити много више новца од тренутно процењених 25–30 милиона форинти. Због тога лист позива да се развојачење што пре стави на дневни ред. „Био би жалостан покушај, да се

[5] „O prodaji krajiških šumah", *Narodne novine*, br. 92, 23. 4. 1869.

садашње и будуће богатство земље преда монополу кога трговачкога или дионичарскога дружтва; то никад не би смјела учинити права одговорна влада".[6]

Питањем шума су се осим штампе бавили сабори у Пешти и Загребу. Посланик загребачког сабора Анте Станојевић је марта 1869. писмено[7] интерпелирао бана Левина Рауха о продаји шума у Бродској и Петроварадинској регименти. Навео је да је Хрватско–славонска војна граница део истоимених краљевина, и да се по нагодбеном закону продаја шума на њеној територији не може обавити без пристанка сабора. Бан му је писменим путем одговорио да је угарска влада, у договору са хрватским министарством у њеном оквиру, предузела одлучне кораке о чијем ће резултату сабор у Загребу бити обавештен. Бан је одговор завршио сумњом да је ратно министарство већ одобрило продају.[8]

Када се састао, сабор у Загребу је на иницијативу Станојевића 21. априла 1869. донео закључке у вези са продајом шума. У првој тачки се тражило да се намеравана продаја обустави, док се не добије сагласност хрватско–славонског сабора, јер по чл. 8 Угарско–хрватске нагодбе то спада у његову надлежност. Друга тачка је тражила да се крајишке шуме сачувају од сваког будућег пустошења, а трећа да се крајишком становништву осигура право на коришћење шума које је и до сада имало. Последњом, четвртом тачком се захтевало да се, ако се одређени део шума уз сагласност сабора прода, тако добијен новац употреби искључиво за крајишке потребе. Такође, сабор је краљу послао молбу да нареди министарству рата да сабору достави све документе везане за продају.[9] На ту молбу краљ никада није одговорио.[10]

Наведени закључци загребачког сабора, којим је доминирала унионистичко–мађаронска већина, донети су у дослуху са угарском владом. Сама Андрашијева влада је због питања шума и уопште будућег статуса Војне границе била под великим притиском опозиције, па се у јавности спекулисало и о њеном паду, што би угрозило цео тек створени нагодбено–дуалистички систем. Могуће је да је провладина штампа намерно потенцирала могућност владиног пада, како би извршила притисак на Беч да у питању Границе попусти пред угарским захтевима. Због тога је 26. маја 1869. одржана седница заједничког министарског

[6] „O prodaji krajiških šumah", *Narodne novine*, br. 49, 2. 3. 1869; „О продаји крајишких шума", *Застава*, бр. 27, 2. (14) 3. 1869.
[7] Сабор у том тренутку није заседао.
[8] „O prodaji krajiških šumah", *Narodne novine*, br. 92, 23. 4. 1869; br. 93, 24. 4. 1869.
[9] *Saborski spisi sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godinah 1867–1870*, Zagreb 1900; „Saborska razprava o prodaji šumah u Krajini", *Narodne novine*, br. 142, 24. 6. 1869; „Говор Анте Стојановића", *Застава*, бр. 46, 16. (28) 4. 1869; br. 47, 18. (30) 4. 1869.
[10] „Интерпелација Јосифа Мишкатовића", *Застава*, бр.73, 23. 6. (5. 7) 1872.

савета под председништвом цара–краља.[11] Франц Јозеф је по отварању седнице рекао да сабори у Пешти и Загребу нису надлежни за питања граничарских шума, јер је Граница у надлежности заједничког министарства рата. Андраши је одлучно одбацио такав став, упозоривши да се због питања шума његова влада налази пред падом. Похвално се изразио о закључцима хрватско–славонског сабора и напао планове министарства рата за градњу пруге Сисак–Сплит. Градњу пруге која би преко Босне повезала Беч са истоком, условио је истовременом градњом пруге која би преко Србије повезала Пешту са Цариградом и Солуном, као и линије која би повезала Пешту са Ријеком, којом је Угарска непосредно управљала. Због ових неслагања сви планови о изградњи ових пруга су стављени на страну. У наредним годинама, паралелно са стицањем контроле над Војном границом, Угарска ће мало–помало сасвим наметнути своју концепцију према којој би главни железнички пут на исток ишао преко Пеште, док ће се од линија преко Босне и до Сплита сасвим одустати.[12]

За разлику од железничког питања, које је привремено стављено на страну, питање продаје шума је остало отворено. Тим поводом владар је у Бечу примио крајишку делегацију и обећао јој да ће се новац од продаје шума трошити у интересу Крајине, пре свега за грађење путева и пруга, као и за културне и просветне сврхе. Крајишку делегацију су чинили људи блиски опозиционој Народној странци, која се заједно са војним врхом одупирала преласку Границе под угарску контролу. Делегација је примљена у аудијенцију уз посредовање министарства рата. Осим политичких, делегација је имала и економских интереса да подржи продају шума, јер су се многи пословни људи блиски Народној странци надали да ће преко продаје добро зарадити. Штампа блиска овој странци, пре свега лист *Novi Pozor*, хвалила је намеравану продају као корисну за интересе Крајине, као и хрватско–славонског провинцијала, а истовремено нападала владе у Пешти и Загребу, да се противе продаји јер желе да те просторе доведу у потпуну економску зависност од Угарске.[13]

Пословни људи блиски Народној странци и војном врху формирали су 12. јуна 1869. Крајишки конзорцијум, чији је циљ била продаја шума и градња саобраћајница у Крајини. Формално је Конзорцијум био домаће друштво које је имао за циљ „да се ти послови недаду туђим шпекулантом, него домаћим

[11] Заједничком министарском савету су обично поред тројице заједничких министара (рата, спољних послова и заједничких финансија) присуствовали и председници угарске и аустријске владе као и њихови министри задужени за ресор који је био предмет расправе. Када се расправљало о важним питањима, председавао сам владар.

[12] M. Valentić, *Nav. delo*, 155–157.

[13] „Народна привреда, Продаја крајишких шума", *Панчевац*, бр. 11, 22. 6. 1869; бр. 12, 29. 6. 1869; M. Valentić, *Nav. delo*, 157; „Iz Vojničke krajine", *Novi Pozor*, br. 486, 29. 4. 1869.

људем". Владина штампа из Пеште и Загреба је писала да се иза Конзорцијума крију пословни људи из Аустрије, што је донекле признавала и опозициона штампа пишући да су „најимућније и најодличније" бечке банке понудиле врло повољне услове. Те тврдње је ускоро потврдила и чињеница да је уложени капитал врло брзо премашио цифру од 5 милиона форинти, што је било знатно више од могућности пословних људи из Хрватске и Славоније. За председника Конзорцијума је изабран Амброз Враницани Добриновић, а за његовог заменика Антун Јакић. Обојица су били блиски вођству Народне странке, чији су поједини челници (Матија Мразовић, Иван Мажуранић, Иван Вончина) такође били заступљени. Поред централног одбора у Загребу, основана су и два пододбора у Сиску и Земуну.[14]

Ипак, сви планови министарства рата, пословних кругова из Беча и Народне странке, разбили су се о одлучан став мађарске јавности, у којој су влада и опозиција имале исте ставове према питању шума и Границе уопште. Угарски сабор је 22. јуна 1869. подржао закључке из хрватско–славонског сабора, а Андраши је обавестио посланике да је на интервенцију његове владе продаја одложена, док је краљ наредио министарству рата да се са угарском владом у том питању непосредно споразуме. У својим комуникацијама са Бечом, Андраши је увек потезао карту могућег пада његове владе. У том случају на власт у Пешти би дошла далеко непопустљивија левица, која није била задовољна ни Аустро–угарском нагодбом, а за Угарску тражила далеко већи степен самосталности. Пред тим аргументима заједнички министри, па и сам краљ, били су принуђени на попуштање. Ипак, да би одобровољио Крајишнике, угарски сабор је донео закључак да се новац добијен од продаје шума сме користити само за потребе Крајине, али би његовим трошењем управљала угарска влада.[15]

У међувремену, августа 1869. је постигнут споразум о почетку развојачења две вараждинске регименте, чиме је утабан пут за развојачење читаве Границе. Беч је и овог пута морао да попушта мађарским захтевима, како не би довео у опасност још увек крхко дуалистичко уређење. По постигнутом споразуму шуме ће се продати тек када се одвоји половина која ће прећи у власништво крајишких општина, док ће сваку продају морати да одобри угарска влада. О трошењу средстава добијених продајом шума, која се смеју трошити само на потребе Крајине, одлучиваће заједно угарска влада и заједничко

[14] „Krajiške šume", *Zatočnik*, br. 2, 4. 9. 1869; br. 3, 6. 9. 1869; br. , 11. 9. 1869; br. 8, 13. 9. 1869; M. Valentić, *Nav. delo*, 159–162; *Дневник Бењамина Калаја 1868–1875*, 245–246.
[15] Milan Turković, *Krajiška investiciona zaklada–fond*, Sušak 1937, 8.

министарство рата.[16] Тиме је судбина Војне гранце и њених шума де факто предата у руке пештанске владе.

На основу тог прелиминарног споразума Андраши и шеф одсека за Границу у министарству рата пуковник Кениг су крајем 1869. потписали „Крајишке пунктације". Њима је договорено да ће се на продају ставити већ поменутих 30.000 јутара шуме у Бродској и Петроварадинској регименти, док би се друге шуме продавале накнадно. Начелно је договорено да ће се новац добијен од продаје користити за градњу пруга, канала, исушивање и наводњавање у Граници. Питање пруга и њихове трасе ће се поново јавити средином наредне деценије. Пунктацијама је одређен и начин на који ће се издвојити половина шума која ће припаста граничарским општинама. Ради надзора над трошењем добијеног новца формирана је Крајишка инвестициона комисија, чије су чланове именовали угарска влада и заједничко министарство рата.[17]

Питање шума и развојачења Војне границе уопште је током 1870. и првих месеци 1871. мировало због рата Француске и Пруске, као и спровођења сегрегације, тј. поделе крајишких шума на половине које ће припасти општинама и држави у трајно власништво.[18] Сегрегацију је спроводила Централна комисија за сегрегацију крајишких шума, која је била у надлежности Генералне команде у Загребу. Комисија је радила по „Напутку за излучење права на дрва, пашу и шумске производе што Крајишници имају у државним шумама војне Крајине".[19] Исти процес спровођен је и у Банатско–бачкој граници, мада су тамошње шуме заузимале знатно мању површину и имале далеко мању вредност.

Да већ раније одлучена продаја 30.000 јутара шуме у Бродској и Петроварадинској регименти не би чекала спор процес сегрегације, одлучено је да се те шуме заједно са онима чија се продаја такође очекивала издвоје из шумског фонда обухваћеног сегрегацијом, под изговором да су те шуме „презреле" и да се њихова продаја не сме даље одгађати. Поред поменутих шума у Бродској и Петроварадинској, у „презреле" је убројано и 72.000 јутара шуме у Огулинској и Оточкој регименти. Процес сегрегације је завршен тек 1874. године.[20]

---

[16] M. Valentić, *Nav. delo*, 163–165.
[17] *Застава*, бр. 1, 4. (16) 1. 1870; M. Valentić, *Nav. delo*, 165.
[18] Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 2*, Београд 1989, 20–21.
[19] „Напутак: за излучење права на дрва, пашу и шумске производе што Крајишници имају у државним шумама у војној Крајини", *Народ*, бр. 61, 25. 5. (6. 6) 1872; бр. 67, 13. (25) 6. 1872; бр. 83, 20. 7. (1. 8) 1872; бр. 86, 27. 7. (8. 8) 1872.
[20] *Народ*, бр. 61, 25. 5. (6. 6) 1872; бр. 67, 13. (25) 6. 1872; бр. 83, 20. 7. (1. 8) 1872; бр. 86, 27. 7. (8. 8) 1872; M. Valentić, *Nav. delo*, 260–261.

Питање развојачења је покренуто из мртвила 8. јуна 1871. низом краљевских наредби којим је наређено развојачење двеју вараждинских регименти у којима су већ извршене реформе, док је за остатак Војне границе одређено прелазно раздобље које би га припремило за развојачење. Наредбом је потврђено право становника Границе на „дрво, пашу и уживање шумских производа". Новац од продаје шума сме се употребљавати само за потребе Крајине. Та средства су улазила у Крајишки инвестициони фонд којим је управљала Крајишка инвестициона комисија. У комисију су улазили чланови које су именовали: угарска влада, заједничко министарство рата и њему потчињена Загребачка генерална команда, као и влада Хрватске и Славоније. Комисија је одлучивала о продаји шума и начину трошења добијеног новца, а њене одлуке је потврђивао владар.[21]

После вишегодишњих одлагања продаја 30.000 јутара шуме у Бродској и Петроварадинској регименти је одређена за 31. октобар 1871. када је требало да се одржи лицитација.[22] Међутим, продаја је због избијања Раковичке буне одложена.[23] Нова лицитација је одређена за 30. јун 1872. На продају је стављено 18.525 јутара шуме и 3132 јутра голог земљишта (углавном пропланака) у Бродској, и 11.475 јутара шуме и 1089 јутара голе земље у Петроварадинској регименти. После сече то земљиште би остало у рукама угарског државног ерара.[24] Процењено је да има просечно 30 храстових дрвета по јутру, што је укупно чинило око 900.000.[25]

На лицитацији су размотрене две понуде: конзорцијума окупљеног око Боденкредит–Гезелшафт банке и Франко–аустријске банке са партнерима. Тзв. Крајишки конзорцијум створен 1869. је у међувремену, због промене политичких односа изазваних стабилизацијом дуализма и јачања мађарског утицаја у Монархији, изгубио подршку министарства рата и бечких пословних кругова, па није ни упутио своју понуду, него је безуспешно тражио да се лицитација одложи. Комисија је понуду Франко–аустријске банке оценила као прениску, и ушла у преговоре са Боденкредит–Гезелшафт банком, која се удружила са две бечке и једном будимпештанском банком у Конзорцијум за крајишке шуме (Grenz Walder Konsortium). Коначно је 5. октобра 1872. прихваћена понуда овог конзорцијума од 1100 форинти по јутру, тј. укупно 33.300.000 форинти, које ће бити исплаћиване у 12 годишњих рата од по 2.775.000, уз кауцију од 3.300.000

[21] M. Turković, *Нав. дело*, 8.
[22] „Trojedna kraljevina", *Obzor*, br. 75, 28. 10. 1871.
[23] Међу разлозима за покретање буне навођени су и гласови о предстојећој „пљачки крајишких шума".
[24] M. Turković, *Нав. дело*, 10.
[25] Исто, 18.

форинти.[26] Убрзо после потписивања уговора Конзорцијум је платио кауцију и прву рату, па је 1. новембра 1872. примио првих 2500 јутара.[27] Краљ је 14. марта 1873. издао наредбу којом се регулише начин улагања новца добијеног овом продајом.[28]

Ипак, продаја шума није текла како је замишљено. Већ наредне 1873. године долази до велике финансијске кризе која је започела управо крахом берзе у Бечу. Ускоро се криза шири на готово цео капиталистички свет у Европи и Северној Америци, а њене последице ће се осећати до краја деценије. Већ 9. октобра 1873. Конзорцијум за крајишке шуме раскида уговор. Прво је тражио да се рок исплате договорених 33.300.000 форинти продужи са 12 на 24 године, што је Комисија одбила, али је Конзорцијуму понудила да рату за 1873. плати у року од 10 година са каматом од 6%. Конзорцијум је тај предлог одбио и раскинуо уговор. Разлог за раскид уговора је дат у изјави прослеђеној штампи 7. новембра 1873. Конзорцијум је објавио да је за крајишке шуме понудио далеко најбоље услове од свих заинтересованих понуђача, али да би услед берзанског краха и смањене потражње за дрветом због финансијске кризе био упропашћен ако би наставио да плаћа по уговору из 1872. године. Такође, због смањене потражње појава нове велике количине дрвета на тражишту само би му још више снизила цену, што би довело до нових губитака. Уз то Конзорцијум је оптужио крајишку владу да није у року испуњавала своје обавезе у вези са предајом шумских површина. Због свега тога, Конзорцијум је од Крајишке инвестиционе комисије затражио да се експлоатација шума одгоди за неколико година, док се тржиште не стабилизује, што је ова одбила.[29]

После дужих преговора спор је коначно решен 24. октобра 1874. нагодбом, по којој је Крајишки инвестициони фонд задржао кауцију од 3.357.807 форинти, док је Конзорцијум задржао добијених 2500 јутара шуме. Пошто је Конзорцијум примио дванаести део шума, толики део кауције ће му бити враћен када се тај део шума исече. Преосталих 27.500 јутара је враћено под контролу Комисије, која ће их продати другим понуђачима. Конзорцијум је својих 2500 јутара препродао 1876. године.[30]

Пошто је завршила спор са Конзорцијумом, Крајишка комисија је одлучила да промени начин продаје шума. Услед измењених економских

[26] „Ponude za petrovaradinsku i brodsku šumu", *Narodne novine*, br. 148, 1. 7. 1872; „Trojedna kraljevina", *Narodne novine*, br. 130, 7. 10. 1872; br. 132, 9. 10. 1872.
[27] M. Valentić, *Nav. delo*, 262–263; M. Turković, *Nav. delo*, 14.
[28] „Троједна краљевина", *Застава*, бр. 38, 30. 3. (11. 4) 1873.
[29] „Граничарске шуме", *Застава*, бр. 117, 5. (17) 10. 1873; „Очитовање конзорцијума", *Застава*, бр. 125, 24. 10. (5. 11) 1873; бр. 130, 4. (16) 11. 1873; бр. 131, 7. (19) 11. 1873.
[30] „Домаће новости", *Српски народ*, бр. 76, 9. (21) 10. 1874; M. Turković, *Nav. delo*, 23–28.

околности било је очигледно да ниједно финансијско друштво још неко време неће бити спремно да улази у тако огроман посао. Комисија је због тога одлучила да се преостала шумска маса од 27.500 јутара не нуди на продају заједно, него да се издели у парцеле од по 1000 јутара, које би се продавале свака за себе. На крају се и од тог плана одустало, па је одлучено да се шуме продају по јутру, кад год има заинтересованих.[31] Процес продаје преосталих 27.500 јутара шуме и 4221 јутра голе земље трајао је све до 1910. године.[32]

У међувремену, на седници заједничке владе јануара 1873. донета је одлука да се у Крајишку комисију укључе и четири представника из Крајине, чиме је одговорено на сталне жалбе Крајишника да немају никаквог утицаја у Комисији која одлучује о њиховој економској будућности.[33] Упркос том симболичном гесту Крајишници нису имали никаквог утицаја на одлуке Комисије, у којој је утицај угарске владе све више потискивао остале факторе. На седници заједничке владе је такође одређена формула по којој ће се трошити новац добијен од шума. За изградњу саобраћајница (железнице, путеви, канали) одвојило би се 71,66% (21,5 милиона форинти) добијених средстава, за потребе исушивања и наводњавања 20% (6 милиона), док би преосталих 8,33% (2,5 милиона) било коришћено за пошумљавање голог крша. Од дела предвиђеног за изградњу саобраћајница, 17 милиона би се потрошило на изградњу пруга, 2 милиона за путеве, и 2,5 за градњу (никад реализовану) канала Вуковар–Шамац. Од дела предвиђеног за железнице, на пругу Земун–Сисак отпало је 4.000.000, Сисак–Оштарије такође 4.000.000, Оштарије–Книн 8.000.000 и Земун–Петроварадин 1.000.000. Поред тога, одлучено је да се стави на продају даљих 15.000 јутара шуме (од укупно за продају предвиђених 72.000 јутара) у Оточкој и Огулинској регименти, али због избијања економске кризе и пропасти уговора са Конзорцијумом, намеравана продаја никада није обављена.[34] И касније су се повремено јављали планови за продају тих шума, али они до распада Аустроугарске нису реализовани. После извршене сегрегације угарска влада је повремено продавала делове државне половине крајишких шума, али та средства нису ишла у Инвестциони фонд, него је њима директно располагала влада.[35]

На поменутој седници је такође обновљен сукоб између угарске владе и војног врха, овог пута оличеног у шефу крајишке владе генералу Антону Молинарију. Повод за сукоб била је надлежност над Крајишком инвестиционом

[31] M. Turković, *Nav. delo*, 29–31.
[32] Исто, 43.
[33] *Korespodencija Rački–Strossamyer, Knj I Od okt. 1860. do 28. dec. 1875*, Zagreb 1928, 201.
[34] M. Valentić, *Nav. delo*, 263–264.
[35] M. Turković, *Nav. delo*, 41; M. Valentić, *Nav. delo*, 263–264.

комисијом. Усвојен је закључак да је Комисија орган крајишке владе, али да сваку њену одлуку мора да одобри угарска влада. Пошто се две владе сложе, одлуке се шаљу министарству рата и краљу на коначну потврду. Утицај Крајишника и хрватско–славонске земаљске владе у Комисији је био занемарљив. На крају, донета је и одлука да се капитал Фонда не може користити за послове који су по Угарско–хрватској нагодби означени за заједничке, у шта је спадала и изградња саобраћаница, док угарски сабор о томе не донесе закон. Тиме су угарски сабор и влада добили одлучујући утицај у трошењу новца из Крајишког фонда.[36] Значај ове одлуке ће се показати неколико година касније када влада у Пешти и генерал Молинари поново укрсте копља, овај пут због трасе крајишких железница.

Relja Vladimir

SALE OF KRAJINA FORESTS IN THE PETROVARDIN AND BROD REGIMENTS

SUMMARY

The sale of forests in the Brod and Petrovaradin regiments was the most important economic issue in the area of the Croatian–Slavonian military border (Krajina) during its development in 1869–1873. As by far the most valuable natural resource that the Krajina possessed, these forests attracted all interested parties in the development process (the joint Ministry of War, the Hungarian government, Croatian–Slavonian political factors) who wanted to gain a decisive influence on the way the forests would be sold and especially control over how the money received from the sale will be spent. Although at first it seemed that the influence of the military elite and its associated political and business circles in Vienna would prevail, the Hungarian government managed to gradually gain control over the sales and demilitarization process in general.

[36] M. Valentić, *Nav. delo*, 265–266.

32:929 Будисављевић С.
94(=163.41)(497.5)"1918/1946"

Мр Снежана Илић
snezailic@neobee.net

ПОЛИТИЧКА АКТИВНОСТ ДР СРЂАНА БУДИСАВЉЕВИЋА И ЊЕГОВА БОРБА ЗА ЗАШТИТУ ИНТЕРЕСА СРБА У ХРВАТСКОЈ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XX ВЕКА

Сажетак: Др Срђан Будисављевић је био један од најугледнијих чланова Демократске странке, касније Самосталне демократске странке. Био је велики борац за побољшање положаја Срба у Хрватској, слогу Срба и Хрвата и стварање и очување заједничке југословенске државе. Будисављевић је био вођа умереног унитаристичког крила Самосталне демократске странке. У кризним годинама пред избијање Другог светског рата стао је на чело Самосталне демократске странке и енергично се борио за постизање компромиса између Београда и Загреба, за интересе Срба у Хрватској и побољшање њиховог положаја после формирања Бановине Хрватске, али и за постизање компромиса између владајућих и опозиционих странака.

Кључне речи: Срби, Хрвати, Крајина, Хрватска, демократија, Југославија.

Већ као студент, Срђан Будисављевић се укључио у културни и политички рад. Истакао се у југословенски опредељеном омладинском покрету. Борио се за сарадњу Срба и Хрвата. Тврдио је да се посебна национална свест Срба и Хрвата у Војној граници почела будити тек после њеног пада,[1] односно прикључења цивилној Хрватској 1881. године. Већ тада се зближио са Светозаром Прибићевићем. Био је лични пријатељ Драгутина Димитријевића Аписа.[2]

Срђан Будисављевић је имао значајну улогу у оснивању и раду српских соколских друштава на простору Аустроугарске. Соколска друштва су крајем XIX и почетком XX века била изузетно важне културно–политичке организације,

[1] Ivan Mužić, *Hrvatska politika i jugoslovenska ideja*, Split 1969, 32.
[2] Драгољуб Јовановић, *Људи, људи – медаљони 94 политичких, јавних, научних и других савременика*, Београд 2005, 49; Ivan Ribar, *Iz moje političke suradnje (1901–1963)*, Zagreb 1965, 12.

могло би се чак рећи да је њихов рад био пресудан за национални развој Срба и осталих југословенских народа у Аустроугарској. Почетком XX века интензивно су радила на зближавању и сарадњи Срба, Хрвата и Словенаца у оквиру Аустроугарске, као и на њиховом зближавању и сарадњи са соколским друштвима у осталим југословенским областима. О њиховом раду у својим *Политичким записима* др Иван Рибар пише: „Соколска друштва оснивана су у Хрватској и Словенији, па и у Босни и Херцеговини још за време старе Аустро–Угарске. У Хрватској, Босни и Војводини поред хрватских постојала су и српска соколска друштва. Према вани, односно према власти била су то гимнастичка друштва, а уствари она су била национално–културна и у њима се у она тешка времена омладина одгајала у духу братства и јединства народа и славенске солидарности”[3].

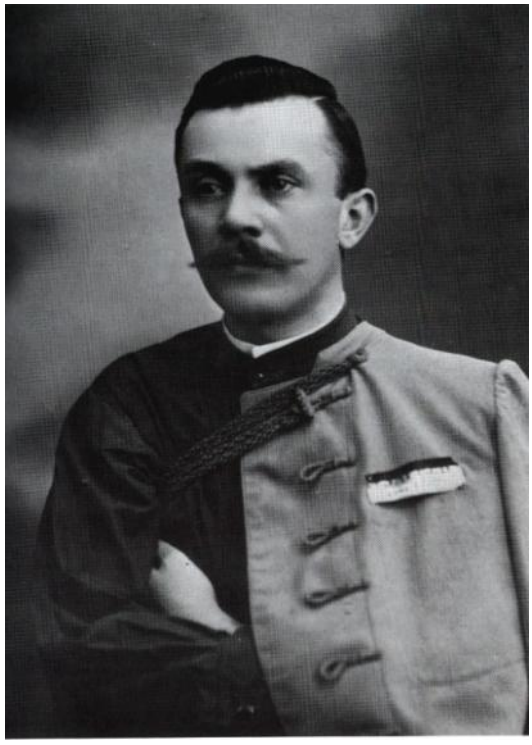

Др Срђан Будисављевић у младости

Срђан Будисављевић је од ране младости био један од истакнутих чланова Српске народне самосталне странке. Од 1902. године се активно укључио у политички живот када је група младих чланова Српске народне

[3] Ivan Ribar, *Politički zapisi*, II, Beograd 1949, 58–59.

самосталне странке, на челу са Светозаром Прибићевићем, преузела вођство странке и окренула политику странке према тзв. новом курсу, који се заснивао на политици сарадње свих српских странака у Аустроугарској, као и на политици зближавања и сарадњи Срба и Хрвата. Сарађивао је у њеном листу *Нови Србобран*, од 1908. године поново *Србобран*. Као истакнути члан Српске народне самосталне странке више пута је биран за народног посланика у Хрватском сабору. Као истакнути члан своје странке учествовао је и у раду Српско–хрватске коалиције, која је формирана 1905. године.[4]

Срђан Будисављевић је требало да буде један од оптужених на тзв. Велеиздајничком процесу, али га је заштитио посланички имунитет. Бранио је Србе оптужене на поменутом процесу у Загребу током 1909. године.[5] Открио је важна документа и писма која су била непобитни докази да је процес монтиран од стране аустроугарских власти, а оптужница и докази који су у њој изнети лажни. Оптужени су веома ценили Будисављевића, нарочито после проналажења и изношења поменутих доказа. О томе најбоље сведоче речи Косте Драгосавца изнете у његовој књизи *Успомене на Велеиздајнички процес*: „др Срђан Будисављевић био нам је у тамници утјешитељ; он нам је сваки дан сузе утирао, био је међу нама врло омиљен и откривањем овијех писама стекао је код нас још више љубави и поштовања, а без сумње и мило нам је да су баш њему до руке дошла та писма, да их је он изнио на свијету на јавност и помогао открити стварање велеиздаје".[6]

О великом поверењу које су оптужени имали у Срђана Будисављевића најбоље говори део из поменутих успомена Косте Драгосавца: „Није скоро дана било за вријеме нашега тамновања да нам није ма само на час долазио. Чим се на вратима појавио чуло се: 'Ето нашег Срђана!' Стотине питања било је на њега управљено, да није знао коме ће прије одговорити. И други су долазили, али је његов долазак био другачији него од другијех посјетилаца. Он је био бранитељ који нам је упуте давао, он се код суда заузимао да нам се одобре наше жеље и тражбине које су се често као нужне код нас јављале, а уз то вазда са осмјехом на лицу, са његовом благом и веселом нарави, кадар је био да утјеши свакога кога су какве тешке бриге напале. Часом дошао, испричао нам новости, одговорио на многа питања, саслушао свачије жеље, дао нам упутства, забиљежио је што је од потребе било и смијући се с нама опраштао, остављајући нас у бољем расположењу него што нас је затекао. У овом нашем процесу било је људи који

[4] Bogdan Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića (1885–1918)*, Zagreb 1972, 339.
[5] Василије Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд 1991, 489–523.
[6] Коста Драгосавац, *Успомене на „велеиздајнички" процес*, Нови Сад 1911, 269.

су велике жртве за нас допринашали и добро нам чинили, али мислим да нећу погријешити ако рекнем, да она добра која нам је наш добри и честити др Срђан Будисављевић чинио, могу се убројати као највећа и с тога му у име свију својијех другова и нашијех породица кличем: 'Бог Вас поживио на понос и дику српскога народа! Најљепша Вам хвала!'"[7]

Др Срђан Будисављевић је у годинама пред Први светски рат био и председник (старјешина) Српске соколске жупе Крајишке у Загребу. Енергично се борио за развој српских културних и привредних институција у Хрватској и Војводини, што је сматрао за дужност сваког Србина. Борио се за што тешњу сарадњу између свих српских соколских друштава на простору Аустроугарске. Тврдио је да је један од најважнијих задатака Српске соколске жупе Крајишке сарадња са хрватским и словеначким соколским друштвима.[8] Почетком Првог светског рата Будисављевић је ухапшен, као и многи виђенији Срби и југословенски опредељени Хрвати, и осуђен на осам месеци тешке тамнице, као истакнути соколски радник.

Др Срђан Будисављевић у зрелим годинама

Убрзо по изласку из затвора, у другој половини 1917. године, укључио се у културни и политички живот. Као представник Српске соколске жупе

[7] Исто, 295.
[8] *Српске соколске жупе Крајишке*, Писмо – Летак, Загреб, у очи Видовдана 1914, Загреб.

Крајишке у Загребу учествовао је у доношењу одлуке о оснивању Југословенског соколског савеза, који је основан у Загребу 18. јуна 1918. године,[9] на илегалном састанку.[10] Током новембра 1918. године био је повереник за унутрашње послове Народног вијећа у Загребу, основаног 6. октобра 1918. године, и подбан. Др Срђан Будисављевић је, са Валеријаном Прибићевићем, напустио Српско–хрватску коалицију због наводног неслагања са ставом о унитаристичком уређењу будуће југословенске државе. То је, наводно, учинио у договору са Светозаром Прибићевићем, што је касније негирао.[11] Будисављевић је 1. јануара 1918. године[12] покренуо лист *Глас Словенаца, Хрвата и Срба* који је пропагирао југословенство. Био је секретар Народног вијећа у Загребу. Будисављевић је током 1918. године наговарао Стјепана Радића на раскид коалиције са Хрватском странком права.

После оснивања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца др Срђан Будисављевић је постао истакнути члан Југословенске демократске странке, која је формирана у фебруару 1919. године у Сарајеву. Председник странке је био Љубомир Љуба Давидовић, али ни Светозар Прибићевић није имао нимало нижи утицај у странци, нарочито на простору некадашње Војне крајине, Војводине, Хрватске и Босне и Херцеговине. Др Срђан Будисављевић је био један од најутицајнијих чланова странке. Редовно је биран за народног посланика у периоду до 1924. године на листи Демократске странке.

Демократска странка се залагала за што бржи и што уједначенији развој свих крајева у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, како у привредном тако и у културном погледу. Странка је питање спровођења аграрне реформе и развоја пољопривреде сматрала једним од најважнијих питања јер је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца била претежно аграрна земља. Борила се за заштиту сиромашних слојева становништва.[13]

Будисављевић је сарађивао у страначким листовима: *Демократија*, у периоду од 1919. до 1924. године, *Реч*, која је излазила у периоду од 1924. до 1928. године, *Видовдан*, током 1928. године, *Ријеч,* која је излазила у периоду од 1919. до 1931. године, *Одјек*, у периоду од 1924. до 1928. године, *Панчевац*, у периоду од 1919. до 1940. године, и *Нова ријеч*, која је излазила у периоду од

[9] *Enciklopedija Jugoslavije*, II, Zagreb, 531.
[10] Јован С. Радојчић, *Срби – Српска Крајина, Далмација, Славонија, Хрватска, биографски лексикон*, Београд 1994, 96.
[11] Hrvoje Matković, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do Šestojanuarske diktature*, Zagreb 1972, 17–20.
[12] *Hrvatski biografski leksikon*, II, 438.
[13] *Народу Срба, Хрвата и Словенаца*, Демократија, бр. 391, 17. октобар 1920, Београд.

1936. до 1940. године. Био је члан управе Новинарског конзорцијума „Ријеч" д. д., у периоду од 1919. до 1923. године.[14]

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца Будисављевић је наставио своју активност на унапређењу рада соколских друштава. Учествовао је у раду првог Соколског сабора уједињеног југословенског соколства, који је одржан у Новом Саду у јуну 1919. године.[15] Поменути соколски сабор је радио под геслом „Један народ, једна држава, једно соколство".[16] Борио се за што тешњу сарадњу између соколских друштава у свим деловима Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, јер је веровао да ће се на тај начин ојачати идеологија интегралног југословенства и укоренити у народу свест о културном и националном јединству Срба, Хрвата и Словенаца.

Будисављевић је остао уз Светозара Прибићевића и после расцепа Демократске странке 1924. године и стварања Самосталне демократске странке. Постао је један од најзначајнијих чланова Самосталне демократске странке. Др Срђан Будисављевић је припадао унитаристичком крилу Самосталне демократске странке. Редовно је биран за посланика на њеној листи до 1929. године. Странка је још пре званичног оснивања, 27. марта 1924. године, склопила коалицију са Радикалном странком, како би очувала унитаристичко уређење земље.[17] Национални блок је био на власти, са кратким прекидом када је на власти била влада на челу са Љубом Давидовићем до средине 1925. године. Самостална демократска странка је веровала да је Национални блок коалиција релативно трајног карактера.[18] Због политике „чврсте руке" за коју се залагао вођа Самосталне демократске странке Светозар Прибићевић и удаљавања Радикалне странке од Хрватске сељачке странке и демократа, јавили су се критичари рада Националног блока у редовима саме Радикалне странке.

Нова Давидовићева влада дошла је на власт 27. јула 1924. године. О њој су самосталци говорили: „Давидовић је за Видовдански устав, Корошец је против Видовданског устава, а Радићевци су, не само против устава, него и против данашње државе и траже сасвим нову концепцију".[19] Они су оптуживали демократе да су повредили устав, само да би се одржали на власти. Те оптужбе су износили поводом одлуке о успостављању покрајинске управе за Хрватску и Словенију. Прибићевић је био неповерљив према томе да је Радић заиста

[14] *Hrvatski biografski leksikon*, II, 438.
[15] Ј. С. Радојчић, *Нав. дело*, 96.
[16] *Соколи*, Велики Бечкерек 1924, 3.
[17] Светозар Прибићевић, *Ми смо победили*, Београд 1925, 6–9.
[18] *Рад првог конгреса Самосталне демократске странке*, Београд 1926, 13–14; С. Прибићевић, *Ми смо победили*, 9–10.
[19] H. Matković, *Nav. delo*, 151.

прихватио Видовдански устав, народно јединство и монархију. Критиковао је Давидовића да је склопио споразум са Хрватима и Словенцима без пристанка Срба у Хрватској „о чијој се кожи највише ради".[20]

Национални блок је дошао поново на власт 6. новембра 1924. године. У марту 1925. године после дугих преговора између Радикалне и Хрватске сељачке странке дошло је до споразума. После склапања споразума Радикалне и Хрватске сељачке странке распада се Национални блок и Самостална демократска странка одлази у опозицију.

Самостална демократска странка се борила за спровођење свеобухватних реформи на свим подручјима друштвеног живота. Странка је, и у свом политичком деловању, посвећивала велику пажњу социјалним, економским, културним и привредним питањима. Оштро се залагала за спровођење аграрне реформе и колонизације, унапређење развоја села, што уједначенији развој развијених и слабо развијених крајева у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, као и за заштиту права сељака, радника, деце, жена, инвалида, сиромашних слојева становништва и равноправност полова.[21]

Самостална демократска странка се од почетка свог политичког деловања енергично борила за спровођење аграрне реформе. Питање спровођења аграрне реформе и колонизације сматрала је изузетно важним. Први акт који је везан за спровођење аграрне реформе била је Уредба о забрани отуђења великих поседа, која је донета 25. јула 1919. године када је министар за аграрну реформу био др Хинко Кризман, који је био један од најугледнијих чланова Демократске, касније Самосталне демократске странке.[22] Њени чланови су за спровођење аграрне реформе и колонизације учинили више него радикали. Залагали су се да се земља да онима који је стварно обрађују. Енергично се залагала за укидање кметства. Сматрала је да за укинуто феудално право велепоседници не треба да добијају никакву надокнаду, али се залагала и за то да држава преузме бригу о оним бившим носиоцима феудалног права којима би губитак тог права довео у питање опстанак. Залагала се за развој малог поседа, његову стабилност и ослобађање од презадужености. Борила се за заштиту права сељака као најбројнијег дела становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Борила се и за развој задругарства на селу, за унапређење пољопривреде, образовање сељака и унапређење културе села.[23] Самостална демократска странка је сматрала да привреда и индустрија треба да се допуњују. Енергично се залагала за

[20] Исто, 152–157.
[21] *Рад првог конгреса Самосталне демократске странке*, 97–102.
[22] Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, Zagreb 1961, 289–296.
[23] *Рад првог конгреса Самосталне демократске странке*, 48–54, 79–90.

колонизацију југословенског, на првом месту српског становништва, из пасивних брдских крајева Далмације, Баније, Лике, Кордуна, Босне и Херцеговине и Црне Горе у плодне равничарске крајеве Војводине, Македоније, Славоније и Косова и Метохије. Аграрна реформа, колонизација, развој задругарства и мере за образовни и културни развој села су умногоме променили национални и социјални састав становништва у Војводини. Колонизација је значајно повећала број словенског, нарочито српског, становништва у Војводини. [24]

После расцепа у Националном блоку Самостална демократска странка одлази у опозицију. У току 1926. и почетком 1927. године постојали су покушаји за поновно спајање Самосталне демократске и Демократске странке, али до тога ипак није дошло.

Крајем 1926. и почетком 1927. године Самостална демократска странка све више инсистира на самоуправи срезова и општина, што је приближава Хрватској сељачкој странци. Од октобра 1927. године почињу интензивни контакти између ових странака. Вође поменутих странака су током октобра исте године интензивно радили на формирању великог опозиционог блока, али до тога није дошло. Најзначајнији резултат њихове сарадње је формирање Сељачко–демократске коалиције, 11. новембра 1927. године, која се борила за равноправан положај свих делова Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и што већу демократизацију политичког живота земље.

Одмах по оснивању ова коалиција долази у сукоб са владајућим странкама због свог инсистирања на широкој самоуправи свезова и општина што би, по њиховом мишљењу, обезбедило потпуну равноправности свих делова Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Сукоб Сељачко–демократске коалиције са краљем и владајућим странкама кулминира атентатом у Скупштини, 20. јуна 1928. године, који је извршио Пуниша Рачић, радикал из Црне Горе. На лицу места су погинули Павле Радић и Ђуро Басаричек. Тешко су рањени Стјепан Радић, који је касније подлегао ранама, др Иван Пернар и Иван Гранда из Хрватске сељачке странке.

После атентата у Скупштини више су изражени захтеви за федерализацију државе на бази историјских покрајина. Сељачко–демократска коалиција је први пут отворено исказала захтеве за преуређење земље 1. августа 1928. године на састанку у Загребу. Резолуција је само дала контуре новог државног уређења и то у најширем облику. Наглашено је осигурање равноправности свих индивидуалитета, а његово спровођење би било ствар договора. Резолуција није осудила идеологију народног јединства, нити довела у питање останак у заједничкој држави било ког од њених делова. Само је осуђено

[24] Исто, 97–102.

државно уређење које је створено Видовданским уставом. Осуђена је тежња српских партија да успоставе хегемонију Србије над осталим деловима Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. У Резолуцији је речено да је атентатом у Скупштини поништено дотадашње државно уређење и да се треба борити за ново државно уређење што се најбоље види из текста Резолуције:

„– да су Хрватска, Црна Гора и све народне индивидуалности представљене у Народном вијећу приступиле у нову државу заједно са Србијом, али да се при томе нису одрекле својих хисторијско–државних, односно народно–политичких индивидуалитета у корист ма које друге од уједињених земаља, него само у корист државне заједнице;

– да је акт уједињења 1918. и Устав од 1921. године успостављен за утврђивање хегемоније Србије над свим осталим земљама и народним дијеловима;

– да је атентатом у Народној скупштини у цјелини поништено досадашње државно уређење у народној свијести те ће се повести одлучна борба за ново државно уређење, које ће осигурати пуну равноправност свих поменутих индивидуалитета".[25]

И поред одређених неслагања целовита Самостална демократска странка, чак и њено унитаристичко крило под вођством др Срђана Будисављевића, др Првислава Грисогона, др Грегора Жерјавог, др Алберта Крамера и др Александра Моча, прихватила је текст Резолуције.

После увођења Шестојануарске диктатуре и хапшења Светозара Прибићевића, а затим одласка у емиграцију, др Срђан Будисављевић је остао његов веран саборац и пријатељ. Био је велики противник Шестојануарске диктатуре и краља Александра. Због тога је, из протеста против диктатуре, 1929. године, прекинуо и своју, до тада, веома велику соколску активност.

Срђан Будисављевић је и после увођења диктатуре био један од вођа Самосталне демократске странке. Борио се за демократизацију односа у земљи али је био противник покрајинских аутономија.[26] Будисављевић је тридесетих година прихватио идеју о федерализацији земље, у циљу постизања стабилности односа у Краљевини Југославији и осигурања њеног опстанка. Бавио се питањима унутрашњег уређења земље.[27] Иако је прихватио идеју о федерализацији земље и даље је остао искрено привржен идеји националног

[25] H. Matković, *Nav. delo*, 227.

[26] Бранко Петрановић – Момчило Зечевић, *Агонија две Југославије*, Београд 1991, 94–95.

[27] *Сељачка демократија у замаху...* (Конференција представника Самомосталних демократа 27. октобра 1935. у Загребу.), Загреб 1935, 16–22; *Нова ријеч*, октобар 1935 – мај 1936, Загреб.

јединства Срба, Хрвата и Словенаца. О томе је 1937. године писао: „Но ако данас нисмо један народ постоје увјети да постанемо један народ... Етнографски смо остали једно. И језик нам је један. И мане и врлине су нам исте. Социјална структура нам је иста. Економски смо упућени једни на друге. Живимо у истој држави, добрим дијелом тако измијешани, да нам се не знају границе. А и непријатељи су нам једни."[28]

Није се у потпуности слагао са тзв. Загребачким пунктацијама, које су донете од 5. до 7. новембра 1932. године. Непријатно га је изненадила Мачекова изјава о враћању на 1918. годину, из 1932. године,[29] што је, већ тада, довело до успостављања неповерења међу њима. И поред тога Будисављевић је, касније, оправдавао Мачекове ставове о враћању на позиције из 1918. године са жељом за постизање пуне равноправности свих делова Краљевине Југославије и враћање на изворне принципе Српско–хрватске коалиције, што би допринело њеној стабилности. О томе најбоље говори део његовог чланка посвећеног том питању „Што значи 'Враћање на годину 1918?'", који је објављен у загребачком листу *Нова ријеч* 23. септембра 1937. године: „'Враћање на г. 1918' не значи цијепање и разједињење државе. Враћање на годину 1918 значи:

враћање на политику, изражену у закључку, донесеном једногласно у сједници хрватског сабора од 29. октобра 1918, да ће 'свеопћа уставотворна скупштина свега уједињеног народа Словенаца, Хрвата и Срба одлучити се унапред одређеном квалифицираном већином, која потпуно заштићује од сваког мајоризирања,... о унутрашњем државном устројству наше државе, утемељене на потпуној равноправности Словенаца, Хрвата и Срба';

враћање на смисао ријечи у говору Светозара Прибићевића, одржаног у истој сједници хрватског сабора: Хоћемо, да нађемо израз својој нади, своме очекивању, да ће заједничка држава бити велика, моћна и снажна; у овом моменту треба да нарочито нагласим, да у тој заједничкој држави Словенци, Срби и Хрвати имаду да буду потпуно једнак фактор;

враћање на вјеру и наду, која је пламтила у души народној у години 1918, да ће на рушевинама вјековног непријатеља, које је за наш народ значило ропство и мрак, никнути нова држава слободе и свјетлости, равноправности и једнакости, те социјалне правде за све оне, који раде и хоће да раде и од рада свога живе;

једном ријечи враћање на дух и идеале који су доминирали у нашем јавном животу у години 1918!

---

[28] Срђан Будисављевић, *Државно и народно јединство*, Нова ријеч, бр. 37, 1. јули 1937, Загреб; Чедомир Вишњић, *Срби у Хрватској 1918–1941*, Загреб 2000, 231.
[29] Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*, I, Zagreb 1974, 87–97.

Крупни политички догађаји, који су се одиграли задњих дана, имаду да значе враћање на политику демократије, братског споразума и социјалне правде, дакле враћање – на годину 1918!"[30]

Др Срђан Будисављевић, и његово унитаристичко крило странке, највише се истицао у противљењу неким ставовима Хрватске сељачке странке, у којима је био веома уочљив противсрбијански тон.[31] Такве Мачекове изјаве су повремено доводиле у питање опстанак и саме Сељачко–демократске коалиције. Самостална демократска странка је била за активан отпор диктатури, док је Мачек више био склон пасивном отпору.

Др Срђан Будисављевић је остао уз Светозара Прибићевића до краја његовог живота. Будисављевић је, са др Хинком Кризманом и др Вељеславом Вилдером, посетио Прибићевића у санаторијуму у Прагу, пред саму његову смрт, 1936. године. Прибићевић је тада својим страначким пријатељима издиктирао свој политички тестамент, у коме је остао веран борби за демократизацију односа у Краљевини Југославији, савезу са Хрватском сељачком странком и, на првом месту, борби за опстанак Југославије.[32]

Светозара Прибићевића је на челу Самосталне демократске странке наследио брат Адам Прибићевић, који је на том месту остао веома кратко. Адам Прибићевић је био само формални шеф странке, док је њен стварни шеф био др Срђан Будисављевић. Утицај Адама Прибићевића у странци, а нарочито у српским и београдским круговима, почео је да слаби од друге половине 1937. године, јер се сматрало да он не поседује довољну јачину како би се носио са тешким бременом које му је стављала на леђа тадашња политичка ситуација у Краљевини Југославији.

Др Срђан Будисављевић је 22. октобра 1939. године, после оставке Адама Прибићевића на положај председника странке, и званично постао председник Самосталне демократске странке. Многи су га сматрали човеком склоним компромисима и вештим у проналажењу добрих компромисних решења у политици, али и великим борцем за права Срба у Хрватској и слогу Срба и Хрвата. Његово постављење на положај председника странке Србија је снажно подржала.[33] Владимир Мачек се плашио да ће Самостална демократска странка,

---

[30] Срђан Будисављевић, *Што значи „Враћање на годину 1918"?*, Нова ријеч, бр. 45, 23. септембар 1937, Загреб, 1.

[31] *Српски биографски речник*, I, Нови Сад 2004, 865; *Министарство и министри полиције у Србији 1811–2001*, Београд 2002, 326.

[32] Светозар Прибићевић, *Последња порука Светозара Прибићевића Главном одбору СДС свим присташама*, Праг, 6. септембар 1936, 1–4; *Нова ријеч*, бр. 1, 5. новембар 1936, Загреб, 2–3; *Нова ријеч*, бр. 1, 9. септембар 1937, Загреб, 2–3.

[33] *Мисија Самосталне демократске странке*, Загреб 1939, 33–37.

са доласком Будисављевића на њено чело, поново пружити подршку унитаристичком уређењу земље, до чега ипак није дошло.[34] Самостална демократска странка је до избијања Другог светског рата остала привржена Сељачко–демократској коалицији,[35] упркос честих сукоба са Хрватском сељачком странком, јер су вође Самосталне демократске странке сматрале да ће на тај начин лакше осигурати опстанак Краљевине Југославије. Самостална демократска странка је у Сељачко–демократској коалицији често била запостављана и изостављана из преговора са владом, и поред честих протеста које су упућивали влади, Хрватској сељачкој странци и удруженој опозицији због недовољног укључивања странке у преговоре о преуређењу државе. Странка је тесно сарађивала са Југословенском националном странком, основаном средином 1933. године, и српском опозицијом, како би се пронашао што бољи компромис између Хрватске сељачке странке и српске опозиције да би се обезбедила што већа стабилност политичких прилика у земљи.[36] Будисављевић је нарочито инсистирао на што интензивнијој сарадњи Сељачко–демократске коалиције, а на првом месту Самосталне демократске странке, са српским странкама. Међу српским политичарима је нарочито много ценио Љубомира Давидовића.[37]

Самостална демократска странка је била искључена из преговора о преуређењу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца које су водили представници владе и представници Хрватске сељачке странке, односно Владимир Мачек. Искључење Самосталне демократске странке из преговора желели су и влада и Мачек. Влада и кнез Павле нису желели учешће самосталаца у преговорима Цветковић–Мачек, да се учешће Удружене опозиције и самосталаца у преговорима не би схватило као победа опозиције.[38]

Мачек се формално залагао за решење питања целокупног уређења земље, али се у суштини залагао првенствено за решење тзв. хрватског питања, док су самостални демократи начелно прихватили федерализацију земље, али им је на првом месту била демократизација односа у земљи. Такав Мачеков став је довео до захлађења односа у Сељачко–демократској коалицији. Мачек је у неким својим изјавама доводио у питање и сам опстанак Краљевине Југославије. Са таквим Мачековим изјавама Самостална демократска странка није могла да се

[34] Vladko Maček, *Memoari*, Zagreb 2002, 202.
[35] *Мисија Самосталне демократске странке*, 3–8, 15–16, 18–31.
[36] Исто, 16–18.
[37] *Споменица Љубомира Давидовића*, уредник Десимир Тошић, Београд 2001, 179.
[38] Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*, II, Zagreb 1974, 47–299.

помири и то је доводило у питање опстанак и саме Сељачко–демократске коалиције.[39]

Када је Бановина Хрватска постала неминовност, супротности између струја у Самосталној демократској странци и Сељачко–демократској коалицији постале су израженије. Др Срђан Будисављевић је сматрао да Далмација и Срби у Хрватској треба да имају аутономију у оквиру Бановине Хрватске. Сава Косановић је био мишљења да Врбаска бановина треба да уђе у састав Бановине Хрватске, да би се Срби ојачали у односу на Хрватску сељачку странку. Душан Дуда Бошковић се залагао за образовање Војводине, као федералне јединице у оквиру федералне Југославије.[40] Душан Кецмановић, првак Самосталне демократске странке на подручју Босанске Крајине, почетком 1937. године изјашњава се против поделе земље на историјске покрајине по којој би његова Крајина дошла под власт Сарајева. О потреби постојања федералне јединице, коју би чинила Босанска Крајина са центром у Бањалуци, Кецмановић у листу *Отаџбина* каже: „Ми Крајишници ту заједницу не желимо, јер немамо никакве нарочите везе са Сарајевом. Далеко смо од свега. Осим тога, наш је крај културно и економски најзаосталији, па је према томе потребно, да садашња Врбаска бановина остане и даље као засебна политичка јединица, са сједиштем у Бањој Луци".[41]

Током 1939. године др Срђан Будисављевић је отворено изражавао неслагање са политиком Душана Бошковића и подржавао групу војвођанских самосталних демократа окупљених око др Александра Моча, да би потиснуо аутономашке концепције из програма странке.[42]

Др Срђан Будисављевић је израдио нацрт за државно преуређење Краљевине Југославије, средином 1939. године, у циљу да се постигне компромисно решење, које би било прихватљиво и за опозицију у Србији и за Хрватску сељачку странку. Будисављевићев предлог је предвиђао стварање трију федералних јединица: Словенија, која би обухватала Дравску бановину; Хрватска, у коју би ушле Савска, Приморска и Врбаска бановина, али у њу не би улазио Дубровник, као ни део Срема и Врбаске бановине. У оквиру Хрватске би била осигурана самоуправа за Далмацију и Врбаску бановину, да би се „ублажио ултраплеменски карактер власти у центру – Загребу",[43] док би преостале

[39] L. Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*, I, 373–382 .
[40] Б. Петрановић – М. Зечевић, *Агонија две Југославије*, 94–95.
[41] Душан Кецмановић, *Зар увјек последњи?*, Отаџбина, бр. 9, 12. март 1937, Бања Лука, 1; Ч. Вишњић, *Нав. дело*, 228.
[42] Бранко Петрановић – Момчило Зечевић, *Југословенски федерализам. Идеја и стварност, тематска збирка докумената*, I, Београд 1987, 560.
[43] Lj. Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*, I, 61.

територије ушле у састав српске федералне јединице у преуређеној Краљевини Југославији. У прикључењу дела Врбаске бановине Бановини Хрватској самосталци су видели могућност ојачања српског народа у Бановини Хрватској, а у томе већу могућност отпора франковачком притиску.[44] На том ставу је посебно инсистирао др Сава Косановић.[45] Др Срђан Будисављевић је подржавао предлог др Михаила Константиновића о формирању четврте федералне јединице, као тзв. тампон зоне између српске и хрватске федералне јединице. Крајем 1939. године се, у име Самосталне демократске странке, отворено изјаснио за тријалистичку концепцију федерализације Краљевине Југославије[46] а против постојања Војводине и Босне и Херцеговине као засебних федералних јединица у Краљевини Југославији.[47]

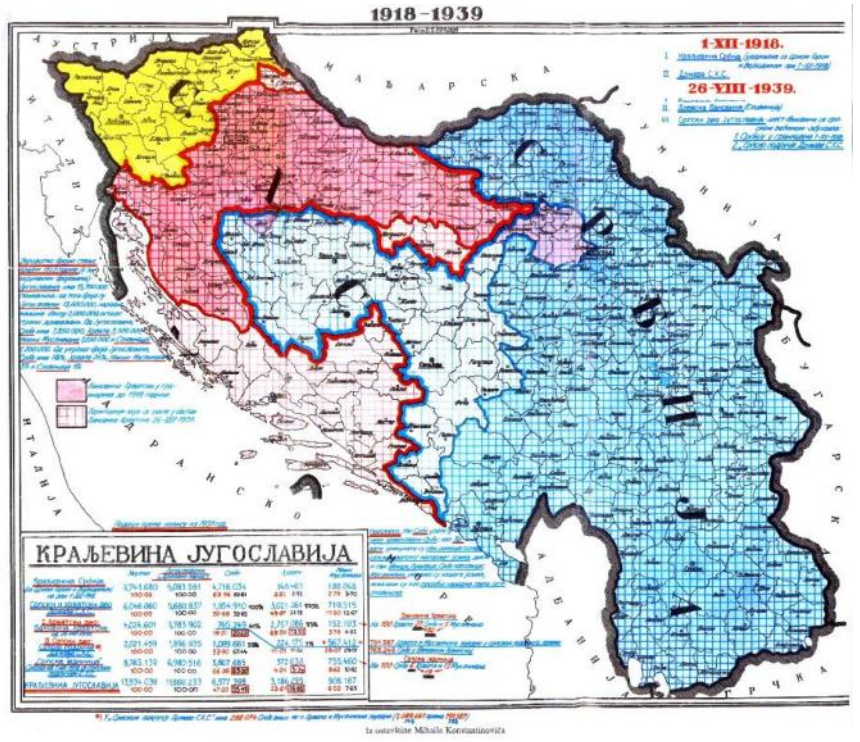

Карта планиране поделе Краљенине Југославије на српску, хрватску и словеначку федералну јединицу

[44] Исто.
[45] *Мисија Самосталне демократске стрнке*, 16–17.
[46] Б. Петрановић – М. Зечевић, *Југословенски федерализам*, 517.
[47] Исто, 560.

Др Срђан Будисављевић се борио за што већу самоуправу општина. Био је велики противник идеје да Бановина Хрватска добије грб, јер му је то личило на издвајање због тога што се на грбу Краљевине Југославије налази и хрватски грб. Био је посебно задовољан када су Срби у Хрватској добили подбана и инсистирао је да то буде јак човек из Самосталне демократске странке, јер су се они највише борили за споразум са Хрватима. Човек „који ће се моћи тамо успротивити, ако се буде хтело нешто што није у интересу Срба".[48]

И поред неслагања са неким ставовима Хрватске сељачке странке, др Срђан Будисављевић је искрено веровао да ће само Сељачко–демократска коалиција обезбедити потпуно равноправан положај Срба и Хрвата у Бановини Хрватској. Тврдио је да ће Сељачко–демократска коалиција, на темељу равноправности народа, учврстити не само Југославију него и цео Балкан.[49] Истицао је да је она „наслиједила мисао коалиције, она је остварила споразум пре дванаест година, ондје гдје је најважније, она се одхрвала метцима Пунише Рачића и свим искушењима, корупцији и сили, она има и снаге и моралног права да данас говори. Она може ријешити не само проблем Хрватске, него и Југославије. Хрватско–српска заједница у сељачкој политици какву представља Сељачко–демократска коалиција – носи у себи препород Југославије и Балкана. Та мисао може да даде идеолошку снагу Југославији у данашња тешка времена, и једино та мисао. Самосталци преносе ту мисао годинама у најцрњим временима и кроз посљедње српско село. Они су првоборци споразума. Ко добронамјеран може мислити да за идеју споразума са Хрватима, за идеју државе, за положај Срба у Хрватској, може користити борба против Самосталаца!"[50]

Др Срђан Будисављевић је био министар социјалне политике и народног здравља у влади Цветковић–Мачек, у периоду од 26. августа 1939. до 24. марта 1941. године.[51] Крајем 1940. године залагао се за формирање концентрационе владе.[52] На сваки начин је покушавао да допринесе налажењу компромиса између владајућих и опозиционих странака, да би се постигла што већа стабилност политичких прилика у Југославији. У том циљу је интензивно сарађивао са српским опозиционим партијама, на првом месту са Демократском странком. Често је замерао Драгиши Цветковићу због превеликог попуштања Мачеку и Хрватској сељачкој странци, па чак и сепаратистичким

[48] Михаило Константиновић, *Политика споразума, дневничке белешке 1939–1941; лондонске белешке 1944–1945*, Нови Сад 1998, 226.
[49] Срђан Будисављевић, *Брига за Србе у Хрватској*, Нова ријеч, бр. 160, 4. јануар 1940, Загреб, 1–2.
[50] Исто, 1.
[51] F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, 308–310.
[52] Lj. Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*, II, 347.

елементима у Хрватској. Због тога је долазило до честих сукоба између Срђана Будисављевића и Драгише Цветковића. Кругови блиски влади су сматрали да су на Будисављевићево неслагање са Цветковићем пресудно утицали Вељеслав Вилдер и Хинко Кризман.[53]

Срђан Будисављевић се енергично борио за побољшање положаја сиромашних слојева становништва. У складу са својим ставовима борио се за што већу контролу раста цена производа, нарочито производа који су изузетно важни за задовољење основних животних потреба становништва. Залагао се и за бесплатно достављање хране сиромашним слојевима становништва у пасивним крајевима земље.

Био је велики противник фашизма. Самостална демократска странка је била против сарадње Југославије са Италијом и Немачком.[54] Странка је осуђивала аншлус. Вељеслав Вилдер је у априлу 1938. године организовао протесте против аншлуса.[55] Министри у Југословенској влади: др Срђан Будисављевић, др Бранко Чубриловић и др Михаило Константиновић, извршили су утицај на кнеза Павла Карађорђевића да што више елиминише утицај пронемачких елемената, којима је припадао и ЗБОР Димитрија Љотића. Будисављевић је, у међуратном периоду, нарочито до 1939. године, био велики противник деловања Комунистичке партије Југославије, на првом месту због њиховог става о Југославији као версајској творевини коју треба разбити. Од 1939. године Будисављевић заузима блажи став према комунистима, због промене њиховог става према Југославији, као и због приближавања опасности која је претила од стране фашистичких сила.

Др Срђан Будисављевић је, заједно са др Михаилом Константиновићем и др Бранком Чубриловићем, био један од тројице министара у влади Краљевине Југославије који су, када су чули да ће влада приступити Тројном пакту, поднели оставке на министарске положаје, 24. марта 1941. године.[56] Будисављевићев пример су следили и високи чиновници у Банској управи Бановине Хрватске, на првом месту подбан др Светозар Ивковић. Руководство Самосталне демократске странке у Загребу је одлучило да упути проглас народу у коме би објаснили своје подношење оставки због приступања Краљевине Југославије Тројном пакту. Тадашњи бан Бановине Хрватске др Иван Шубашић је покушавао да одговори вођство Самосталне демократске странке од упућивања поменутог прогласа народу тврдећи да ће такав њихов поступак разорити Сељачко–демократску

[53] М. Константиновић, *Нав. дело*, 130–133.
[54] Lj. Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*, I, 408–420.
[55] М. Ванку, *Мала Антанта (1920–1938)*, Титово Ужице 1969, 207.
[56] F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, 309.

коалицију, што, по његовом мишљењу, у том моменту никако не би било добро.[57] Пошто у томе није успео, забранио је растурање летка, али забрана није дуго трајала јер се ситуација променила, када су на власт дошли људи који су били против приступања Краљевине Југославије Тројном пакту.[58] Др Срђан Будисављевић је овим речима описао атмосферу, која је владала у Београду у данима после приступања Краљевине Југославије Тројном пакту: „Вијест, да Југославија приступа Тројном пакту ишла је од човјека до човјека. Ова је вијест у почетку изазивала нерасположење, које је расло из дана у дан и ускоро се претворило у огорчење, које је брзо из Београда прешло у унутрашњост. Нарочито је владало велико огорчење у официрским редовима. Чланови официрског кора сматрали су приступ Југославије Пакту обешчашћењем народа и државе. О приступу пакту говорило се у уредима, државним и приватним, тако да је запео рад у уредима. На универзитету у Београду престало је одржавање предавања. Студенти су у групама разговарали о Пакту и бурно протестирали против тога да Југославија приступи Пакту. Ово расположење прешло је и на студенте виших разреда средњих школа. 26. марта они нису дозволили, да професори држе предавања. Једном ријечи, у Београду је владало расположење, које је помало попримало револуционарни карактер".[59]

Краљ Петар II и чланови владе Душана Симовића, 27. март 1941. године

[57] Ferdo Čulinović, *Dvadeset sedmi mart*, Zagreb 1965, 181.
[58] Исто.
[59] Исто, 178

Др Срђан Будисављевић је знао за припрему војног пуча,[60] чак је, према неким изворима, имао значајну улогу у његовом организовању, а затим и у настанку владе Душана Симовића, која је формирана после војног пуча 27. марта 1941. године.[61] Постоје индиције да је био близак са неким припадницима британске обавештајне службе који су били умешани у организацију пуча. Неки извори чак говоре да су Британци делом и финансирали Самосталну демократску странку.[62] Будисављевић је, по изведеном пучу, добио задатак да придобије хрватске и муслиманске политичке представнике за улазак у владу,[63] у чему је и успео. Залагао се за широку аболициону политику према политичким осуђеницима,[64] међу којима је било највише комуниста, и за укидање концентрационих логора.[65] У влади је заузимао место министра унутрашњих послова. Један од најзначајнијих послова које је урадио на тој функцији је уништавање картотеке чланова Комунистичке партије Југославије, да не би пала у руке немачким окупаторима.[66] Будисављевић је подржавао идеју о слању у иностранство дипломата са великим искуством, од којих су многи у Првом светском рату били чланови Југословенског одбора, односно југословенске емиграције са подручја Аустроугарске, на првом месту у Русију и Велику Британију, који су имали задатак да лобирају у интересу Југославије. Остварење те идеје је прекинуло немачко бомбардовање 6. априла 1941. године.[67] Др Срђан Будисављевић се, у данима Априлског рата, безрезервно борио за опстанак Југославије.[68] Са др Савом Косановићем је предводио просовјетску струју у странци.

Други светски рат је продубио разлике између струја у Самосталној демократској странци. Многи чланови Самосталне демократске странке су пружили подршку Народноослободилачкој борби. Неки од њих су касније узели учешће у власти социјалистичке Југославије а један део је чак и ушао у Комунистичку партију Југославије. Драгољуб Јовановић је сматрао да је у Самосталној демократској странци било највише прикривених комуниста. Он, у својој књизи *Људу, људи*, каже да од чланова Самосталне демократске странке,

[60] Бранко Петрановић – Никола Жутић, *27. март 1941, тематска збирка докумената*, Београд 1990, 83.
[61] Исто, 95.
[62] Исто, 89.
[63] Исто, 484–485.
[64] Исто, 487.
[65] Исто, 487.
[66] Бранко Петрановић, *Историја Југославије (1918–1988)*, II, Београд 1988, 94.
[67] Ljubo Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943, izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*, Zagreb 1985, 404.
[68] *Министарство и министри полиције у Србији 1811–2001*, 326.

који су остали у Југославији после Другог светског рата, само Душан Дуда Бошковић није постао комуниста.[69] Међу члановима Самосталне демократске странке који су пружили подршку Народноослободилачком покрету, а касније и социјалистичком уређењу Југославије, најзначајнији су били др Срђан Будисављевић, др Хинко Кризман и др Сава Косановић.

Др Срђан Будисављевић је емигрирао са југословенском владом. У емиграцију је отишао из Никшића. Министри избегличке југословенске владе се, по доласку у Јужноафричку унију, раздвајају. По позиву владе из Лондона, министри др Срђан Будисављевић, др Јован Бањанин и др Бранко Чубриловић кренули су 25. августа 1941. године у Лондон.[70] Будисављевић је рат провео у Лондону. Био је министар у свим југословенским избегличким владама, до јуна 1944. године.[71] Неко време је, у влади Душана Симовића, био министар без портфеља. У првој влади Слободана Јовановића, формираној у јануару 1942. године, добио је ресор социјалне политике и народног здравља, који је задржао и у другој Јовановићевој влади, формираној у јануару 1943. године.

Будисављевић је припадао групи политичара који су тражили компромис између „великосрпства" и „великохрватства". Политички опоненти из владе означили су их као „Југословене", а у британским извештајима приказани су као „људи од резона".[72] Међу Будисављевићевим неистомишљеницима у влади најистакнутији су били Јован Дучић и др Слободан Јовановић. Уживао је велико поверење младог краља Петра II Карађорђевића, што се не би могло рећи и за кнеза Павла Карађорђевића. Као министар у Југословенској влади у избеглиштву пружао је подршку партизанима у Југославији. Инсистирао је на што јединственијим изјавама чланова Југословенске емигрантске владе, што је од њега тражено у писмима из окупиране земље.[73]

Утицао је на краља Петра II Карађорђевића и југословенску владу да пруже подршку Народноослободилачкој борби. Имао је релативно чврсте везе како са Британцима тако и са Совјетима, које су датирале из периода пред избијање Другог светског рата. Совјети и југословенска влада су, према тврдњама Хермана Нојбахера, крајем марта 1944. године поставили ултиматум којим су захтевали да се Драгољуб Дража Михаиловић и четници ставе под команду Јосипа Броза Тита.[74] Будисављевић је утицао на Петра II Карађорђевића да, под притиском Енглеза, 12. септембра 1944. године преко радио Лондона,

[69] Д. Јовановић, Нав. дело, 38–42.
[70] Бранко Чубриловић, *Записи из туђине*, Сарајево 1946, 40.
[71] F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, 309–311.
[72] *Министарство и министри полиције у Србији 1811–2001*, 326.
[73] Lj. Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943*, 61.
[74] *Срби у ратном дневнику Вермахта*, Београд 2003, 128.

изда наредбу свим представницима Југословенске војске у отаџбини да се прикључе јединицама НОВ и ПОЈ. Михаиловић је одбио да изврши ту краљеву наредбу, после чега је краљ покренуо питање његове смене са места министра југословенске војске. Упркос таквом Михаиловићевом ставу било је много индивидуалних прелазака војника и официра из четничке у партизанску војску.

Будисављевић је дао моралну подршку влади Ивана Шубашића и њиховим настојањима да успоставе сарадњу са Јосипом Брозом Титом, али је био помало скептичан у успех тих преговора. Због тога ипак није ушао у владу Ивана Шубашића.[75] Краљ Петар II Карађорђевић је, под притиском савезника, именовао намесништво 2. марта 1945. године. Др Срђан Будисављевић је био један од тројице краљевих намесника у Југословенској влади.[76] Намесници су већ 5. марта отпутовали у Београд, где је 7. марта 1945. године формирана прва влада Демократске Федеративне Југославије. Влада је положила заклетву пред краљевим намесништвом уместо пред краљем, јер он није имао право да се врати у земљу. Краљево намесништво је престало да постоји одлуком Уставотворне скупштине о укидању монархије од 29. новембра 1945. године. Будисављевић је својим деловањем стекао углед и поштовање Јосипа Броза Тита.[77] Почетком 1946. године се практично повлачи из политичког живота.

Лондон је био веома добро обавештен о хуманитарним акцијама Диане Будисављевић током Другог светског рата и то баш у време када је члан владе у избеглиштву био др Срђан Будисављевић.[78] Он је био добро упознат са хуманитарним акцијама своје снаје Диане Будисављевић, супруге његовог рођеног брата, познатог загребачког хирурга и универзитетског професора др Јулија Будисављевића. Због тога, иако о томе нема писаног трага, постоје основане претпоставке да је у разговорима са Јосипом Брозом Титом у Београду споменуо Диану Будисављевић и њен хуманитарни рад током Другог светског рата на спасавању деце из усташких логора на простору Независне Државе Хрватске.[79]

После повлачења из политичког живота др Срђан Будисављевић је живео у Загребу као пензионер. Сведочио је 1953. године у корист оптужених на обновљеном Солунском процесу. Процес је покренуо сестрић Драгутина Димитријевића Аписа Милан Живановић. Будисављевић је много помогао Живановићу у прикупљању доказа за одбрану официра чланова организације

[75] Dragovan Šepić, *Vlada Ivana Šubašića*, Zagreb 1983, 176, 177, 211.
[76] Слободан Нешовић, *Стварање нове Југославије*, Београд 1981, 562–563.
[77] N. Mataušić, *Diana Budisavljević. Prešućena heroina Drugog svjetskog rata*, Beograd 2021, 297.
[78] Исто, 300.
[79] Исто.

Црна рука. На поменутом процесу рехабилитовани су официри чланови организације Црна рука, на првом месту Драгутин Димитријевић Апис, који су 1917. године осуђени за наводни атентат на тадашњег регента Александра Карађорђевића н Николу Пашића.

Поводом четрдесетогодишњице југословенског уједињења Будисављевић је написао књигу *Стварање државе Срба, Хрвата и Словенаца*, која је објављена у Загребу 1958. године.

Умро је 20. фебруара 1968. године у Загребу,[80] где је и сахрањен у породичној гробници на Мирогоју. На његовој сахрани „окупила се тадашња политичка елита".[81] Сахрани је присуствовала и Јованка Броз, рођена Будисављевић, супруга Јосипа Броза Тита.[82]

Др Срђан Будисављевић је био један од најутицајнијих чланова Самосталне демократске странке. Он се, сасвим сигурно, може убројати међу најзначајније политичке представнике Срба у Хрватској у првој половини XX века. Будисављевић је у својој дугој политичкој каријери ишао различитим путевима и деловао под различитим околностима и у различитим политичким системима, али се увек борио за исте идеје: одбрану интереса Срба у Хрватској, слогу Срба и Хрвата и очување заједничке југословенске државе, јер је сматрао да ће на тај начин Срби и остали југословенски народи најлакше очувати своју независност и развијати се као народ.

Snežana Ilić

POLITICAL ACTIVITY OF DR. SRDJAN BUDISAVLJEVIĆ AND HIS FIGHT FOR THE PROTECTION OF THE INTERESTS OF SERBS IN CROATIA IN THE FIRST HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

SUMMARY

Dr. Srđan Budisavljević was one of the most respected members of the Democratic Party, later the Independent Democratic Party. He was a great advocate of improving the situation of Serbs in Croatia, Serbs and Croats harmony and creating and maintaining a common Yugoslav state. Budisavljević was the leader of a moderate wing unitarist Self–permanent Democratic Party. In the critical years before the outbreak of Second World War, he took the lead of the Independent Democratic Party

[80] *Енциклопедија Југославије*, II, Загреб 1982, 531.
[81] N. Mataušić, *Nav. delo*, 21.
[82] Исто.

and vigorously fought for a compromise between Belgrade and Zagreb, the interests of Serbs in Croatia and improvement of their position after the formation Banovina of Croatia, but also to achieve a compromise between the ruling and opposing parties.

338(497.113)"1918/1941"

Проф. др Слободан Бјелица
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
sbjelica@ff.uns.ac.rs

ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ ВОЈВОДИНЕ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Сажетак: Економски положај Војводине у првој југословенској држави био је, уназад стотину година, предмет бројних полемика политичара, економиста и историчара. Валутно питање, пореско оптерећење, „релативно заостајање" војвођанске привреде, успеси и неуспеси аграрне реформе и колонизације само су неке од контроверзи које и дан–данас привлаче пажњу стручне и шире јавности. О тим проблемима настала је обимна научна, али и публицистичка литература, која је послужила као основ за овај синтетички преглед економског положаја војвођанског простора у југословенској краљевини. Рад уједно има за циљ да укаже на перспективе даљег истраживања, у наше време помало заборављене, економске историје ових простора.

Кључне речи: Војводина, економија, Краљевина Југославија, привреда.

Једнако као управни, просветни и судски системи, тако је и порески систем на територији Војводине у првим годинама постојања прве југословенске државе био особен у односу на остале делове земље, те самим тим и те како утицао на њен економски развој. Наиме, Војвођани су између два светска рата носили нимало ласкаву титулу највећих пореских обвезника на простору југословенске заједнице – поготово током прве деценије њеног постојања. Била је то, пре свега, последица чињенице да су, заједно са свим осталим специфичностима у различитим сферама јавног живота, историјске покрајине бивше Аустроугарске у новостворену државу унеле и разнолике пореске системе. Стицајем околности, мађарски порески систем који је „затечен" на простору Баната, Бачке, Барање и Међумурја био је најригорознији на целом југословенском простору. Мађарски главни систем непосредних пореза чинили су: порез на земљиште, порез на зграде, тециварина, рударски порез, порез на камате и ренте, доходарина, те низ других пореза и приреза, од који су неки (међу њима и порез на ратне добитке) уведени током рата како би се финансирали аустроугарски ратни напори. По његовом окончању, власти новостворене југословенске државе нису биле склоне укидању ни предратних ни ратних пореза и приреза, него су их повремено и

повећавали. Средином двадесетих година, када је пореско оптерећење у целој земљи било на врхунцу, војвођански економски стручњак Славко Шећеров израчунао је да се у Војводини и у Хрватској и Славонији плаћао чак двадесет и један различит порез и прирез, те стога не чуди што су управо из ових покрајина непрестано стизали најгласнији захтеви за унификацијом пореског законодавства.[1]

Нужност јединственог пореског законодавства за функционисање југословенске државе била је јасна и њеном политичком руководству, те је одмах по доношењу Видовданског устава (који је изричито прописао јединствено пореско оптерећење у држави), започет рад на изради нацрта Закона о непосредним порезима. Међутим, због константно нестабилне политичке ситуације у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца – која се огледала у сталним сменама влада и честим ванредним парламентарним изборима, неколико нацрта јединственог пореског закона није успело да прође кроз неопходну скупштинску процедуру. Осим тога, у београдским политичким и финансијским круговима преовлађивало је мишљење да би уједначавање пореза требало што више пролонгирати – како би се из пречанских крајева финансирала обнова ратом опустошене Србије и обезбедило редовно попуњавање државног буџета. Стога је Народна скупштина Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца тек фебруара 1928. године коначно извршила унификацију пореског законодавства – усвојивши седми по реду нацрт Закона о непосредним порезима, који је ступио на снагу јануара 1929. године. У међувремену, пореско законодавство се делимично уједначавало путем увођења нових пореза и приреза (који су важили на читавој државној територији), али и измена постојећих. Током прве половине двадесетих година, у сврху сузбијања инфлације и попуњавања буџетског дефицита, држава је учестало повећавала постојеће пореске стопе, проширивала важење на целу земљу одређених намета који су до тада важили само на одређеном пореском подручју, наметала разноразне прирезе, инсистирала на наплати заосталих обавеза итд. – што је све преко сваке мере оптеретило пре свега Војводину.[2]

[1] У незнатно „блажем" облику него у Војводини и Међумурју, које су пре 1918. године представљале интегрални део угарске половине „Двојне монархије", мађарски порески систем је функционисао и у Хрватској и Славонији. Упоредо са мађарским, у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца постојали су следећи системи непосредних пореза: аустријски (Словенија, Прекомурје и Далмација), реформисани османски (Босна и Херцеговина) и српски (он је важио у „преткумановској" Србији, у Јужној Србији „привремено" све до 1921. године – када је постао сталан, а исте године је проширен и на Црну Гору, у којој је до тада постојао порески систем наслеђен из времена владавине династије Петровић). Борис Кршев, *Финансијска политика Југославије 1918–1941*, Нови Сад 2007, 47.

[2] Разноликост пореских система условила је и сложену организацију финансијске управе у Краљевини СХС – фебруара 1919. године основане су делегације Министарства

Увидевши неодрживост таквог пореског притиска за социјалну и политичку стабилност, влада је од 1925. године почела да укида поједине намете који су важили у пречанским крајевима. На тај начин државна власт не само да је изашла у сусрет једној насушној друштвеној потреби, него је и одговорила на константан политички притисак који је вршен из Војводине. Осим опозиционо оријентисаних интелектуалаца и политичара (пре свих Мирка Косића и Славка Шећерова), у својим јавним иступима глас против претераног пореског оптерећења подизали су и војвођански радикали. Средином двадесетих година, у војвођанској штампи учестали су написи који су критиковали државну пореску политику Војводине, тврдило се да Војводина у апсолутном износу плаћа више пореза од двоструко многољудније Хрватске, па и Србије која је имала три пута више становника од ње. Указивало се на чињеницу да се са простора Војводине, који је обухватао десети део југословенске територије, уплаћује чак четвртина непосредних пореза, те су одбацивани аргументи министра финансија Милана Стојадиновића да је претерано пореско оптерећење пречанских крајева мање последица високих државних пореза (заосталих из времена пре 1918. године), а више великих општинских намета. У лето 1925. године група посланика на челу са демократом Славком Шећеровим поднела је парламенту законски предлог о снижењу, односно изједначењу пореза у Војводини. Радикалска скупштинска већина је ту иницијативу одбацила, али већ у јесен исте године радикалски посланици из Војводине покренули су сопствену акцију за снижење и укидање појединих намета у Војводини, Хрватској, Славонији и Међумурју, те поднели амандмане на финансијски закон који је тада био на дневном реду. Будући да су гласови војвођанских и других пречанских радикала били неопходни за изгласавање буџета, министар Стојадиновић је био приморан да почетком 1926. године прихвати неке од њихових захтева, а сам Никола Пашић је обећао да ће влада у најскорије време упутити у скупштинску процедуру Предлог закона о изједначавању пореза.[3]

финансија у Љубљани, Задру, Загребу, Сарајеву и Сомбору (које је након неколико месеци пресељено у Нови Сад). Након што је укинута Покрајинска управа за Хрватску и Славонију, Срем је издвојен из надлежности загребачких пореских органа и подведен под новосадске, а у финансијским законима које је током друге половине двадесетих година доносила Народна скупштина подразумеван је као део Војводине. Дејан Поповић, *Унификација пореског права у првој југословенској држави*, Београд 2020, 24.

[3] Делимичан успех своје иницијативе војвођански радикали су у својој пропаганди величали као коначно признање Београда да је Војводина преоптерећена, док су војвођански опозиционари багателисали уступке које је влада том приликом учинила. Њихови посланици одбили су да у скупштини подрже радикалску иницијативу – између осталог и због тога што је укидање појединих намета било ограничено само на Војводину и није обухватало друге пречанске крајеве. Слободан Бјелица, *Економски положај*

Но ни после ступања на снагу јединственог пореског система, почетком 1929. године (што се подударило са увођењем Шестојануарског режима и општом унификацијом у свим сферама друштва), није нестало притужби да Војвођани и даље плаћају убедљиво највише пореских обавеза у држави. Тако је нпр. указивано на чињеницу да је најраспрострањенији порез у поглавито аграрној Југославији – земљарина, на различите начине оптерећивао сељаке са ове и са оне стране Саве и Дунава. Наиме, у пречанским крајевима се земљарина плаћала на основу катастарског прихода, а у Србији по слободној процени пореских органа – што је отварало простор за евентуалне злоупотребе (јединствени порески закон из 1928. године налагао је увођење катастра у Србији, али је та обавеза до почетка Другог светског рата испуњена тек у мањој мери). Широке слободе пореске администрације приликом разрезивања пореских обавеза навођене су као још један узрок претераног пореског оптерећења Војводине и осталих пречанских крајева, а указивало се и на неједнакост поступка наплате – тако је средином тридесетих година у шумадијском делу Дунавске бановине наплаћивано тек нешто више од половине расписаног пореза, а у војвођанском чак и више од 100%.[4] Осим државним порезима, грађани су били оптерећени самоуправним (градским и општинским) и бановинским обавезама, а ти су терети током тридесетих година били знатно већи у северним него у јужним деловима Краљевине Југославије. Како на непосредне порезе, тако су се Војвођани жалили и на посредне – све до 1930. године судске таксе у Војводини су биле убедљиво највеће, слично је било и са трошаринама итд.

Једна од првих економских мера коју су примениле власти новостворене југословенске државе – валутна конверзија, такође је била предмет бројних полемика и повика на наводну експлоатацију пречанских крајева. Наиме, у тренутку уједињења 1918. године на југословенском простору у оптицају је била доминантно аустроугарска круна – валута државе која више није постојала. Упркос томе, бечка централна банка наставила је да, под старим обележјима, штампа круне – које су убрзо преплавиле тржиште Краљевине СХС. Како би

Војводине између два рата – пореско оптерећење Војводине, у: „70 година ослобођења Југославије са освртом на Војводину", Нови Сад 2015, 78–86.

[4] Рудолф Бићанић, *Економска подлога хрватског питања и други радови*, Загреб 1995, 142. Контроверзна књига загребачког професора Рудолфа Бићанића објављена је 1938. године и изазвала је у оновременој југословенској јавности бурне полемике око питања „ко кога експлоатише". Бићанићеву тезу да су хрватски и други пречански крајеви немилосрдно израбљивани од стране Београда након 1918. године аргументовано су оспоравали интелектуалци окупљени око Српског културног клуба, између осталог и чињеницом да је највеће пореске терете у међуратној Југославији сносила једна српска област – Војводина. Вид.: *Истина о Економској подлози хрватског питања – одговор г. др. Бићанићу*, Београд 1940.

зауставила неконтролисано обезвређивање уштеђевине својих држављана, влада у Београду је предузела низ мање или више успешних мера: жигосање крунских новчаница, потом њихово маркирање, а јануара 1920. године донет је Закон о унификацији новца по коме је успостављен паритет између аустроугарске круне и српског динара у размери 4 : 1. Унификација, тј. замена новца, показала се као нимало једноставан посао, а кампању замене новчаница пратила је сумња да је однос од четири круне за један динар одређен како би се срозала куповна моћ пречана у односу на становнике Србије, који су своје круне (које су користили током окупације) још 1919. године заменили за динаре у размери 2 : 1. Још дуго након увођења новог динара (јануара 1923. године) у јавности је замена валуте истицана као једна од првих мера усмерених ка „пљачки" становништва Хрватске, Војводине и других пречанских крајева – што су београдски економисти одлучно демантовали. Више од валутног питања, незадовољство у Војводини је, такорећи од првих дана постојања нове југословенске државе, изазивао низ економских мера њених властодржаца – селективно издавање дозвола за извоз жита, занемаривање војвођанских потреба за угљем итд. Посебан и често истицан проблем представљале су разне махинације које су чинили бројни чиновници који су, након уједињења, запосели надлештва широм Баната, Бачке и Барање.

Ништа мањи одијум у Војводини од њеног прекомерног пореског и другог економског оптерећења изазивала је чињеница да јој се од позамашних средстава које је уплаћивала у државну благајну врло мало враћало. Инвестициона политика југословенских влада огледала се, између осталог, и у пласманима великих државних новчаних завода у Војводини – Народне банке, Поштанске штедионице, Занатске банке, Државне хипотекарне банке и Привилеговане аграрне банке. Неке од ових државних банака нису ни имале филијале у Војводини, а учешће војвођанских привредних субјеката у њиховим кредитима процентуално је било вишеструко мање од доприноса који су Војвођани уплаћивали у државни буџет. С друге стране, иако је банкарство у Војводини имало озбиљну традицију а по војвођанским градовима, па чак и селима, пословале стотине мањих банака и штедионица, током читавог међуратног периода није оживотворена идеја о стварању једног централног војвођанског новчаног завода. Таквог није било ни пре 1918. године (војвођанске велепоседнике кредитирале су углавном велике будимпештанске банке), а после 1918. године доминацију страних новчаних завода (који су делимично били национализовани) заменила је експанзија београдског, загребачког, љубљанског

и сарајевског банкарског капитала.[5] Ситни војвођански банкарски заводи, иза којих је обично стајао страни капитал, веома тешко су доживели удар светске економске кризе и у првој половини тридесетих година практично су доживели свој слом (као и приватно банкарство у Југославији уопште). Стога ће у годинама уочи Другог светског рата војвођанска привреда махом бити принуђена да се ослања на подршку државних, односно од државе привилегованих банака.

Попут војвођанског банкарства, и индустрија се у међуратној Војводини развијала на темељима који су били постављени у претходним деценијама. У поређењу са другим крајевима Аустроугарске, Војводина је имала релативно скромну индустрију – само у будимпештанским фабрикама је пред Први светски рат радило преко 100.000 радника, вишеструко више него у свим војвођанским погонима заједно. Међутим, по уласку у нову државну заједницу 1918. године, малена индустрија Баната, Бачке и Барање је по коњским снагама представљала десети, а по броју фабрика пети део југословенске индустрије (по броју становника на које је долазила једна фабрика, као и по у њих инвестираном капиталу, само је Словенија предњачила Војводини). Према првим поратним статистикама, Војводина је у Краљевини СХС имала близу 500 индустријских постројења у којима је радило преко 15.000 радника, а по гранама најзаступљеније су биле прехрамбена (преко 60%), металска (10%), текстилна (7%), дрвна (6%), грађевинска (5%), електрична (4%), хемијска (3%), индустрија прераде коже (1%) итд.[6] „Наслеђена" војвођанска индустрија (увећавана у послератним годинама за неколико десетина новооснованих предузећа годишње), мада бројчано јака, била је технички заостала и имала је мале производне капацитете. Темпо индустријализације војвођанског простора успорио се после 1918. године – сасвим супротно од Србије, Хрватске и Словеније, које су у међуратном периоду доживеле снажнији индустријски развој. Упркос новоотвореним погонима, Војводина је, у индустријском погледу, Други светски рат дочекала (у југословенским размерама) релативно заосталија него што је била на крају Првог.

Традиционално најразвијенија индустријска грана у Војводини била је прехрамбена индустрија. Међутим, после 1918. године показало се да су њени капацитети, грађени за велико аустроугарско тржиште, преобимни за знатно мањи простор Краљевине СХС. Државе наследнице Аустроугарске монархије

[5] Борис Кршев, *Банкарство у Дунавској бановни*, Нови Сад 1998, 180.

[6] Број радника у војвођанској индустрији приближио се цифри од 20.000 1924. године, а у наредним годинама опадао заједно са привредним полетом. Теодор Аврамовић, *Привреда Војводине од 1918. до 1929/1930. године с обзиром на стање пре Првог светског рата*, Нови Сад 1965, 57–58, 145.

сопствену прехрамбену индустрију штитиле су високим царинама, што је из године у годину (нарочито после Велике економске кризе) све више продубљивало недаће у којим су се налазиле војвођанске фабрике прехрамбене робе. А најразвијенија грана прехрамбене индустрије, па и индустрије у Војводини уопште – како по броју погона тако и по њиховим капацитетима, била је млинска индустрија. Захваљујући изузетном квалитету војвођанског жита, брашно произведено у војвођанским млиновима спадало је међу најбоље на свету. Но тешка доступност како страног (услед протекционистичке политике влада суседних земаља), тако и домаћег тржишта (због лоших саобраћајних веза са јужним, пасивним крајевима) довела је до тога да су војвођански млинови, којих је било преко две стотине – више него у било којој другој југословенској покрајини, радили са свега пола капацитета, а немали број се временом и затворио. Рентабилније од млинске, у Војводини је пословала индустрија шећера – од осам југословенских шећерана, пет је било смештено на војвођанском простору. После млинова и шећерана, најважнија грана прехрамбене индустрије у Војводини била је производња алкохолних пића и чистог алкохола (шпиритуса). Велика конкуренција и предимензионирани капацитети (бројна предузећа те врсте подигнута су после 1918. године, попут Творнице шпирита у Црвенки – највеће у земљи) довели су до ситуације да су поједини погони у неким годинама радили само са трећином капацитета. Из аустроугарског времена у Војводини је остало и шест пивара (у Панчеву, Апатину, Старом Бечеју, Великом Бечкереку, Вршцу и Чибу) и пет уљара, кланице и фабрике конзерви су се отварале и у времену након 1918. године (нпр. Кулпин), пословале су и млекаре, фабрике тестенина, бомбона и чоколада, млевене паприке (хоргошка паприка је била изузетно цењена у иностранству), али су све оне делиле једнаку судбину – суочавале су се са високим царинама у иностранству и слабијом царинском заштитом домаћег тржишта од стране, махом прекоокеанске, конкуренције.

Поред млинске индустрије и шећерана, Војводина је у југословенској краљевини била препознатљива и по кудељној индустрији. Ослоњена на производњу кудељне конопље (махом на бачким пољима – сама Бачка је давала више од половине производње конопље у Југославији, која је у тој сфери била међу првима у Европи), на војвођанском простору се развила индустрија кудеље и кучине, које су, као полупроизводи, биле прилично тражене на тржиштима средњоевропских земаља. С друге стране, војвођанска текстилна индустрија била је оријентисана махом на домаће тржиште, на коме је била приметна све већа потражња за памучном робом, трикотажом, чарапама, чипком, шеширима, ужарским производима итд. Царинска политика југословенске државе у овом

случају је погодовала индустријском развоју, те је војвођанска текстилна индустрија у међуратном периоду снажније напредовала него друге гране. Три војвођанске свиларе (у Новом Саду, Панчеву и Старој Кањижи) потпуно су доминирале производњом свиле у Југославији, а у Новом Саду је било смештено и седиште државног монопола – Дирекције државног свиларства. Скромнијих размера била је индустрија вуне, која се ослањала на овчарство које у Војводини традиционално није било претерано заступљено. Упркос прилично доброј сировинској бази, војвођанска индустрија коже и обуће, као и кожне галантерије, у међуратном периоду се налазила тек у почетном стадијуму свог развоја.

На квалитетне сировине се ослањала и грађевинско–керамичка индустрија у Војводини, која је одговарала пре свега на потребе интензивне изградње Новог Сада, али и других војвођанских и југословенских места. Производња цигле и црепа је у Војводини заостајала само за млинарством, а преко половине капацитета југословенских циглана и црепана налазило се на војвођанском простору. У области индустрије цементних и керамичких производа по свом значају издвајала се Беочинска фабрика цемента – највеће индустријско постројење у Војводини, привредни гигант у коме је било запослено близу две хиљаде радника. Војвођанска цементна индустрија се ослањала на квалитетну сировину из фрушкогорских каменолома, сасвим супротно од металске индустрије – будући да Војводина није имала руда, оне су морале бити транспортоване из удаљених крајева. Упркос томе, у Војводини је у међуратном периоду настављен развој металске индустрије: ливница, фабрика машина, каблова, вагона па и авиона – први домаћи „аероплан” направљен је у новосадској фабрици „Икарус”. Иако је Војводина одвајкада оскудевала у шумама, у њој се развијала и дрвна индустрија, којој је погодовала велика потражња за намештајем, грађевинском столаријом и другим производима од дрвета, али и релативно добра куповна моћ војвођанских потрошача. Дрвна индустрија се у међуратној Војводини развијала из напреднијих занатских радионица – пилана, радионица четки и метли, градилишта чамаца итд. У знатно мањој мери се на простору Војводине из занатских радионица развијала и хемијска индустрија (будући да је она захтевала стручније радништво) – фабрике плавог камена, сапуна и свећа, штирка, боја, уља, масти за ципеле, шибица итд.

Најуспешније занатске радионице прерастале су у мале индустријске погоне а из редова шегрта и мајстора долазили су високо квалификовани индустријски радници. По природи ствари, конкуренција индустријске робе доводила је до стаганције некада врло развијеног занатства у Војводини (у којој је пред Први светски рат пословало око 50.000 занатских радњи). Иако је још почетком XX века минуло „златно доба” војвођанског занатства и упркос све

већој конкуренцији индустријске робе, веште војвођанске занатлије су и даље опстајале на тржишту (и по релативном и по апсолутном броју занатских радњи, а и по квалитету производа, војвођанско занатство је било на првом месту у Југославији). Претежно аграрни карактер Војводине условљавао је узајамну повезаност малог земљопоседника и ситног занатлије, а занатске радионице по градовима умножавале су се услед релативно високог стандарда њихових грађана. Почетком двадесетих година, од свеукупно 17 југословенских градова који су имали преко 20.000 становника, седам је било у Војводини (Суботица са 90, Нови Сад са 40, Сомбор са 31, Сента са 30, Вршац са 27 и Кикинда са 25 хиљада). У исто време, стопа урбанизације Војводине била је приближна западноевропској и далеко је одмакла испред југословенског просека – што је представљало битан предуслов за развој њене индустрије, али и привреде уопште.[7]

Међутим, вредни и образовани војвођански радници радили су као јефтина радна снага на углавном застарелим машинама које су заостале из предратног периода, или су после рата, расходоване, биле набављене у Мађарској, Аустрији или Чехословачкој. Таква је била пословна политика војвођанских индустријалаца, иза којих је неретко стајао страни капитал – највише будимпештански (који је понекад, као што је нпр. био случај са Беочинском фабриком цемента, био замаскиран као „неутралан", швајцарски).[8] Страни капитал је чврсто контролисао и војвођанску енергетику те је у међуратном Новом Саду између његових представника и њихових противника вођена дугогодишња политичка борба која је у јавности популарно била називана „електрични рат", чији је повод било снабдевање струјом грађана у време када је она била скупа и ретка роба. Наиме, електрификација Војводине је у међуратном периоду била тек у повоју – пре свега због недостатка сировина (једини извор енергетских сировина у оно време, када нафта у Војводини још није била откривена, био је угљенокоп у Врднику). То је условило да се у међуратном

[7] Највећи војвођански град и трећи по величини у Југославији (након Београда и Загреба) – Суботица, након разграничења са Мађарском постао је погранично место, лишено свог природног залеђа, што се негативно одражавало на његов привредни развој. Сличну судбину доживели су и банатски градови Бела Црква, Вршац и Велика Кикинда. Стеван Мачковић, *Индустрија и индустријалци Суботице (1918–1941)*, Суботица 2004, 29; Љубица Шијачки, *Привреда Баната између два светска рата*, Нови Сад 1987, 150.

[8] Војвођанска српска интелигенција била је свесна чињенице да је доминација страног капитала у привреди Војводине заправо економски ослонац њеним мањинама и да представља крупну препреку „национализовању" те покрајине. Вид.: Мита Клицин („Добрурад"), *Привредно освојење Војводине – савремена порука Србима у Војводини*, Нови Сад 1921; Дака Поповић, *Банат, Бачка и Барања – савремени национални, политички и друштвени профили*, Нови Сад 1933.

периоду у војвођанским градовима, па и развијенијим селима, развије мрежа малих термоелектрана – електричних централа, које су углавном служиле за јавну расвету и потребе домаћинстава (сопствене централе су имала и поједина већа индустријска постројења). Размишљало се и о изградњи једне велике војвођанске електричне централе, или далековода до оних у удаљеним крајевима, али те идеје нису биле реализоване.

Високу цену електричне енергије коју су плаћали војвођански потрошачи између два светска рата умногоме су узроковале и слабе саобраћајне везе, неопходне за довоз угља из осталих крајева југословенске државе. Наиме, иако је железничка мрежа у Војводини, наслеђена из аустроугарског периода, била веома развијена (на 100 км југословенске територије у просеку је долазило 3,8 км железничке пруге, а у Војводини 8,6 км – највише у држави), све војвођанске пруге биле су усмерене ка северу – у правцу Будимпеште. Војвођанске области слабо су међусобно биле повезане железничком везом (изузетак су представљали железнички мостови између Новог Сада и Петроварадина те Богојева и Даља на Дунаву, односно пруга која је током Првог светског рата постављена на колском мосту на Тиси, код Сенте), а у правцу Србије је постојала једино пруга између Земуна и Београда. Стога се као приоритетни задатак властима нове државе наметнула изградња железничких мостова преко великих река – планирано је подизање мостова на Дунаву код Бачке Паланке, Ковина и Панчева, на Тиси код Тителa и Старог Бечеја и на Сави код Кленка. Ови планови су делимично и остварени – током двадесетих година успостављена је железничка веза између Бачке и Баната (пруга Тител–Орловат), а током тридесетих између Срема и Мачве (пруга Кленак–Шабац), односно између Панчева и Београда. Осим изградње мостова, у ширење железничке мреже у Војводини држава готово да није ни улагала (изузев изградње другог колосека пруге која је из Земуна, кроз Срем, водила према Хрватској), а међу неостварeним пројектима из међуратног периода налазила се и војвођанска трансверзална пруга која би се пружала од Беле Цркве, преко Великог Бечкерека, Новог и Старог Бечеја до Сомбора, па даље према Осијеку.[9] Посебан проблем за успоставу железничких веза између Војводине и осталих крајева државе представљала је чињеница да су у разним покрајинама постојали различити системи железничке мреже, док су, с друге стране, након разграничења са суседима многе војвођанске пруге (грађене у

[9] Део славонских пруга, као и све пруге на простору Баната, Бачке и Барање, потпадао је под надлежност суботичке Државне дирекције железница (преко 2000 км пруге – више од четвртине свих југословенских пруга), док је београдска железничка дирекција била надлежна за пруге у Срему. Т. Аврамовић, *Нав. дело*, 222.

претходним деценијама за јединствени аустроугарски простор) постале нерентабилне.

Услед свих тих околности, развијена железничка мрежа у Војводини није могла бити на задовољавајући начин искоришћена у привредне сврхе, док је друмска мрежа била прилично слабо изграђена и у аустроугарском периоду. Војвођански градови нису били директно повезани добрим путевима, па се тако нпр. из Новог Сада у Суботицу путовало преко Старог Бечеја и Сегедина. Колски мостови преко великих река у Војводини били су права реткост (Нови Сад је са Сремом сталним мостом повезан тек десет година након уједињења), а они наслеђени из времена Аустроугарске били су махом грађени од лошег материјала и подложни пропадању. Од рђаве су подлоге били начињени и војвођански друмови, а ситуација се није значајније променила ни током међуратног периода – све до 1937. године, када је изграђен асфалтни међународни аутомобилски пут Суботица – Нови Сад – Београд, најмодернији у југословенској држави. За разлику од недовољно употребљиве железничке и готово непостојеће друмске саобраћајне инфраструктуре, речна и каналска мрежа у Војводини била је најбогатија мрежа пловних путева у Југославији, била је Дунавом одлично повезана са Централном Европом, а постојала је и замисао да се изградњом канала Дунав–Сава повеже и са југом југословенске државе. Будући да је југословенска краљевина располагала великим пловним парком (заплењеним од Централних сила последње ратне године), капацитет за транспорт робе је био позамашан, тарифе за превоз робе пловним путевима нису биле толико високе колико су износиле железничке, те се војвођанска трговина – пре свега извоз цереалија и увоз руда, махом обављала воденим путем. Захваљујући одличном географском положају војвођанског простора и његовог центра – Новог Сада, те чињеници да је он добрим пругама и великим рекама био повезан са европским тржиштем, очекивало се да ће трговина у међуратној Војводини бити један од носилаца привредног развоја. Но иако је трговање након 1918. године у Војводини пружало могућност врло добре зараде, а та покрајина на основу броја трговачких радњи по глави становника предњачила у држави, ипак се осећало одсуство бечких и пештанских гросистичких фирми које су, у предратно доба, из Војводине извозиле жито, кукуруз и друге пољопривредне производе. Исто тако, приметна је била и недовољна брига југословенских власти да се различитим олакшицама и инвестицијама изађе у сусрет војвођанским трговцима.

Покушај унапређења и модернизације трговине у Војводини представљало је отварање берзи – новосадске и сомборске. Новосадска продуктна берза основана је 1921. године (као трећа у Краљевини СХС – после београдске и загребачке), са циљем да регулише трговање пољопривредним производима, а од

1924. и хартијама од вредности – када је постала продуктна и ефектна берза. Амбиција Суботичана и Великобечкеречана да њихови градови постану средиште берзанске трговине никада нису остварене, али је зато 1925. године Пољопривредна берза основана у Сомбору (за разлику од новосадске, она је имала превасходно локални карактер и знатно мањи промет). Несугласице између привредних елита војвођанских урбаних центара изазвало је и оснивање Новосадске трговачко–занатске коморе 1919. године (од 1926. године трговачко–индустријске и занатске), под чију надлежност је, поред Бачке и Барање, потпао и Банат. Уследили су жестоки протести привредника из Баната и оснивање Банатске трговачко–индустријске и занатске коморе следеће, 1920. године,[10] а десетак година касније из надлежности Новосадске коморе изузета је и Барања, али јој је додељен део Срема. И Новосадска и Банатска комора су у међуратним годинама развијале живу активност у правцу унапређења услова пословања војвођанских привредника, преко својих секција – трговачке, индустријске и занатске, којима су се доцније придружиле новоформиране новчарске и угоститељске секције (банатске занатлије су се пак временом издвојиле у своју посебну комору). Парадоксално, коморска организација дуго није обухватала најзначајнију грану војвођанске привреде – пољопривреду, све до 1937. године када је, у сврху заступања и заштите интереса сељака основана Пољопривредна комора Дунавске бановине.

За разлику од већине осталих привредних грана, које су у доба југословенске краљевине са већим или мањим интензитетом наставиле свој развој, пољопривреда је у Војводини доживела апсолутно заостајање. Својинске и демографске промене на војвођанском селу изазвале су, након 1918. године, драстично опадање приноса у односу на предратни период, а губитак традиционалних тржишта и конкуренција прекоморских произвођача (у другој половини двадесетих година) условили су пад тражње за производима војвођанских сељака. Пољопривредници у Војводини су били махом ситни поседници (60% њих), који су по правилу били присиљени да „сваштаре" и производе превасходно за сопствене потребе. Маса је била и беземљаша, који су били принуђени да надниче код газда или да се преселе у градове (или у иностранство) и потраже посао у индустријским погонима. Пољопривреднике су

[10] У аустроугарско време, Бачка и Банат су потпадали под надлежност Темишварске коморе, а доцније су се привредници из Бачке издвојили и основали Сегединску комору. Надлежност ових привредних комора на војвођанском простору престала је након 1918. године, а на територији Краљевине Југославије деловале су коморе у Београду, Загребу, Љубљани, Сарајеву, Сплиту, Дубровнику, Сењу (закратко), Подгорици, Осијеку, Новом Саду и Великом Бечкереку. Стеван Мезеи, *Привредне установе и организације у Војводини између два рата (1918–1941)*, Нови Сад 1954, 13–14.

у Војводини (као и у целој Југославији) током међуратног раздобља погађале и „маказе цена" (разлика између скупе индустријске робе и јефтиних пољопривредних производа), Велика економска криза итд., а као последица свега тога свеприсутна је била презадуженост сељака. Како би спасла сељаштво од потпуне пропасти, држава је 1930. године основала ПРИЗАД (Привилеговано акционарско друштво за извоз земаљских производа) са намером да централизује трговину пољопривредним производима и из ње искључи стране посреднике. Две године касније проглашен је шестомесечни мораторијум на сва дуговања сељака, који је доцније продужаван све док влада Милана Стојадиновића 1936. године није донела Уредбу о ликвидацији земљорадничких дугова – један део обавеза сељака према банкама и задругама био је опроштен, а остатак дугова, које је на себе преузела Привилегована аграрна банка, дужници су имали да исплате у дванаест годишњих рата, са ниском каматом. Ова и друге мере Стојадиновићеве владе, те скок цена намирница услед избијања Другог светског рата, благотворно су утицале на војвођанско село и његов опоравак у последњим годинама постојања Краљевине Југославије.

Упркос свим недаћама војвођанског аграра у међуратном раздобљу, Војводина је важила за југословенску житницу – четвртина укупне зиратне земље се налазила у њој, Војвођанин је у просеку имао више обрадиве земље него становници осталих покрајина, а предњачио је и по степену опремљености газдинстава пољопривредним машинама. Отуда су и приноси на војвођанским поседима били већи него у остатку земље, а у структури засејаних површина доминирале су цереалије (и то највише пшеница и кукуруз),[11] потом индустријско биље (конопља, шећерна репа, хмељ), те поврће и воће. Сточарство је у Војводини било у сенци ратарства – изнад југословенског просека једино су били коњарство и свињарство. У односу на друге делове државе, Војводина је имала и прилично развијено задругарство. Земљорадничке задруге су на војвођанском простору баштиниле традицију из друге половине XIX века, имале су национално обележје а пред почетак Првог светског рата у Војводини је постојало око 120 српских земљорадничких задруга (окупљених под окриљем загребачког Савеза српских земљорадничких задруга). Након 1918. године те задруге обнављају свој рад, делујући у оквиру београдског Савеза српских земљорадничких задруга, а 1922. године из њега је иступио један број банатских задруга и удружио се у Банатски савез српских земљорадничких задруга, са централом у Великом Бечкереку. Шест година касније, из београдског савеза

[11] Мада је заузимала тек мало више од десетог дела територије Краљевине Југославије, Војводина је давала 50% југословенског приноса пшенице, 60% кукуруза, 85% шећерне репе итд. Т. Аврамовић, *Нав. дело*, 75–76.

иступила је већина војвођанских задруга, обновивши рад Савеза српских земљорадничких задруга у Загребу – сада са седиштем у Новом Саду, коме се 1930. године придружио и банатски савез.[12] Осим Срба, и друге националне заједнице у Војводини су имали своје задруге и задружне савезе, а по организованости и броју предњачили су Немци са својом Аграријом. Подунавске „Швабе" су у другој половини тридесетих година почели масовно да купују земљу широм Војводине и да тако јачају своју економску снагу, и то толико да је влада Милана Стојадиновића 1938. године донела Уредбу са законском снагом о ограничењу отуђења непокретне имовине на подручју апелационих судова у Новом Саду и Загребу. На тај начин, југословенске власти су покушавале да очувају постигнуте промене у националној структури власништва над земљишним поседима, које су биле резултат дводеценијске аграрне реформе и колонизације.

Процеси аграрне реформе и колонизације, који су, међусобно се прожимајући, текли током читавог међуратног периода, оставили су дубоког трага на војвођанском селу. Оба ова процеса (која су поред социјалног и економског имала још и национално и политичко обележје) нису били ограничени само на војвођански простор. Наиме, нове државе настале у средњој и источној Европи на развалинама старих царевина (међу њима и Краљевина СХС) биле су непосредно по окончању Првог светског рата изложене друштвеним немирима који су претили да ће прерасти у револуције, налик на Октобарску у Русији. Стога се као неминован услов смиривања револуционарних врења и анархије којом су била захваћена сеоска подручја на територији бивших аустроугарских покрајина новостворене југословенске заједнице (читав тај простор, од Војводине до Далмације, карактерисала је изразита социјална неједнакост) наметала потреба аграрне реформе, тј. одузимања обрадивог земљишта од велепоседника и његова подела мноштву ситних поседника и беземљаша. Истовремено, аграрна реформа и колонизација представљале су прилику да се, одузимањем земље од крупних поседника који су махом били страног порекла и њеним додељивањем искључиво словенском живљу (локалном или досељеном из других крајева), учврсти власт нове државе на њеним несигурним границама – како на југу, тако и на северу.

Први акт којим је најављено спровођење аграрне реформе у новоствореној југословенској држави био је проглас регента Александра из децембра 1918. године, којим су бунтовни сељаци позвани да буду стрпљиви, да не узимају правду у своје руке, да сачекају да држава укине феудалне односе на селу и да им

[12] Након уједињења са банатским, новосадски савез окупљао је око 320 задруга–чланица. Т. Аврамовић, *Нав. дело*, 113.

законским путем земља буде предата у власништво (уз исплату правичне надокнаде велепоседницима). Три месеца касније, поткрај фебруара 1919. године, влада Краљевине СХС је донела Претходне одредбе за спровођење аграрне реформе – требало је да имају привремени карактер али су, стицајем околности, остале да служе као основни правни акт за спровођење аграрне реформе све до 1931. године. Како Претходне одредбе нису прецизирале количину земље која ће бити одузета од власника, односно додељена онима који је немају довољно, појам великог поседа одредила је Уредба о забрани отуђивања и оптерећивања земљишних великих поседа из јула 1919. године. По слову те уредбе, у Војводини и другим северним крајевима великим поседом је сматран онај који је превазилазио 300 хектара обрадивог земљишта или 500 хектара земљишта уопште – што је било лимит, тзв. максимум (велепоседницима је било омогућено да задрже и много већу количину земље, тзв. супермаксимум, у случају да је у том смислу постојала потреба за одржавање ергела, индустријских погона итд.). Вишак земљишта, добијен након одузимања од старих власника, био је додељиван субјектима аграрне реформе, тзв. аграрним интересентима – било да су они били локални („месни"), или су по различитим основама били досељени на додељено земљиште (просечна величина додељеног земљопоседа на војвођанском простору износила је од 1 до 3 катастарска јутра по аграрном интересенту).

Иако је спровођена у готово свим југословенским покрајинама, аграрна реформа је посебан значај имала за Војводину – због њене специфичне аграрно–поседовне структуре. Наиме, на војвођанском простору је до 1918. године доминирао велепосед, а управо су велики поседи били кључни објекат аграрне реформе – било да су били у поседу физичких лица, политичких општина, верских заједница, државе, заклада, урбаријалних заједница итд. Будући да је током 1918/1919. године у Војводини, али и у другим крајевима југословенске државе, заузимање велепоседничке земље вршено самовољно и стихијски, влада је већ у пролеће 1919. године овластила министра за аграрну реформу да, до дефинитивне деобе великих поседа, корисницима аграрне реформе издаје земљу у једногодишњи закуп. Исте године, влада је донела и Уредбу о забрани отуђења и оптерећења земљишних великих поседа – како би спречила велепоседнике да на тај начин осујете најављену аграрну реформу. Наредне, 1920. године донета је Уредба о издавању земљишта у четворогодишњи закуп (изузев добровољаца, сви корисници аграрне реформе су плаћали закупнину од које је један део одлазио држави, а други власнику земље), који је од 1924. године продуживан годину за годину – све до доношења Закона о ликвидацији аграрне реформе 1931. године, када је и завршен својеврсни провизоријум уведен дванаест година раније. Од

1925. године био је омогућен и факултативан откуп привремено закупљеног земљишта (ту могућност је, због високих цена, мало ко користио), а након 1931. године отпочео је компликован процес који је обухватао утврђивање објеката и субјеката аграрне реформе, евентуалну ревизију и пресељење, грунтовни премер земљишта, експропријацију, откуп (путем отплата ануитета) итд.

Аграрну реформу је спроводила аграрна администрација, чије је формирање отпочело одмах по доношењу Претходних одредби. На челу аграрне администрације првобитно се налазио Државни уред за аграрну реформу, који је априла 1919. године прерастао у Министарство за аграрну реформу. Убрзо су, као извршни органи министарства, основане Аграрне дирекције у Загребу, Љубљани, Сплиту, Сарајеву, Скопљу, на Цетињу и у Новом Саду (јула 1920. године). Аграрна дирекција у Новом Саду је имала ингеренције над Бачком и Банатом, а њој су били подређени жупанијски аграрни уреди у Великом Бечкереку, Вршцу, Новом Саду и Суботици (суботички уред је касније укинут). За простор Срема био је надлежан Жупанијски аграрни уред у Вуковару, док је на територији Барање аграрну реформу спроводио Жупанијски аграрни уред у Осијеку (оба ова уреда су првобитно била формирана као органи загребачке Аграрне дирекције, али су доцније потпала под надлежност новосадске Аграрне дирекције). Жупанијски аграрни уреди су били надлежни у вези са деобом земље (на основу спискова интересената које су састављали општински и срески аграрни одбори – тела саветодавног карактера која су постојала до 1924. године), а евентуалне жалбе на њихове одлуке решавала је Аграрна дирекција, док је коначну одлуку доносило министарство. Министарство за аграрну реформу је укинуто 1929. године а његови послови су прешли у надлежност Одељења за аграрну реформу Министарства пољопривреде (Војводина је, уз Славонију, потпадала под надлежност Сектора за северне крајеве тог министарства). Дуго очекивани Закон о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима донет је 1931. године, а од 1933. године спроводиле су га Комисије за ликвидацију аграрне реформе (за војвођански простор су биле задужене новосадска, вршачка, великобечкеречка и вуковарска комисија) – но тај замашан посао није био окончан до 1941. године.

Иако је остао недовршен, дводеценијски процес аграрне реформе представљао је радикалну промену у сфери аграрно–поседовних односа на југословенском селу – два и по милиона хектара (четвртина укупне обрадиве земље на нивоу целе земље) одузето је и подељено на око пола милиона домаћинстава (што је опет представљало четвртину укупног броја сеоских домаћинстава у југословенској држави). На простору Војводине, аграрна реформа је највећу површину обухватила у Банату – око 444.000 катастарских

јутара (210 велепоседа). Више од половине велепоседа било је у власништву банатских општина, а остатак је махом припадао физичким лицима (углавном Мађарима – око три четвртине, потом Јеврејима, Немцима, Србима итд.).[13] Међу највеће поседе не само у Банату него и у целој Војводини, спадао је посед Андрије Чекоњића од 32.000 јутара (простирао се у атару општина Честерег, Нова Црња, Српска Црња, Велики Торак и Кларија). Међу крупне банатске велепоседнике убрајали су се Ладислав Бађањи, породице Сечењи, Карачоњи и др. Ипак, аграрним интересентима (било их је око 65.000) у Банату је подељено мање од половине велепоседничке земље (47%).

Слично је било и у Бачкој – тамо је аграрном реформом било обухваћено преко 360.000 катастарских јутара, од чега су аграрни интересенти добили тек мало више од половине (53%), док је остатак остао у власништву велепоседника. „Надељеника" у Бачкој је било преко 50.000 (половина су били месни аграрни интересенти),[14] а међу 264 велепоседа који су се у Бачкој нашли под ударом аграрне реформе по величини су се издвајали они у поседу грофовске породице Котек (преко 20.000 јутара у атару општина Футог, Бегеч, Гложан, Кисач и Бачки Петровац), породице Фернбах (Темерин, Кула...), Марије Сечењи (Вајска и Бођани) итд. Поред велепоседника страног порекла, у Бачкој је по свом богатству била позната и српска породица Дунђерски, чији су се поседи простирали од Србобрана, Бачког Градишта, Гложана, Кулпина, Турије, Чиба, Старе Паланке, све до Новог Сада.[15] Велепоседи су у Срему махом били у власништву аристократских породица страног порекла – немачког (Елц, Котек), италијанског (Одескалки) и мађарског, док су од „домаћих" велепоседника најпознатији били Пејачевићи у Руми. Упркос очигледном нескладу између словенске већине становништва и националне структуре велепоседника, аграрна реформа је у Срему спроведена са још слабијим успехом него у Банату и у Бачкој – од 300.000 катастарских јутара (у оквиру 61 велепоседа) мање од четвртине (22%) било је подељено аграрним интересентима – свеукупно 20.000 њих.[16] Ипак, деоба земље је на војвођанском простору најмање маха узела у Барањи – пре свега јер је

[13] Никола Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Банату 1919–1941*, Нови Сад 1972, 30–31.

[14] Никола Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој 1918–1941*, Нови Сад 1968, 241.

[15] Умешно бранећи свој велепосед и претварајући га у „супермаксимуме", Дунђерски су успели да од својих 17.000 катастарских јутара сачувају више од две трећине. Мара Шовљаков, *Колонизација Срба из Босне и Херцеговине у јужну Бачку после Првог и Другог светског рата – упоредна анализа*, Бања Лука – Нови Сад 2021, 27–28.

[16] Никола Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Срему 1919–1941*, Нови Сад 1975, 31.

највећи тамошњи велепосед – Беље (пре 1918. године у власништву Фридриха Хабзбуршког), био претворен у државно добро.

Разлози за половичан успех аграрне реформе у Краљевини Југославији лежали су пре свега у отпору моћних велепоседника (који се нису устручавали да право на своје имање бране и пред међународним судом у Хагу), провизорности аграрног законодавства која је успоравала читав процес, али и у константно сложеној политичкој ситуацији која је омогућавала противницима реформе да, користећи свој утицај, ублаже њену оштрицу. А најпознатији критичар аграрне реформе на војвођанском простору био је сомборски велепоседник и политичар Јован Јоца Лалошевић, који је од самог доношења Претходних одредби инсистирао да се обустави њено извршење и да се аграрна реформа регулише законским путем; упозоравао да се подела земље врши по комунистичким методама и да се угрожава светиња приватне својине; писао да ће уништавање напредних велепоседа и стварање ситних, неисплативих поседа имати разорне економске последице.[17] Пласирајући испрва своје идеје путем брошура и јавних наступа, Лалошевић се за њих почео борити и на политичком пољу. Одуставши од идеје да формира сопствену политичку партију која би бранила интересе велепоседника, Лалошевић се почетком двадесетих година прикључио Народној радикалној странци – тада најјачој политичкој организацији у земљи, која у то време (као ни касније) није имала јасно дефинисан став у питању аграрне реформе. Наиме, Пашићеви радикали су лавирали између интереса различитих друштвених група које су у својим редовима окупљали (у овом случају богатих велепоседника и сиромашних сељака), а нису се устручавали ни да аграрну реформу посматрају као средство политичке трговине са најразличитијим политичким снагама – све у сврху постизања „виших циљева" (нпр. обезбеђења гласова за усвајање Видовданског устава). Лалошевић и други радикалски посланици из Војводине у Народној скупштини су били веома активни у одбрани својих ставова – предлажући повећање земљишног максимума и откупнине за одузету земљу, те спречавајући усвајање законских аката који нису били у складу са њиховим назорима. Тежња војвођанских радикала да неко од њихових првака заузме и портфељ аграрне реформе остварила се тек 1928. године, у последњој влади пред увођење краљевог личног режима, када је Дака Поповић преузео тај ресор и понудио предлог Закона о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима – који међутим парламент није био стигао да усвоји.

И као што су војвођански радикали били највећи кочничари аграрне реформе, тако су војвођанске и уопште пречанске демократе представљали њене најрадикалније поборнике (изузимајући, наравно, комунисте). Одушевљени

[17] Саша Марковић, *Политичка биографија Јоце Лалошевића*, Сомбор 2011, 144–145.

идејом аграризма, идеолози Демократске странке (међу њима се посебно истицао Банаћанин Славко Шећеров, један од највиших страначких функционера и главни теоретичар аграрног питања међу демократама) идеализовали су мали посед карактеристичан за „преткумановску" Србију. Уједначена аграрна структура је, по њиховом тумачењу, била гарант стабилности државе, демократског друштвеног поретка али и брана сваком партикуларизму у земљи.[18] Ова начела била су унета и у програмске документе Демократске странке, а њени челници су своје декларативно опредељење за радикалну аграрну реформу исказали и у пракси – 1919. и 1920. године, док су демократски кадрови предводили Министарство за аграрну реформу. Када су их 1921. године у том ресору заменили радикали, замах реформе је стао да јењава, а додељивање ресора аграрне реформе министрима из реда Хрватске сељачке странке 1925. године представљало је претњу да ће и дотадашњи њени резултати бити поништени. Наиме, хрватски министри су иницирали процес ригорозне ревизије спискова аграрних интересената – што је резултирало брисањем из спискова свих оних који додељену земљу нису обрађивали или на њу нису плаћали прописан порез и друге дажбине. Иако краткотрајан и неуспешан, овај покушај ревизије аграрне реформе у Војводини је највише погодио Србе, и то посебно оне који су тамо били досељени из „пасивних крајева" – изазивајући њихове протесте па и инциденте.

Међуратна колонизација Војводине била је само једна у низу миграционих кретања која су њен простор столећима запљускивала – било да су она била мање–више спонтана (попут српских сеоба у XV, XVI и XVII веку), или плански организована – у XVIII и XIX веку од стране Хабзбуршке монархије, а у XX веку од југословенске државе. Наиме, одмах по ослобођењу и уједињењу 1918. године препозната је потреба да се насељавањем српског и другог јужнословенског живља новостворена држава учврсти на верски и национално мешовитом југословенском северу, те да се на тај начин уравнотежи његова етничка структура – у претходним деценијама „мађаризацијом" поремећена на штету словенског становништва. Према мишљењу оновремених креатора државне политике, најпогоднији „елеменат" за процес „национализовања" севера али и југа југословенске државе могао се наћи у сиромашним, али многољудним динарским горама Далмације, Лике, Баније, Босне, Херцеговине, Црне Горе... Колонизациони процес отпочео је убрзо по завршетку Првог и трајао је све до почетка Другог светског рата, оставши, попут аграрне реформе, својеврсан недовршен посао. Због сложених дипломатских, политичких, економских и друштвених околности у којима је спровођена, међуратна колонизација

[18] Никола Гаћеша, *Радови из аграрне историје и демографије*, Нови Сад 1995, 148.

војвођанског простора је, у поређењу са свим претходним и потоњим, била најнеорганизованија и највише је наликовала стихији. Самостално или уз минималну помоћ државних органа, колонисти, али и месни аграрни интересенти, досељавали су се на велепоседничка имања и на голој ледини подизали своје куће (неретко су у ту сврху коришћени напуштени мајури и различити помоћни објекти). На тај начин су проширивана постојећа или су настајала нова, колонистичка насеља – превасходно уз границу са Мађарском и Румунијом, али и у унутрашњости Војводине. Иако су у очима староседелачког живља сви насељеници представљали „дођоше", постојале су немале разлике у формалноправном статусу добровољаца, колониста, аутоколониста, оптаната, избеглица... Разлике су се огледале пре свега у величини и квалитету добијеног поседа – тако су организовани колонисти „боље" пролазили од аутоколониста који су се у сопственој режији упутили у равничарске пределе, предност су уживали војни инвалиди и ратна сирочад итд.

Најпривилегованији међу свим категоријама досељеника били су ратни добровољци српске војске, којима је влада Краљевине Србије још 1917. године обећала земљишне поседе као надокнаду за жртве и ризике којима су се драговољно излагали током Првог светског рата. Добровољачки статус, према Уредби о добровољцима из децембра 1919. године, имали су сви они који су у редове српске војске ступили закључно са 18. новембром 1918. године (доцније су истоветан статус стекли и добровољци црногорске војске, односно они који су се ангажовали на италијанском ратишту, ветерани из устанака 1875–1878. године итд.). Очекивало се да ће добровољци, који су својим бајонетима исцртали границе југословенске државе, бити и њихов најпоузданији бранич, те су они и добијали највеће земљишне поседе (три хектара неборци а пет хектара борци), били ослобођени плаћања закупнине на добијену земљу, добијали извесну државну помоћ у новцу, грађевинском материјалу, обући, одећи, храни и огреву. Изграђене на имањима велепоседника страног порекла и налазећи се обично у окружењу несловенских насеља, добровољачке колоније представљале су национално и политичко упориште државе и династије на југословенском северу – о чему су најсликовитије сведочила њихова имена: Карађорђево, Александрово, Мишићево, Степановићево, Ђенерал Хаџићево... Организовани у своје савезе, добровољци – како они месни, тако и они колонизовани, штитили су своја права, а неретко су и политички иступали и били употребљавани (па и злоупотребљавани) у предизборним кампањама и другде. Законом о добровољцима из 1928. и његовим изменама и допунама из 1930. године, добровољачке привилегије су још више повећане – право на земљу признато је и оним међу њима који нису припадали земљорадничком сталежу, нису морали да

се на добијену „добровољачку земљу" населе а било им је допуштено и да је продају итд. Две деценије након завршетка Првог светског рата, 1938. године, ступила је на снагу Уредба о издавању државних обвезница ратним добровољцима уместо земљишних поседа – којих више није било довољно.

Међу различитим категоријама насељеника по својој особености издвајали су се оптанти. Наиме, један број Срба и других Јужних Словена је, иако су и по менталитету и по историјској судбини припадали војвођанском простору, по слову уговора у Тријанону остао унутар мађарских граница. Одлуком Париске мировне конференције њима је (али и Мађарима у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца) остављена могућност за слободан избор држављанства, тј. за оптирање. Суочавајући се са изгледном асимилацијом, непостојањем услова за даљи културни развитак, али и тешком економском ситуацијом у револуцијом и контрареволуцијом исцрпљеној Мађарској, тамошњи Срби (њих двадесетак хиљада) били су врло пријемчиви за позиве на колективно пресељење у југословенску државну и народну заједницу. Идеју о пресељењу православних Срба, али и католичких Хрвата и Шокаца (која међутим у тој популацији није наишла на очекиван одзив), штедро су заговарали и југословенски дипломатски представници у Мађарској.[19] С друге стране, мађарски државни врх није благонаклоно гледао на такве миграције, страхујући да би колективно исељење јужнословенског живља са територије Мађарске могло да иницира реципрочан процес међу Мађарима у Војводини – чиме би се изгубила својеврсна „тапија" на простор Делвидека.

По завршетку процеса ратификације Тријанонског уговора, јула 1921. године ступио је на снагу шестомесечни период за „оптирање" у питању држављанства, а процес пресељења отпочео је наредне, 1922. године. Тада се испоставило да се за пресељење у Краљевину СХС пријавило око 7000 православних и занемарљиво мало јужнословенских католика. Међу пријављенима је највише било сеоске сиротиње, и то из пограничних крајева, док су се богатији сељаци, скептични према обећањима о земљишним поседима у Краљевини СХС, углавном определили да сачувају своја имања у Мађарској. Утицаја на одзив за оптацију несумњиво је имала и снажна мађарска пропаганда (праћена опструкцијом извршавања међународних обавеза у погледу оптирања), али и негативна искуства првог таласа оптаната (неодговарајући земљишни поседи који су им додељени, фијаско покушаја да се оптантске колоније изграде

[19] Ватрени поборник колективног пресељења Срба из сва три „трокута" (сегединског, бајског и печујског), као и са ширег подручја Будимпеште, био је епископ будимски Георгије Зубковић. Гојко Маловић, *Сеоба у Матицу – оптирање Срба у Мађарској 1920–1931*, Нови Сад 2010, 83–84.

на државном добру Беље и на Овчем Пољу у Македонији итд.). Ипак, након што је средином двадесетих година мађарска влада постала кооперативнија, почеле су масовније сеобе Срба из Мађарске, те се до 1931. године (када је читав процес окончан) у Војводину иселило њих око 14.000. Оптанти су представљали само мањи део насељеничке масе на војвођанском простору, а њихов број су незнатно увећавали и они политички компромитовани Срби (углавном интелектуалци) који су се пред мађарским и румунским четама морали повући након разграничења, те лица са правима оптаната која су одлучила да се из Румуније преселе у југословенску државу (њих неколико стотина).

Оптанти и избеглице из Мађарске и Румуније суочавали су се у војвођанској равници са истоветним проблемима као и динарски колонисти: неочекивано мали поседи, недовољна подршка државе у материјалном и инфраструктурном смислу, недостатак стоке, алата и огрева, неодговарајући услови за становање, али и негостољубив однос локалног становништва. Наиме, ограничена количина земље предвиђена за поделу изазивала је тензије између насељеника и мештана, али и размирице између насељеничких група разнородног порекла и различитих менталитета.[20] Разочарани због непријатног пријема од стране локалног живља, ненавикнути на панонску климу и кошени туберкулозом и другим болестима, неуспешни у покушају да се науче равничарском начину пољопривредне производње, насељеници су се неретко решавали да добијену земљу издају у закуп и да се врате у свој завичај. Ипак, већина која је остала у Војводини постепено се навикавала на нове услове живота и рада, а за процес њиховог прилагођавања од велике важности су биле аграрне заједнице – задружна удружења нових власника над земљом чија је основна сврха било посредовање при добијању повољних кредита од државе, али су често представљале и њихова неформална представничка тела у комуникацији са вишим властима. Аграрне заједнице су биле организоване на месном нивоу (неретко је у оквиру једног насеља било више аграрних заједница, организованих по завичајном основу), а биле су груписане у регионалне савезе – 1923. године основан је Савез аграрних заједница за Банат, Бачку и Срем, са седиштем у Новом Саду (банатски подсавез се годину дана касније издвојио у великобечкеречки Савез аграрних заједница за Банат, док је Барања потпадала под надлежност осјечког савеза).

[20] Свакако да разлози за међусобно неповерење нису били само материјалног карактера, а тензије између група пристиглих из различитих крајева често су имале и политичку позадину. Тако су нпр. Личани сматрани гласачким телом Светозара Прибићевића а Босанци „миљеницима" радикала. Милан Мицић, *Развитак нових насеља у Банату (1920–1941)*, Нови Сад 2013, 712.

Упркос томе што су се насељеници, а поготово њихови потомци, све више навикавали на живот у новој средини, константно је била присутна латентна нетрпељивост између колониста и припадника националних мањина – како због јасно дефинисане „државотворне" мисије новодосељених Срба у Војводину, тако и због потпуне искључености несловенског становништва из процеса аграрне реформе. Свеукупно, током дводеценијског процеса колонизације, у двестотинак колонија подигнутих на простору „северних крајева" насељено је око 100.000 људи – највише у Банату и Бачкој – по 30.000, нешто мање у Славонији, а знатно мање у Срему (9000) и у Барањи (2000). Број колониста је представљао мање од десетог дела укупног становништва војвођанског простора – недовољно да одговори амбициозно постављеним циљевима његовог „национализовања". Због тога су се још у раној фази колонизације, током двадесетих година, појавиле идеје да се упоредо са насељавањем динарских Срба у Војводину врши и пресељење војвођанских мањина у Македонију и на Косово и Метохију, где би им били додељени земљишни поседи – чиме би била задовољена и њихова „глад за земљом" а уједно би се смањио број несловена у Војводини. Предлагано је да се национализовање Војводине, осим организоване колонизације која је била лимитирана доступном количином земље, поспеши и спонтаним досељавањем Срба и осталих Јужних Словена, а који би били привучени повољним условима за привређивање.[21] Били су препознати и одређени рејони у којима је ургентно било потребно спровести додатну колонизацију (пограничко подручје, Потисје), а интензивно насељавање простора уз мађарску границу иницирано је у јесен 1940. године из палате Дунавске бановине, но спровођење тог наума онемогућио је наступајући рат.

[21] Прилив „свежих националних снага", поред спонтаног насељавања и организоване колонизације, требало је постићи и „хипертрофијом бирократског апарата" у урбаним средиштима – у чему је као позитиван пример истицан случај Новог Сада. Владан Јојкић, *Национализација Бачке и Баната*, Нови Сад 1931, 90–91.

Slobodan Bjelica

THE ECONOMIC POSITION OF VOJVODINA BETWEEN THE TWO WORLD WARS

SUMMARY

After the collapse of Austria–Hungary and the entry of Vojvodina into the Serbian, that is, the Yugoslav state in 1918, its economic position was fundamentally changed. Although the state–legal ties with Austria–Hungary were broken, the Hungarian tax system continued to function in Vojvodina for a full decade after unification, which was extremely rigorous, and Vojvodina politicians and intellectuals insisted on tax unification with other parts of the country. At the same time, they complained that of the huge contribution that Vojvodina pays to the state budget, only a small part is returned to it through government investments and loans from large state banks. All this influenced the development of Vojvodina's economy – primarily agriculture and the food industry, which was not as strong as it was before the First World War. The relative backwardness of Vojvodina's industry in the interwar period was also influenced by the inadequate traffic network and the dominance of foreign capital, and agricultural production was particularly affected by demographic and ownership changes caused by agrarian reform and colonization. These processes, which aimed to calm social discontent and change the ethnic structure of Vojvodina, were partially successful in that sense, but at the same time, through the radical disintegration of Vojvodina's large estates, they affected a significant reduction in agricultural yields.

725.945(497.113)

Горана Лемајић, мср
историчар конзерватор
Завод за заштиту споменика културе
Сремска Митровица
goranalemajic@gmail.com

СПОМЕН–ГРОБЉЕ У СРЕМСКОЈ МИТРОВИЦИ: ИСТОРИЈСКИ ОКВИР, ИЗГРАДЊА, СИМБОЛИКА, РАЗВОЈ И ЗАШТИТА КОМПЛЕКСА

Сажетак: Меморијални комплекс Спомен–гробље у Сремској Митровици спада у значајније примере споменичког наслеђа социјалистичке Југославије. У раду су анализирани сви аспекти овог меморијала: историјски догађај који је био повод његовог подизања, опште прилике у којима је комплекс изграђен, значај и развој комплекса у различитим периодима, архитектура и проблеми његове заштите.

Кључне речи: Спомен–гробље Сремска Митровица, меморијални комплекси, споменици културе, Богдан Богдановић, акција Виктора Томића, Други светски рат, НДХ, Покретни преки суд, Срем.

Историјска позадина страдања становништва Срема 1942. године. Други светски рат изазвао је највећа страдања цивила у новијој историји човечанства. Слом Југославије после капитулације у Априлском рату довео је и до њеног распада. Срем се нашао у саставу новоформиране фашистичке творевине Независне Државе Хрватске (НДХ).[1] Формирана од стране усташког покрета Анте Павелића уз подршку нацистичке Немачке, ова држава је од самог оснивања испољила све мрачне одлике идеологије на којој је створена.[2]

Одмах по преузимању власти отпочело се са политиком расне и националне дискриминације, насиља и плачке усмерених на друштвену елиту

[1] О слому Југославије у Априлском рату види: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I–III, Beograd 1988; Velimir Terzić, *Slom kraljevine Jugoslavije 1941, uzroci i posledice poraza,* I–II, Beograd (1984).

[2] О историји НДХ вид.: Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977; Hrvoje Matković, *Povijest nezavisne države Hrvatske*, Zagreb 1994. (2. dopunjeno izd. 2002).

Срба и на целокупно јеврејско становништво.[3] Закони који су веома брзо донети дали су правни оквир таквом поступању.[4] После почетног удара по елити српско становништво Срема неће бити изложено терору као у неким другим крајевима НДХ. У положају другоразредне нације оно је остављено да релативно мирно живи, наравно под условом да се сагласи са својим положајем у оквиру новог поретка. Масовних убистава по принципу колективне одговорности биће у односу на друге крајеве НДХ крајем 1941. и почетком 1942. године релативно мало.[5] Овакво стање ће се променити постепеним фомирањем јаког Народноослободилачког покрета (НОП) у Срему који је био добар повод за екстремну репресију НДХ над српским становништвом.

Устанак масовних размера против власти НДХ, највећим делом спонтан а делимично и организован од стране комуниста, отпочео је раног лета 1941. године. За то време, Срем је био један од ретких крајева у оквиру НДХ са већинским српским становништвом у коме није дошло до устанка већег обима. Комунисти су овде током 1941. године извели тек неколико акција. Шири и масовнији устанички покрет у Срему отпочеће тек у пролеће 1942. године.[6] Поред чињенице да се организација НОП–а знатно раширила током зиме 1941/42. године изузетно квалитетном политичком платформом лако прихватљивом српском становништву Срема, на то су утицале и тактичке грешке власти НДХ почињене током априла и маја 1942. године.[7] У Фрушкој гори су

[3] О овом систему репресије вид. у: Петар Вукелић, *Окупациона власт и систем националне дискриминације у Срему за време „Независне Државе Хрватске”,* Зборник Матице српске за друштвене науке 35, Нови Сад 1963, 105–138.

[4] О овом вид. у: Зоран С. Мирковић, *Расно законодавство у Независној држави Хрватској*, Правни поредак Независне државе Хрватске, приредили Борис Беговић, Зоран С. Мирковић, Београд 2017, 45–74; Игор Вуковић, *Поредак злочина – кривично право Независне Државе Хрватске*, Правни поредак Независне државе Хрватске, приредили Борис Беговић, Зоран С. Мирковић, Београд 2017, 153–195.

[5] Нада Симић Лемајић, Ненад Лемајић, *Устанак у Срему 1941–1942 (до лета)*, Споменица Историјског архива „Срем” 8, Сремска Митровица 2009, 11–62.

6 О догађајима у Срему и Сремској Митровици постоји обимна литература, најзначајнија је: Душан Лазић Гојко, Сремско крваво лето 1942, Сремска Митровица 1982; Петар Милошевић, Душан Вулетић, Бора Чекеринац, Радомир Прица, Сремскомитровачка хроника, Нови Сад 1987, 289–348; Сремска Митровица [уредник Радомир Прица], Сремска Митровица 1969, 185–210, као и општија дела о устанку у Срему: Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941–1945, Нови Сад 1984; Срета Савић, Борбе у Срему 1941–1944, треће допуњено издање, Сремска Митровица 1981; Жарко Атанацковић, Срем у народноослободилачком рату и револуцији, Београд 1968; о узроцима кашњења устанка у Срему вид. Н. Симић Лемајић, Н. Лемајић, Нав. дело, 30–32.

[7] На првом месту покушај мобилизације српских младића у домобране.

створена два партизанска одреда,[8] са безмало 1000 бораца који су почели да изводе у војном смислу прилично озбиљне акције. Било је то сасвим довољно да привуче пажњу немачких окупатора који су по завршетку операције Трио (познате код нас и као Трећа непријатељска офанзива) предузимали додатне активности на чишћењу области из којих су деловале значајније снаге НОП–а. Врхунац тих активности била је Битка на Козари а последња фаза чишћење Фрушке горе од партизанских снага.

Усташке власти, које су до овог периода изгубиле политичку битку са НОП–ом у Срему, одлучиће да немачку војну акцију, познату у народу као Велика офанзива, искористе за спровођење масовног терора као начина одржања власти и покушаја промене етничке слике Срема. Током ове злочиначке акције – у литератури познате као акција Виктора Томића, више хиљада Сремаца, превасходно српске, ромске и јеврејске националности, ухапшено је и спроведено у логоре[9] или стрељано на неколико места у Срему. Најмасовније губилиште било је у Сремској Митровици на православном гробљу.[10]

У циљу каквог–таквог озакоњења својих репресивних и злочиначких мера, власти НДХ су створиле систем покретних преких судова.[11] Ови судови су већином изрицали смртне казне дајући тако злочинима неки привид легалности. Суд је тада углавном пратио активности Вишег редарственог повереништва за жупу Вука.[12] Током акције Виктора Томића Покретни преки суд одиграће једну од најмрачнијих улога у овим догађајима.

Оружани устанак НОП–а, до тада ограничен на забачена подручја Фрушке горе, почетком лета 1942. године проширио се и на друге делове Срема.

---

[8] У питању су Фрушкогорски и Подунавски партизански одреди. Вид. више у: Борислав Стојшић, *Фрушкогорски народноослободилачки партизански одред*, Београд 1986; Радомир Прица, *Фрушкогорски партизански одред*, Сремска Митровица 1981; Сретеније Зоркић, *Подунавски Партизански одред*, Инђија 1996.

[9] Већином логор Јасеновац али и друге логоре на територији немачког Рајха

[10] Ова операција најдетаљније је обрађена у: Д. Лазић Гојко, *Нав. дело*; Јованка Петковић, *Акција Виктора Томића,* Зборник Матице српске за друштвене науке 35, Нови Сад 1963, 139–164; Радомир Прица, *Спомен гробље у Сремској Митровици*, Сремска Митровица 1980; као и у књигама у којима су објављени резултати рада Анкетне комисије после завршетка рата: *Злочини окупатора у Срему 1941–1944*, *Саопштење о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944, Књига 2 Срем, Свеска I*, Нови Сад 1946; измењено и допуњено издање појавило се под називом: *Акција Виктора Томића и покретни преки суд у Срему 1942: злочини окупатора и њихових помагача у Војводини: V група масовних злочина у Срему*, приредио Драго Његован, Нови Сад 2009.

[11] Више о покретним преким судовима вид. у: И. Вуковић, *Поредак злочина – кривично право...*, 157–169.

[12] Davor Kovačić, *Osnivanje župskih redarstvenih oblasti u Nezavisnoj državi Hrvatskoj i djelovanje višeg redarstvenog povjerenstva u Srijemu 1942*, Scrinia Slavonica 5, 2005, 269.

Још у току зиме борци партизанских одреда, Фрушкогорског и Подунавског, регрутују симпатизере у селима. Поред ометања путних а потенцијално и железничких комуникација, акција која је задала највише муке усташко–немачким властима било је систематско паљење и уништавање жита и механизације неопходне за вршидбу. Немци захтевају да се предузме већа акција за уништење НОП–а у Срему.[13] Усташки челници су такође били свесни да је стање у Срему критично и да измиче контроли. У јулу 1942. након вршидбе жита, велики жупан Петар Гвоздић и главни митровачки логорник Крзмановић одлазе у Загреб код поглавника Павелића где износе извештај о проблемима у Срему.[14] Павелић као привремену меру шаље једну домобранску јединицу да помогне у обезбеђивању преостале жетве.

Почетак немачке офанзиве на Срем, долазак Виктора Томића и Покретног преког суда. После завршетка чишћења Козаре, Просаре, Шамарице и Псуња по наређењу генерала Бадера, приступило се припремама за активности у Срему. Офанзивна акција према Фрушкој гори коју су водили Немци отпочела је 26. августа 1942. Захваљујући огромној људској и техничкој надмоћи, непријатељске снаге су брзо пробиле линије одбране и у року од пет дана потпуно прочешљале Фрушку гору. Партизанске јединице су успеле да се извуку претрпевши релативно мале губитке. Непријатељске јединице су по шумама похватале велики број цивила, углавном људе који су пред страхом од терора побегли у шуму претходних дана и недеља. Већина похватаних одведена је у Сремску Митровицу. Ту су већ били смештени специјални репресивни органи НДХ оличени у Вишем редарственом повереништву и Покретном преком суду који су се почетком офанзиве преместили из Вуковара у Сремску Митровицу. Свим активностима је у име НДХ координирао Виктор Томић, виши редарствени повереник, по овлашћењима која је добио од Еугена Кватерника, заповедника Усташке надзорне службе и у то време другог човека НДХ.[15] Ове институције су већ од 10. до 25. августа похапсиле и углавном стрељале око 500 људи. Егзекуција је извршена у шуми Дудик крај Вуковара.[16]

[13] Ј. Петковић, *Нав. дело*, 140.
[14] *Сремска Митровица*, 202.
[15] Виктор Томић је у периоду пре Другог светског рата припадао екстремном делу хрватског политичког спектра. Познат по изразито насилном карактеру био је са Максом Лубурићем Павелићева десна рука за спровођење екстремних мера. Живот је окончао самоубиством у италијанском затвору 1947. године непосредно пре изручења Југославији; вид. у: *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.–1945.*, Zagreb 1997, 401.
[16] Dušan Lazić Gojko, Brana Majski, *Dudik*, Vukovar 1977; стрељања су у мањем броју вршена и у другим местима, Руми, Иригу, Старој Пазови.

По доласку у Сремску Митровицу репресивни органи су се сместили у привремено одузетим зградама у граду а за место сабирања ухапшених одређен је Казнени завод. Очекивао се пријем лица која су похватана у Фрушкој гори, а похапшен је и велики број особа на основу сумње о припадности или подршци Народноослободилачком покрету. Лица су хапшена на основу спискова симпатизера и сарадника НОП–а који су само у неким случајевима били тачни а углавном произвољни.[17] У Митровачку казниону су доведени ухапшени из Голубинаца, Земуна, Доњег Товарника, Огара, Босута, Ирига, Сремске Каменице, Буковца, Сусека, Грабова, Баноштора, Черевића, Лединаца, Раковца, Шида, Сремске Митровице, Свилоша, Манђелоса, Купинова, Илока, Вишњићева, Петроварадина, Лаћарка, Нових Карловаца, Визића, Војке, Чортановаца, Адашеваца и Крчедина.[18] Поред особа ухапшених у полицијској акцији у казниону је наредних дана доведен и значајан број лица ухапшених на територији Фрушке горе током непријатељске офанзиве.[19]

Суђења су одмах отпочела и обављана су најформалније, по процедурама које су онемогућавале ухапшенима да се бране а суду оставиле могућност да пресуде доноси у року од неколико минута. На ове пресуде жртве нису могле улагати жалбе. Пре суђења над многим људима вршена су стравична мучења како би се од њих изнудила признања. Неки од наводних злочина осуђеника били су: одметање у шуму ради приступања партизанима, припадност комунистичкој партији, читање комунистичких летака и литературе, помагање НОП–у, паљење жита, вршење саботаже, слушање радио–станице Лондон, непријављивање партизана, противдржавни рад. Био је то пример како се очито геноцидној намери покушава дати легална форма. Путем сачуваних огласа поуздано знамо да су суђења обављана у три дана: 2, 7. и 8. септембра 1942, али је могуће да их је било и у другим данима. У тако кратком року спроведен је монтирани поступак за више хиљада лица а казна је практично у свим случајевима била смрт стрељањем.[20]

Прва масовна стрељања на православном гробљу у Сремској Митровици извршена су 30. августа. Тада је погубљена група од око 200 људи, већином

[17] О хапшењима вид.: *Злочини окупатора у Срему 1941–1944*, *Саопштење о...*, 193–205.
[18] Д. Лазић Гојко, *Нав. дело*. О жртвама из Сремске Митровице вид. Јован Удицки, *Жртве II светског рата из Сремске Митровице*, Сремска Митровица 1955; аутор доноси детаљан списак Митровчана страдалих у рату; више од 230 људи са тог списка били су жртве акције Виктора Томића.
[19] По немачким извештајима, током офанзиве приведено је 1333 особе: Ж. Атанацковић, *Срем у...*, 255.
[20] *Саопштења о злочинима*…, 223–226.

Шиђана.[21] Стрељања су потом вршена 2, 3, 4, 7. и 8. септембра. Осуђеници су на гробље довожени аутобусима ноћу, под светлошћу бакљи, везаних руку, терани су до припремљених рака изнад којих им је најчешће пуцано у потиљак.[22] Недуго по завршетку рата, 23. маја 1945,[23] извршена је ексхумација на простору где је учињен овај ужасни злочин. Анкетна комисија за утврђивање злочина окупатора у Војводини констатовала је да је на локацији крај православног гробља у Сремској Митровици стрељано око 2180 људи.[24] Био је то само мањи део од укупног броја страдалих у овој крвавој акцији против српског становништва и НОП–а у Срему. Узмемо ли у обзир стрељане на другим локацијама крај Сремске Митровице, у Вуковару, Руми, Старој Пазови и Иригу, страдале у току војне акције на Фрушкој гори и ухапшене који су одведени у Јасеновац и тамо ликвидирани, долазимо до броја од око 6000 људи.[25] Истовремено уз терор који су вршили над Србима органи НДХ су од краја маја отпочели прикупљање сремских Рома и њихово пребацивање у концентрациони логор Јасеновац. Са територије Срема у јасеновачки логор је до почетка септембра одведено око 6000 Рома, и скоро су сви тамо одмах и убијени.[26] Такође, током лета 1942. године, у

[21] Међу стрељаним Шиђанима био је и познати српски сликар Сава Шумановић. О овом вид.: Stevan Kostić, *Oči koje su gledale unutra: Uz osmu godišnjicu tragične smrti najvećeg srpskog slikara moderne, Save Šumanovića (1896–1942)*, Tragovi: časopis za srpske i hrvatske teme, god. 5, br. 1, 2022, 44–72.

[22] *Неки су убијани оштрим оружјем или тупим предметима. Саопштења о злочинима...*, 233.

[23] Д. Лазић Гојко, *Нав. дело*, 186.

[24] Ову цифру налазимо у: П. Милошевић, Д. Вулетић, Б. Чекеринац, Р. Прица *Сремскомитровачка хроника…*, 338. (Анкетна комисија, бр. 14626), и у: *Акција Виктора Томића и покретни преки суд у Срему 1942: злочини окупатора и њихових помагача…*, 114; цифру од 2800 ексхумираних на митровачком гробљу налазимо у: *Саопштења о злочинима...*, 233.

[25] П. Милошевић, Д. Вулетић, Б. Чекеринац, Р. Прица *Сремскомитровачка хроника…*, 339.

[26] О страдању Рома не постоје прецизни подаци нити значајнија литература. Број страдалих Рома на територији некадашње Сремске жупаније може се проценити на цифру од око 6000. Види. детаљније Narcisa Lengel–Krizman, *Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: Sudbina Roma 1941–1945*, Časopis za suvremenu povijest br. 1, Zagreb 1986, 29–42; Danijel Vojak, Vinko Juzbašić, *Romsko stanovništvo u Bošnjacima za vrijeme Drugoga svjetskog rata*, Časopis za suvremenu povijest br. 1, Zagreb 2018, 113–142; Danijel Vojak, *Bilješke iz povijesti Roma u Slavoniji, 1850.–1941*., Scrinia slavonica 5, 2005, 432–461; Danijel Vojak, *Romi u popisima stanovništva iz 1921. i 1931. na području Hrvatske*, Migracijske i etničke teme 20, 2004, 4, 447–476; Narcisa Lengel–Krizman, *Genocid nad Romima – Jasenovac 1942*, Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, Zagreb 2003; Danijel Vojak, *Stradanje Roma u zapadnom Srijemu za vrijeme Drugoga svjetskog rata*, *1941. – 1945*, Zbornik radova *Stradanje Srba, Jevreja, Roma i ostalih na teritoriji bivše Jugoslavije – opasnost istorijskog revizionizma*, Beograd 2019, 265–286; Микица Илић, *Село Босут у Срему (1706–*

Јасеновац и логоре на територији Рајха одведено је и најмање 1650, односно готово 80%, сремских Јевреја.[27] Акција Виктора Томића која се одиграла током 1942. године проузроковала је највеће страдање у једном периоду за време Народноослободилачког рата на простору Срема, где је за четири године живот изгубило око 25.000 људи.[28]

Прво обележје на месту страдања и конкурс за градњу меморијала. У годинама непосредно по завршетку Другог светског рата подизање споменика и спомен–обележја жртвама било је део једног ширег покрета, у великој мери спонтаног и не превише контролисаног од стране државе.[29] Измучена ратним страдањима нова социјалистичка држава, коју су створили ратни победници, на неко време је свој фокус на овом пољу ставила на победе остављајући жртве по страни. То се десило и у Сремској Митровици, где је држава прво подигла споменик ослобођењу града.[30] Не чекајући нове власти, ожалошћена родбина и

2006), Сремска Митровица 2012, 218; Milutin Stanišić Vuksanov, *Olujna doba, Hronika Iriga i okoline*, Novi Sad 1981, 312–313; Д. Лазић Гојко, *Нав. дело*, 49–52, 218, 227–228, 299–300, 304–305, 307; Радован Срдић, *Јарак у рату и револуцији*, Нови Сад 1987, 225; *Ekspoziture anketne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za područje šidskog sreza*, доступно на https://jadovno.com/ekspoziture–anketne–komisie–za–utvrivae–zlochina–okupatora–i–ixovix–pomagacha–za–podruche–shidskog–sreza/#.YroWjCaxU8o (приступљено 15. 6. 2022).

[27] О страдању Јевреја вид.: М. Кумовић, *Страдање сремских Јевреја у Холокаусту*, Нови Сад 2007; *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини против Јевреја*, приредио Драго Његован, Нови Сад 2011, 298–312; Radovan Sremac, *Holokaust u Sremu – građa*, Šid 2019; Rajka Bučin, *Transport upućen u Auschwitz iz Vinkovaca u kolovozu 1942. i sudbina srijemskih i bijeljinskih Židova za vreijeme Drugoga svijetskog rata*, Časopis za suvremenu povjest 2, Zagreb 2021, 611– 660.

[28] *Саопштење о злочинима...* наводи 21.597 жртава (Преглед на страни 299) а С. Савић, *Борбе у Срему 1941–1944...*, даје бројке од око 15.000 жртава и 10.000 погинулих бораца (стр. 512). Ове бројке можемо сматрати оквирно тачним. У попису жртава рата у Срему који је објавио Архив Војводине (*Жртве у Срему (1941–1945*), I–II, Нови Сад 2021) наведено је 41.188 имена жртава рата. Бројка је ипак мања због очитог дуплирања једног броја имена из различитих спискова (бар 20%). Овај попис узима у обзир територијални обухват некадашње Сремске жупаније која је поред географског Срема у данашњој Србији обухватала и територије некадашњих општина Вуковар, Винковци и Жупања, односно данашњу жупанију Вуковарско–сријемску у Републици Хрватској.

[29] Kirn Gal, Robert Burghardt, *Jugoslovenski partizanski spomenici. Između revolucionarne politike i apstraktnog modernizma*, Jugolink pregled postjugoslovenskih istraživanja, god. 2, br. 1, leto 2012, 7–20.

[30] Споменик ослобођењу града подигнут је на платоу испред нове зграде железничке станице (први изграђени објекат у ослобођеној Југославији). Свечано је отворен 1. новембра 1945. године, на годишњицу ослобођења града. О споменицима и спомен–обележјима у Сремској Митровици подизаним после Другог светског рата вид.: Душан Вулетић, Иван Слобода, *Сремска равница бескрајна плава сачуваће вас од заборава (споменици и спомен обележја НОП–а и социјалистичке револуције на територији*

сугрђани, у жељи да сачувају сећање на оне који су страдали у тешким ратним годинама, подижу прво обележје жртвама злочина на православном гробљу у Митровици. Недуго након ексхумације, крст направљен од бетона и комадића грубог камена подигнут је на крају старог православног гробља, уз садашњи меморијални комплекс. Литургији за страдале, која је одржана испред њега, присуствовала је многобројна родбина жртава као и представници Српске православне цркве. Овај крст се и данас налази на истој локацији.

Парастос жртвама испред првог обележја места страдања

Од средине педесетих година, обележавање и очување сећања на места на којима су у рату страдали људи постаје предмет интересовања системских политичких организација као што су били СУБНОР и друге званичне државне или локалне комисије. Полако су се почели стварати услови за финансирање већих спомен–комплекса на местима масовних страдања. У овом периоду опште културне и политичке прилике довеле су и до појаве модернистичког покрета у уметности који је на пољу архитектуре и меморијалне архитектуре иницирао један тим састављен од млађих али и афирмисаних југословенских вајара и архитеката.[31] Тако су се створили услови да се на плодотворан начин споје

сремскомитровачке општине), Сремска Митровица 1982; Војислав Суботић, Зоран Пановић, Дејан Ристић, *Меморијали ослободилачких ратова Србије*, књ. II, Београд 2005, 433–438; *Srem je bio neosvojiva tvrđava: pregled spomenika i spomen obeležja narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije na području opština: Inđija, Irig, Pećinci, Ruma, Sremska Mitrovica, Stara Pazova i Šid*, [priredio za štampu i prikupio podatke Dušan Vuletić], Sremska Mitrovica 1977, 37–38.

[31] K. Gal, R. Burghardt, *Jugoslovenski partizanski...*, 9–10; о меморијалној стратегији у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији вид. и: Sanja Horvatinčić, *Formalna heterogenost spomeničke skulpture i strategije sjećanja u socijalističkoj Jugoslaviji*, Anali

новооткривене потребе држава за уклапањем сећања на жртве у општу идеју универзализма комбиновану са инклузивном идејом социјалистичког југословенства и модернистички уметнички покрет.

Народни одбор среза Сремска Митровица и одбор за прославу 40–годишњице Комунистичке партије Југославије расписали су 16. априла 1959. године конкурс за израду идејног решења спомен–гробља.[32] Рок за пријаву радова био је 31. мај 1959. године. На конкурсу, који је био затворен и анониман, учествовале су три групе пројектаната: београдска група архитекте Богдана Богдановића, новосадска група архитекте Петра Јанкова и митровачка група архитекте Анђелка Мирковића. У додатној документацији прецизирано је да спомен–гробље треба да се састоји од система споменика, односно симболичких ознака за поједине групе стрељаних. Било је предвиђено да се посебно истакну места за грађане стрељане у акцији Виктора Томића, за стрељане комунисте, за борце Југословенске армије, Бугарске армије и Црвене армије који су погинули приликом ослобађања Митровице. Замишљено је да спомен–комплекс изгледа као мали споменик револуције. За пројекат су предвиђена, како се наводи, „скромна средства" и подизање у етапама уз коришћење добровољне радне снаге.[33]

Жири је био састављен од 18 чланова и њихових заменика из различитих сфера, релевантних струка као и из јавног живота града.[34] За председника жирија

---

galerije Antuna Augustinčića, god. XXXI (2011), br. 31, Klanjec 2012, 81–106; Sanja Horvatinčić, *Memorial sculpture and architecture in socialist Jugoslavia, Toward a concrete utopia: Architecture in Yugoslavia*, The Museum of Modern Art New York 2018, 104–111.

[32] Историјски архив Срем (у даљем тексту ИАС), Збирка хроника, хронологија и спомен обележја НОР–а, *Споменици културе у Срему*, Ск/3, Фц–2.

[33] ИАС, Збирка хроника, хронологијаи спомен обележја НОР–а, *Споменици културе у Срему*, Ск/3, Фц–2.

[34] Чланови и њихови замеици су: Станко Мандић, професор Архитектонског факултета у Београду, и заменик Славко Прокоп, архитекта и службеник Народног одбора Општине Сремска Митровица, Милан Кечић, сликар из Новог Сада, и заменик Стеван Максимовић, сликар из Новог Сада, Војислав Мидић, инжењер из Новог Сада, и заменик Петар Танасијевић, инжењер из Новог Сада, Ђорђе Стојшић, потпредседник НО Среза Срем. Митровица, и заменик Ђорђе Марђелошки, начелник одељења за друштвене службе НО Среза Срем. Митровица, Ђорђе Цветковић, секретар општинског комитете СКС у Срем. Митровици, и заменик Бошко Крунић, потпредседник НО Општине Срем. Митровица, Миленко Николић, директор Више мешовите гимназије у Срем. Митровици, и заменик Радомир Прица, професор Више мешовите гимназије у Срем. Митровици, Петар Милошевић, археолог из Срем. Митровице, и заменик Војислав Арсенијевић, професор Више мешовите гимназије у Срем. Митровици, Милош Савић, инжењер из Новог Сада, и заменик Тома Бркић, инжењер, директор грађевинског предузећа „Пролетер" из Срем. Митровице.

постављен је Ђорђе Никшић Јохан,[35] народни херој и савезни народни посланик из Сремске Митровице, а његов заменик био је Павле Кртинић, организациони секретар Среског комитета СКС из Сремске Митовице. На конкурсу је једногласно одабран рад под шифром 17442, иза које је стајала група београдског архитекте Богдана Богдановића.[36] Поред Богдановића, као сарадник наводи се

[35] У *Знамените личности Срема – од I до XXI века* [главни уредник Бора Чекеринац], Сремска Митровица 2003, 435–436, наводи се да „се после сукоба са политичким врхом Војводине око изградње споменика жртвама усташког терора у Митровици и уставног статуса Војводине повукао из политичког живота".

[36] Богдан Богдановић (Београд, 1922, – Беч, 2010) завршио је Архитектонски одсек Техничког факултета у Београду 1950. године. Направио је паузу у студирању током рата када је учествовао у НОП–у. У борбама је тешко рањен. Радио је као професор на Катедри за урбанизам. За дописног члана САНУ изабран је 1970. године. Добитник је Октобарске награде града Београда, први пут 1960. за Спомен–гробље у Сремској Митровици а други пут 1966. године за Спомен–комплекс„Камени цвет" у Јасеновцу. Познат је по пројектовању низа споменика и меморијалних целина у којима наглашава митско симболичку димензију архитектире. Поред Спомен–гробља у Сремској Митровици неки од најзначајнијих су: „Камени цвет" у Јасеновцу, Споменик јеврејским жртвама фашизма у Београду· Партизанско спомен–гробље у Мостару, Спомен–парк „Слободиште" у Крушевцу, Спомен–парк „Револуције" у Лесковцу, као и споменици у Дудику код Вуковара, Прилепу, Књажевцу, Косовској Митровици, Штипу, Бихаћу, Чачку, Новом Травнику, Аранђеловцу и многим другим местима. Поред архитектуре писао је књиге и есеје различите садржине, од личних размишљања до студија о архитектури и урбанизму. Нека од најпознатијих дела су му: *Мали урбанизам*, *Уклети неимар*, *Залудна мистрија*, *Глиб и крв*, *Урбс и Логос*, *Књига капитела*. Богдановић је био активан и у политичком животу. Био је градоначелник Београда од 1982. до 1986. године и члан Централног комитета Комунистичке партије Србије. Оштро је иступао против политике Слободана Милошевића, слањем протестног антимилитаристичког писма и напуштањем функција у партији 1987. године. Иступао је против опсаде Сарајева, ратних разарања и ставова САНУ, чије чланство такође напушта. Богдановић је 1990. године истеран из објеката у којима је водио Летњу школу архитектуре, након чега следе покушаји упада у стан и позиви на линч, као и исписивање клевета на степеницама његовог дома. Од децембра 1990. живео је са супругом у егзилу у Бечу. Умро је 2010. године у Бечу у ком је оставио своје целокупне списе (налазе се у архиви *Architekturzentrum Wien*). О Богдану Богдановићу и његовим делима вид.: Богдан Богдановић, *Отисак из СПОМЕНИЦЕ, књига 55, у част новоизабраних чланова Српске академије наука и уметности*, Посебна издања CDLII, Београд 1972, 88; Алексеј Бркић, *Знакови у камену: српска модерна архитектура 1930–1980*, Београд 1992, 132–137; Зоран Маневић, *Лексикон неимара*, Београд 2008, 31–37; Миодраг Б. Протић, *Богдан Богдановић (Посебан отисак)*, Српска академија наука и уметности, Галерија, књ. 38, Београд 1981; Bogdan Bogdanovic, *Memoria und Utopie in Tito–Jugoslawien*, Wieser, Architekturzentrum Wien 2009; Владимир З. Вуковић, *Архитектуре сећања – меморијали Богдана Богдановића*, Архитектура храма, Београд 2012, 390–421; Nevena Hever, Milena Krklješ, *Bogdan Bogdanović – jezik simbola spomeničke arhitekture*, Зборник радова Факултета техничких наука, год. XXXI, бр. 16, Нови Сад 2016, 3089–3092; *Geneza cvijeta Bogdana Bogdanovića* [Pripremile Nataša Jovičić, Tea Benčić Rimay], Spomen područje

сликар Владимир Величковић, тада студент архитектуре.[37] Жири је био одушевљен пројектом који је, по његовом мишљењу, „ван конкуренције" а истиче се оригиналношћу и планираним пејзажним ремоделовањем терена које ће оплеменити простор. Председник жирија Ђ. Никшић закључио је да „споменик не представља типско гробље већ гробље људи силом истргнутих од живота".[38]

Приликом расписивања овог конкурса расписан је и конкурс за идејно решење споменика палим народним херојима: Јанку Чмелику, Станку Пауновићу Вељку, Бошку Палковљевићу Пинкији и Слободану Бајићу Паји.[39] У центру града је још из ранијег периода постојао споменик – маузолеј страдалих народних хероја, али можемо закључити да је расписивањем новог конкурса било предвиђено његово уклањање. Ово је и учињено недуго после 1960. године.[40] Нови споменик је требало пројектовати на локацији у централном градском парку и у њему би се налазили посмртни остаци ових хероја. Интересантно је напоменути да је за изградњу овог споменика предвиђена већа сума новца него за онај на Спомен–гробљу. Након разматрања пристиглих решења, жири је донео одлуку да се додели награда, али у смањеном износу пошто ниједан пројекат није својим изгледом у потпуности задовољио критеријуме конкурса. Ову умањену награду такође је добило идејно решење архитекте Богдана Богдановића. Жирију се изразито допао монументални елеменат – урна од кване бронзе, док су му други делови предвиђеног

Jasenovac, Zagreb (2009); Vladimir Vuković, *Bogdan Bogdanović. Das literarische Werk*, Salcburg 2009.

[37] Владимир Величковић (1935–2019) био је један од најпознатијих српских сликара. Завршио је Архитектонски факултет у Београду. Од 1966. године живео је и радио у Паризу где постаје и предавач на *École Nationale Supérieure des Beaux–Arts.* Био је члан радног састава САНУ и француске Академије лепих уметности. Реализовао је више од сто самосталних изложби у многим градовима света.

[38] ИАС, Збирка хроника, хронологијаи спомен обележја НОР–а, *Споменици културе у Срему*, Ск/3, Фц–2.

[39] Истим документом расписан је конкурс за оба идејна решења а и жири је био исти. ИАС, Збирка хроника, хронологија и спомен обележја НОР–а, *Споменици културе у Срему*, Ск/3, Фц–2.

[40] О подизању овог споменика у годинама непосредно после Другог светског рата, вид. Оливера Дрезгић, *Архитекта Ирина Непокојчицка*, Сунчани сат, год. XIV, бр. 14, Сремска Митровица 2006, 59, 61–62. Разлог његовог уклањања је дискутабилан. По једној претпоставци, споменик, камени лук са издигнутом петокраком на средини ослоњен о три стубића, није био добро испројектован и дошло је до пуцања и урушавања (међутим, на фотографијама споменика из 1959. не виде се трагови оштећења). Друга, вероватнија, претпоставка је да је уклоњен због непримерене локације директно испред улаза у главну градску православну цркву; Документација Завода за заштиту споменика културе Сремска Митровица (у даљем тексту: ДЗЗСКСМ).

споменика: портал са оградом и „каменови знаменови" били мањкави и требало би их избацити пошто су вишак. Неколико чланова жирија нагласило је да би пројекат било боље реализовати на неком отворенијем простору и да је урна сама по себи довољна. Водила се дуга расправа о могућој новој локацији. Председник Никшић констатовао је да идеја треба да се реализује, с тим што би се извесне појединости измениле према сугестијама жирија. Предложено је и да се поразговара са пројектантом па да и он дâ предлог.[41] Очито да је коначно решење до кога су дошли било да се приликом подизања комплекса на Спомен–гробљу у њега инкорпорирају урна и камени белег – коцка са именима народних хероја.

Изградња Спомен–гробља и његова симболика. Одлука о подизању Спомен–гробља донета је 3. јула 1959. године.[42] Почетак изградње митровачког меморијалног комплекса обележен је мањим несугласицама. Добрица Ћосић, писац и у оно време веома утицајни партијски функционер, предлагао је да се Спомен–гробље изгради изван града, уз ауто–пут како би било видљивије.[43] Богдановић је међутим у виду имао само место злочина, велики простор тик уз православно гробље, и уз подршку сремских ратних ветерана успео је да спроведе своју вољу.[44] Неинспиративна топографија некадашњег стратишта налагала је радикално ремоделовање терена земљаним радовима. У идејном решењу Богдановић се определио да обележи простор уз релативно мало архитектонских елемената. Главне компоненте комплекса чине хумке са пламеновима на врху, урна и камени стећци и стеле. Прилаз споменику замишљен је као монументална алеја, која задире у само ткиво града, дужине око 700 м.[45]

[41] ИАС, Збирка хроника, хронологија и спомен обележја НОР–а, *Споменици културе у Срему*, Ск/3, Фц–2.
[42] Исто.
[43] B. Bogdanovic, *Memoria und Utopie in Tito–Jugoslawien*, 62.
[44] Ivan Ristić, *Zemlja i plamen*, Oris – časopis za arhitekturu i kulturu, br. 63, Zagreb 2007; предлог Д. Ћосића био је и у супротности са додатном конкурсном документацијом у којој је такође предвиђено да споменик буде подигнут „покрај старог гробља са његове северне стране на терену где се сад налазе заједничке гробнице стрељаних, те погинулих бораца", вид. у: ИАС, Збирка хроника, хронологија и спомен обележја НОР–а, *Споменици културе у Срему*, Ск/3, Фц–2.
[45] ИАС, Збирка хроника, хронологија и спомен обележја НОР–а, *Споменици културе у Срему*, Ск/3, Фц–2.

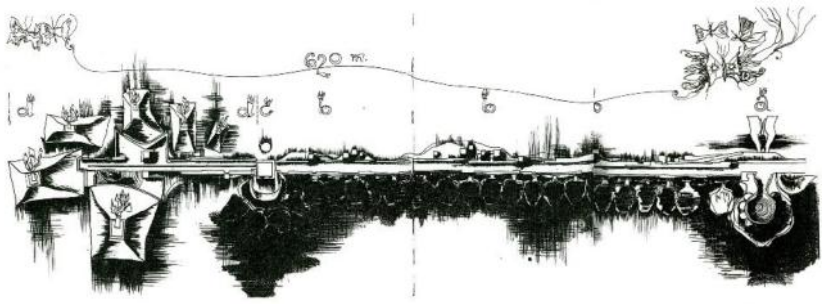

Главни план Спомен гробља, цртеж Богдана Бограновића (1961). Преузето из: Bogdan Bogdanovic, Memoria und Utopie in Tito-Jugoslawien,Wieser, Architekturzentrum Wien 2009.

Нажалост, пројектна документација меморијалног комплекса није сачувана, али су остали неки идејни цртежи. Они се налазе у Бечу, што је ограничило могућност њихове анализе.[46] Пројекат изградње Спомен–гробља начиниће прекретницу у каријери Богдана Богдановића, чувеног и поштованог архитекте, писца, филозофа, политичара, неимара, вероватно најпознатијег као градитеља Споменика „Камени цвет" у Јасеновцу. Богдановић је свој први споменик, посвећен јеврејским жртвама фашизма у Београду, градио 1951–52. године. Ово дело је код њега пробудило жељу да се бави монументалном архитектуром, а прошло је седам година док му се није указала нова прилика. У једном од интервјуа Богдановић помиње да му је баш Спомен–гробље дало ту могућност: „Чекао сам и на крају дочекао Спомен гробље у Сремској Митровици. То је за мене било откриће, али и за моје уважене другове у вишим партијским слојевима. Требало је одвојити се од совјетског модела споменика, Митровица је тада имала пејзажну архитектуру и дошла је формула која је упалила. Споменичка структура је била тада под совјетским утицајем, није могло да буде друкчије: песнице, борци, падање, убијање. И наједном почиње филозофија пејзажа, а ови другари у Централном комитету кажу 'дај помози само да се одвојимо од руских схема'. Тако је почела моја каријера градитеља споменика".[47]

У суштину његових споменика није се могло продрети уобичајеним апаратом дневне критике опчињене чисто визуелним категоријама. Да би се боље схватила комплексна личност овог аутора, потребно је прочитати неки од

[46] Део цртежа је објављен у каталогу изложбе B. Bogdanović, *Memoria und Utopie in Tito–Jugoslawien*, 62–65.

[47] Преузето из интервјуа доступног на интернету: http://maldinis.blogspot.com/2008/04/protomajstor–bogdan–bogdanovic.html (приступљено 15. 6. 2022).

његових есеја или једно од многобројних књижевних дела где излаже своје погледе на споменичку архитектуру.[48] Богдановић је имао јаку аверзију према соцреалистичкој загробној уметности која је, по њему, била неподношљиво обузета приказивањем чина насилне смрт и натуралистичким, готово садистичким приказима жртве.[49] Како каже, за њега је највећа могућа егзистенција симбол као такав, а тек после на ред долази уметност.[50] Он је покушавао симболиком, артикулисаном и формализованом путем језика естетике, институционализовати колективна сећања на ратне догађаје комбинујући их са формалним гестом отварања према будућности. Најупечатљивији пример је споменик у Јасеновцу, где се из ужаса оскрнављене земље уздигао цвет, који, по његовим речима, представља наду у будућност, нови живот.[51]

Већ у најранијим фазама пројекта, Богдановић је на подручју Спомен–гробља предвидео градњу шест земљаних хумки (могила, тумула) пирамидалног облика. У достављеном идејном решењу објашњава их као симболичне приказе брежуљака Срема и Посавине, крунисане пламеном борбе, пламеном револуције.[52] Такође, сваку хумку, која је један од најстаријих начина обележавања гробног места, можемо да повежемо са једном од група ту страдалих или сахрањених људи. Број хумки одговара и тадашњем броју федеративних јединица Савезне Републике Југославије.[53] Богдановић је временом разрадио симболику хумки и оне постају један од чешћих елемената његових споменика. У књизи *Генеза цвета Богдана Богдановића*, која говори о јасеновачком споменику, објашњење овог мотива је да „обележава пејзаж травнатим узвисинама и тако ствара топографију злочина. Не понавља, само обележава. Не реконструише, јер реконструкција је морбидна. Реконструкција

[48] Из једне од његових забелешки: „у нашим некадашњим условима јавни споменик без инсигнија без грађанске лојалности, без српа и чекића, без петокраке звезде или бар без добро 'идејно' динамизираних геометријских облика који темпераментно стреме у заносну будућност, био би недопустива друштвена саблазан али на прелазу из педесетих у шездесете времена су се ипак мењала. Тек довршени тумули Спомен гробља у Сремској Митровици а затим и група кенотафа у македонском граду Прилепу, отворили су пут једној новој антропологији сећања", преузето из: *Geneza cvijeta Bogdana Bogdanovića*, 18.
[49] *Geneza cvijeta Bogdana Bogdanovića*, 69–70.
[50] Исто, 135.
[51] Исто, 139.
[52] ИАС, Збирка хроника, хронологија и спомен обележја НОР–а, *Споменици културе у Срему*, Ск/3, Фц–2.
[53] I. Ristić, *Zemlja i plamen*.

дубоко вређа".[54] Ове тумуле аутор, свестан историје града у ком се налазе, смешта у лако улегнути централни плато обзидан црвеном циглом који можемо перципирати као један од имагинарних слојева античког Сирмијума.[55] Композиција је оживљена варирањем основа и висина појединих хумки (највиша има 6,2 метра),[56] као и њиховим на први поглед неправилним распоредом.[57] Свака од ових земљаних пирамида завршава се пламеном бакљом од бронзе,[58] различитих висина.

На приступном путу – у алеји, аутор се одлучио да постави маркер у виду распукле урне. Као што је закључено у претходном делу текста, овај елеменат из нереализованог идејног решења за споменик народним херојима инкорпориран је у простор Спомен–гробља. Кључ за тумачење овог мотива можемо наћи у Богдановићевој конкурсној документацији за спомен–комплекс у Бубњу поред Ниша.[59] У маргинама планова за овај споменик наилазимо на ауторову забелешку у којој се о амфори говори као о предмету „у ком су стари држали вино и маслиново уље, дарове природе", у њој се такође чувао „пепео хероја", била је нека врста кује преминулог.[60] Расположљеност урне могли бисмо да протумачимо као симболично представљање тренутка у коме је смрт била јача од живота али и као извор новог живота. Једно од тумачења је и да симболизује двојну егзистенцију, присутну на комплексу, „град живих" наспрам "града мртвих" – оличеног у тргу светилишта, која је честа тема Богдановићевих меморијала.[61]

Грађевински подухват довршен је у доста кратком року уз ангажман затвореника из сремскомитровачког Казнено–поправног дома. Богдановић је из процеса конструисања земљаних пирамида искључио сваку савремену механизацију; насути слојеви земље, не дебљи од петнаестак сантиметара, тучени су дрвеним набијачима. Након образовања косих рубова земља је засејана и покривена бусењем.[62]

---

[54] *Geneza cvijeta Bogdana Bogdanovića*, 167.
[55] М. Б. Протић, *Богдан Богдановић*, 197.
[56] B. Bogdanovic, *Memoria und Utopie in Tito–Jugoslawien*, 62.
[57] I. Ristić, *Zemlja i plamen*.
[58] Мада према тексту на скици видимо да је у обзир долазио и камен.
[59] Тај нишки идејни пројекат конкурсна комисија није прихватила.
[60] I. Ristić, *Zemlja i plamen*; такође у књизи Драгана Миловановића, *Архитектура мегалита*, Београд 1988, за коју је Богдановић писао предговор, на страни 88. стоји: „У ћуповима су пронађене мање или веће количине посмртних остатака кремираних, тако да се може претпоставити да су служили за индивидуално и за колективно сахрањивање"; вид. и В. З. Вуковић, *Архитектуре сећања…*, 401.
[61] В. З. Вуковић, *Архитектуре сећања…*, 401.
[62] I. Ristić, *Zemlja i plamen*.

Након ове изградње, касније дефинисане као Фаза I,[63] формиран је следећи ниво комплекса, који можемо да поделимо у две целине: Светилиште – које је обухватало шест хумки са бакарним бакљама на врховима,[64] плато од печене опеке са ниском оградом од опеке у карактеристичном попречном слогу, камену коцку са именима страдалих народних хероја из Срема, три камене громаде са текстом о страдалим цивилима на западном крају платоа и недалеко од њих полегнута камена громада са текстом о борцима страдалим приликом ослобођења Митровице[65] и бетонски зидић неправилно лучног облика за полагање венаца на јужној страни; и Алеја – кроз коју је водио приступни колски пут на чијем почетку се налазио маркер у виду камене коцке и на вештачком узвишењу у његовој близини скулптура урне, изведена у виду расечене вазе челичне решеткасте конструкције обложене хоризонтално постављеним неправилно искованим бакарним плочама.[66] Осим ова два дела постојала је и спомен–кућа – музеј који се налазио у близини хумки. Спомен–комплекс се простирао на 12 ха, али је у овој фази, због недостатка финансијских средстава, био далеко од готовог. Ово се највише примећивало у потпуном недостатку хортикултурног уређења простора Алеје, која је по Богдановићевим плановима требало да буде уређена зеленилом и стазама за шетњу.

[63] ДЗЗСКСМ, 102/А, бр. 6490.
[64] Израђене од кованих елемената обложених искованим бакарним лимом дебљине 1 mm.
[65] Текст је склопљен од појединачно изливених бронзаних слова јединственог латиничног фонта.
[66] У идејном решењу за споменик народним херојима наведено је да је урна требало да буде од коване бронзе или бакарног лима и да буде мало већа од величине човека. Коначно решење је очито у односу на предлог измењено и урна је добила на монументалности.

Изглед Светилишта недуго након отварања

Отварање Спомен–гробља.[67] У Архиву Срема чува се детаљан план церемоније отварања Спомен–гробља. У овој документацији налазимо неколико интересантних података, у делу који говори о изменама које треба извршити до свечаног отварања. Требало је у тексту променити број жртава пошто је, како каже документ, према подацима Историјског архива Покрајинског комитета ту сахрањено 7950 људи а не преко 5000, како је првобитно речено и унесено у садашњу плочу.[68] Другу плочу, која је посвећена борцима погинулим за ослобођење Срема, треба изменити уносом тачног броја сахрањених бораца а треба је и преместити на улаз у гробље са десне стране.[69]

Текст на централном каменом белегу је на крају добио следећу форму: „Овде су Немци и усташе од 1941. до 1944. године убили 7.950 људи и жена. Овде су измучене људе и жене по киши и снегу голе и босе бајонетима терали да сами себи ископају раку. Овде су рањене кречом поливали и живе закопавали. Овде су мученици у смрти чекали спас. Овде су над ракама пред бајонетима и митраљезима певајући гинули људи. Били су патриоти, комунисти, борци. Били

[67] О споменику вид. и: Р. Прица, *Спомен гробље*, 49–51; Миодраг Соколовић, Ненад Лајбеншпергер, *Спомен гробље*, *Споменичко наслеђе Србије, непокретна културна добра од изузетног и великог значаја*, Београд 2007, 56.

[68] Доцнија објективнија истраживања показала су произвољност ових бројева што се види из горе наведене литературе и података.

[69] ИАС, Збирка хроника, хронологија и спомен обележја НОР–а, *Споменици културе у Срему*, Ск/3, Фц–2.

су људи. Били су и јесу слобода, братство народа и наше достојанство".[70] Текст на камену посвећеном палим борцима гласи: „Овде је сахрањено 308 бораца Народноослободилачке војске у борби за ослобођење отаџбине и 20 војника Совјетске армије и 18 војника бугарске армије палих у борби против нацистичке Немачке".

Изгледа да су белези са текстом били првобитно од неког другог материјала и другачијег облика, пошто се наводи да их треба изменити и направити од гранита или грубог мермера са већим гравираним бронзаним словима.[71] Помиње се да ће спомен–кућица везана за гробље бити на време готова, али да се у Алеји за сада осим урне ништа не може радити због временских ограничења, тако да се предвиђа наставак радова након отварања.[72]

На свечаност отварања позвано је око 800 високих државних функционера, представника војске, цивила учесника рата, као и представника свих општина тадашњег сремског среза али и срезова Београд, Нови Сад и Винковци. Очекивало се да ће у Сремску Митровицу доћи и 60.000–70.000 грађана Срема. Отварање је предвиђено за 3. јул 1960. године у оквиру прославе Дана борца.[73] На митингу који је одржан на Савском тргу[74] Александар Ранковић, тада председник Централног одбора Савеза бораца Југославије, изрекао је број од 7950 стрељаних на гробљу, чиме је та чињеница постала званична а и неупитна у политичком и идеолошком смислу. Југословенске новине су на ударним странама пренеле извештај са скупа и његов говор.[75] На церемонији свечаног отварања говор је одржао и Милан Степановић Матроз, председника Народног одбора среза.

[70] Аутор текста је Добрица Ћосић, М. Соколовић, Н. Лајбеншпергер, *Спомен гробље, Споменичко наслеђе Србије...*, 56.

[71] На крају су одабрани груби мермерни блокови у које су појединачно уметнута бронзана слова јединственог изгледа. Свако слово посебно је дизајнирано.

[72] ИАС, Збирка хроника, хронологија и спомен обележја НОР–а, *Споменици културе у Срему*, Ск/3, Фц–2.

[73] У ДЗЗСКСМ стоји 4. јул, што је погрешно.

[74] То је локација на којој се данас налази кружни ток уз насеље Стари мост на обали реке Саве, удаљена око 400 метара од комплекса Спомен–гробља.

[75] *Борба*, 4. јул 1960, 1, 4, 5; *Политика*, 4. јул 1960, 1, 2, 3. У извештајима са откривања наведено је да је на Меморијалном комплексу Спомен–гробља поред 7950 стрељаних родољуба, сахрањено 308 бораца Народноослободилачке војске, 20 војника Совјетске армије и 18 војника Бугарске армије. Поред Александра Ранковића, присуствовали су Јован Веселинов, Иван Гошњак, Милош Минић, Стеван Дороњски, Геза Тиквицки и други истакнути руководиоци.

Милан Степановић Матроз држи говор на отварању Спомен гробља

Четири развојне фазе комплекса Спомен–гробља. Као што је речено, Спомен–гробље није у потпуности завршено 1960. године; могло би се рећи да су само уцртане смернице. Према документацији Завода за заштиту споменик културе Сремска Митровица, надлежне установе заштите за овај комплекс, у реализацији Спомен–гробља можемо издвојити четири специфичне фазе развоја током којих је комплекс добио садашњи изглед.

У претходном тексту описана Фаза I представљала би период од изградње 1959/60. до 1975. године. У овом периоду реализовани су и први конзерваторски радови на комплексу.[76] Полако се изводе и радови на нивелисању терена, али све је то било у прилично скромним размерама.

Почетак Фазе II везујемо за 1975. годину и одржавање републичког такмичења шумских радника кад је на иницијативу организационог одбора одлучено да се на простору Алеје уреди спомен–парк. Обнова је извршена према идејном решењу Богдана Богдановића а садни материјал су обезбедила шумска газдинства СР Србије. Показаће се да је ово само први корак у ширем уређењу простора Алеје. У Сремској Митровици је 1977. године одржано јубиларно

[76] На комплексу су први пут вршени конзерваторски радови 1969. године. Тада су сви монументални делови комплекса, зидићи и пламенови Светилишта и урна у Алеји, темељно очишћени. Замењене су оштећене опеке на зидићима а враћен је и известан број слова која су недостајала са камених блокова. Обављени су доста обимни радови на уређењу и поправљању функционалности зграде музеја, озидана је и нова зграда тоалета. ДЗЗСКСМ, 102/VI/А, бр. 1629.

такмичење шумских радника Југославије и том приликом је одлучено да се у парковском делу комплекса, северно од приступног пута, подигну спомен–паркови социјалистичких република и покрајина као симбол братства и јединства наших народа и народности.[77] Уређено је осам целина кружне основе за које су садни материјал и камен обезбедила шумска газдинства из појединих република и покрајина тадашње СФРЈ. Садни материјал је требало да представља карактеристичне биљне врсте сваког поднебља. У парку Словенија постављен је модел планине Триглав направљен од допремљеног камена. Група камених громада из Далмације нашла је своје место у спомен–парку Хрватска. Вајар Мијо Мијушковић у парк Црне Горе смешта своју скулптуру главе и композицију која се састојала од још 5–6 камених громада. Једна од њих донета је из манастира Острог а на другој су грубо урезани стихови песме песника Петра Ђурановића: „Ноћ предсмртна од смрти је краћа, ту нам браћу поклаше небраћа".[78] Радови на озелењавању су вршени углавном на бази добровољног рада уз учешће омладине, припадника ЈНА, радних људи и грађана из месних заједница и организација удруженог рада. У земљаним радовима (превозу, насипању, нивелисању) значајан допринос су дали ВО „Босут", „Пролетер", КРО „Сава", „Лука легет", „Митросрем", ПД „Мачва".[79]

Готово паралелно са Фазом II текла је Фаза III, током које је уобличено коначно идејно решење целог спомен–простора. Архитекта Богдановић дуго је трагао за најбољим начином реконструкције комплекса који би са постојећим стањем сачињавао складну целину. Скупштина општине усвојила је 3. октобра 1978. године[80] *Детаљни урбанистички план реконструкције Спомен гробља* према коначном решењу архитекте.[81] Њиме су уједно дефинисане и парцеле које потпадају под зону комплекса у укупној површини од 15,49 ха. Урбанистички план реализован је током прве половине 1981. а реконструисани комплекс је свечано поново отворен 10. октобра исте године.[82] Приликом реконструкције делови Спомен–гробља знатно су измењени. Прво је скраћена саобраћајница

[77] *IZVEŠTAJ o aktivnostima koordinacionog odbora, sekretarijata i komisije opštinske konferencije SSRNV Sremska Mitrovica na realizaciji programa uređenja Spomen–groblja u Sremskoj Mitrovici*, Sremska Mitrovica 1981, 4; као и у ДЗЗСКСМ, Е 102/А, бр. 6493, Предлог одлуке о детаљном урбанистичком плану реконструкције Спомен–гробља у Сремској Митровици из 1978.
[78] ДЗЗСКСМ, 102/VI/А, бр. 6490.
[79] *IZVEŠTAJ o aktivnostima...*, 4.
[80] Објављено у *Службеном листу Општине Сремска Митровица, бр. 10,* 4. октобар 1978. године.
[81] Детаљна документација доступна у ДЗЗСКСМ, Е 102/А, бр. 6493; вид. и *IZVEŠTAJ o aktivnostima...*, 4.
[82] *IZVEŠTAJ o aktivnostima...*, 17.

Улице жртава фашизма која је дотад била приступни колски пут до пред саму целину Светилишта. Срушени су објекат спомен–музеја и свечана трибина који су се налазили на улазу у Светилиште. На сада огољеном прилазу формиран је лавиринт од живе ограде у две боје, његова улога била је да успори корак,[83] и тиме укаже посетиоцу да улази на свето место. Овај мотив је у Богдановићевим скицама представљао парафразу панонских фибула[84] из доба сеобе народа.[85] У простор Светилишта додате су још две хумке са јужне стране како би употпуниле „шему" броја југословенских република и покрајина, сада их је укупно осам. Уклоњен је и зидић од опеке на који су до тада полагани венци, а уместо њега је подигнут нижи лучни зид од бетона обложен каменим плочама. Замењен је и дотрајали под од опеке трајнијим материјалом – гранитном коцком, очишћена је патина са пламенова хумки а са јужне стране комплекса на крају, сад скраћене Улице жртава фашизма, уређен је паркинг–простор. Комплекс је прво морао бити додатно инфраструктурно опремљен додавањем атмосферске канализације пошто су делови планиране стазе делимично лежали у подводним депресијама.[86] Комплетно су реконструисане пешачке стазе од којих је само део бетониран а у остале је насут тенесит (шљунак, туцаник и опека).[87] Постављене су нова јавна расвета и водоводна мрежа. Уместо трибине са леве стране парка изграђена је бина кружне основе. [88]

У плану је било да се ова реконструкција у потпуности финансира из средстава самодоприноса на подручју града Срем. Митровица за период 1981–1985.[89] Убрзо је утврђено да се предвеђеним средствима може покрити само око 25% предрачунске вредности предвиђених радова.[90] Одлучено је да се парковски део реализује сукцесивно наредних година, зависно од расположивих средстава, а да се трошкови што више умање организовањем радних акција, што је и

[83] B. Bogdanovic, *Memoria und Utopie in Tito–Jugoslawien*, 62.
[84] I. Ristić, *Zemlja i plamen*.
[85] Овако је аутор на простору Светилишта спојио више временских раздобља, антички Сирмијум, сеобу народа и Други светски рат, учинивши овим цео овај простор безвременим и константним.
[86] *IZVEŠTAJ o aktivnostima...*, 11.
[87] Исто, 10–11; у ДЗЗСКСМ, 102/ А, бр. 6490 наводи се да боја овог материјала треба да симболизује крв невино страдалих жртава. Разматрајући Богдановићев поглед на споменике, ова констатација је упитна.
[88] Детаљна планска документација из априла 1981. Завода за урбанизам и инжењеринг „Срем" Сремска Митровица о планираним радовима доступна у ДЗЗСКСМ, Е 102/А, бр. 6493.
[89] *IZVEŠTAJ o aktivnostima...*, 6.
[90] До овог је дошло зато што је износ потребних средстава утврђен оријентационо, без сазнања колико ће уређење заиста коштати пошто у време израде програма самодоприноса нису били урађени извођачки пројекти; Исто, 6.

учињено приликом изградње пешачких стаза и сађења лавиринта.[91] Следеће радње требало је обавити у блиској будућности: подизање заштитног шумског појаса у северном и јужном делу парка и завршетак хортикултурних радова око лавиринта, садња 7950 црвених ружа на хумки око урне – које је требало да симболизују сваку од жртава, подизање гаја од 88 стабала за тадашњег председника СФРЈ Јосипа Броза Тита (како се тада говорило „друга Тита") – за сваку годину живота по једно стабло, изградња нове зграде музеја уместо старе срушене, завршетак стазе, водоводне мреже и расвете тамо где је то потребно.[92] Од ових планова реализовано је сађење заштитног зеленила у северном и јужном делу и око лавиринта а изграђена је и зграда за музејску поставку у близини паркинг–простора. Овај објекат је пројектован тако да представља реплику типичне сремске куће дужне основе развијеног типа са дрвеним тремом.[93]

Лавиринт од живе ограде недуго након сађења

[91] Детаљан списак организација са бројем учесника из сваке од њих може се наћи у *IZVEŠTAJ o aktivnostima...*, 23–26; овде такође налазимо и детаљну планску документацију за све извршене радове, трошкове и ток реализације пројекта.
[92] *IZVEŠTAJ o aktivnostima...*, 17–18.
[93] Објекат је изграђен 1983. године по пројекту Ђенане Златкић, архитекте Завода за заштиту споменика културе Сремска Митровица. ДЗЗСКСМ, 102/А, бр. 6479.

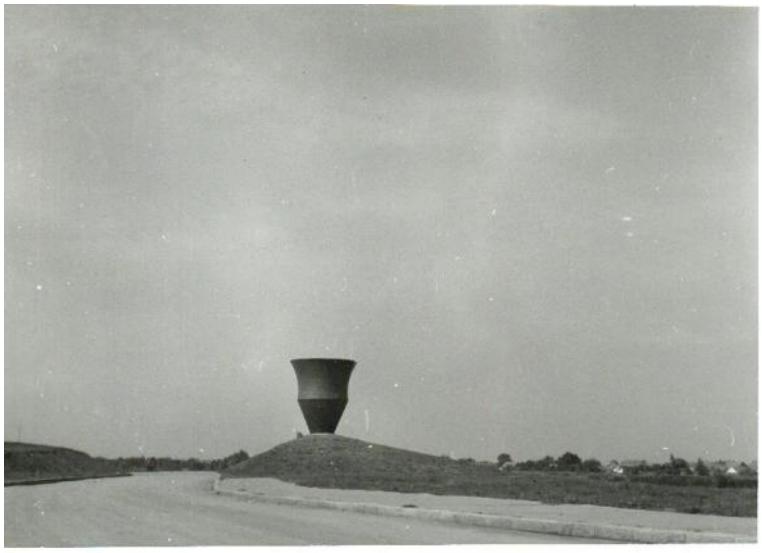

Поглед на урну пре хортикултурног уређења терена

Стара зграда музеја срушена приликом реконструкције 80-тих година

Поглед на партер Светилишта пре ремоделовања 1980-тих

Парк СР Словеније недуго након уређења

Фаза IV у развоју Спомен–гробља започела је као последица постепене девастације а завршила се обновом комплекса 2012. године. Пропашћу СФРЈ деведесетих година пропала је и идеологија на којој је она била заснована. Притиснути беспарицом а ослобођени свих идеолошких обавеза и обзира, локалне власти су запустиле објекат. Услед непрецизног дефинисања опсега Спомен–гробље, које није представљало проблем док је комплекс био идеолошки значајан за актуелну власт, крајем прошлог века почиње изразито агресиван однос окружења према њему. Све су учесталији покушаји да се парковска зона смањи, изграђено је пуно стамбених и стамбено–пословних објеката уз саму

границу Спомен–гробља или у њеној непосредној близини.[94] Објекат Спомен–музеја је изгубио своју функцију кад је средином деведесетих из њега уклоњена стална музејска поставка а потом је додељен на коришћење локалном удружењу ловаца. У граду је Спомен–гробље постало познато као место које треба избегавати као небезбедно. Опсег комплекса смањен је пробијањем Улице Јована Цвијића кад је приступна стаза у једном делу пресечена. Камени белег који обележава улаз у комплекс морао је бити померен неколико десетина метара на раскршће нове улице и стазе.[95] Као последица лошег одржавања, током деведесетих година и у првој деценији XX века, спомен–комплекс је полако почео да пропада. Зеленило се делом осушило а делом је прерасло и изгубило своју атрактивност, стазе и плато су претрпели знатна оштећења услед деценија небриге. Много монументалних компонената комплекса је украдено: делови камених громада, комади бронзане оплате са урне и бакљи на хумкама од којих су неке одсечене у целости. Ни бронзана слова комеморативних натписа нису поштеђена крађе. На преосталим каменим и металним деловима било је пуно графита, прљавштине, траве и лишаја.[96]

И поред лошег стања у ком су се делови комплекса налазили, сам комплекс у функционалном и конструктивном смислу није претрпео никаква оштећења. Ово је умногоме олакшало конзерваторско–рестаураторске радове који су обављени у првој половини 2012. године.[97] Враћени су сви метални делови који су недостајали на урни и бакљама а бронзана слова и бројеви коришћени за натпис морали су да се моделују искључиво на основу фотографија – изливено их је 580.[98] Одлучено је да текст уместо оригиналног латиничног писма буде исписан ћирилицом, идентична слова у писмима су прекопирана а различита су израђена по узору на стара, тако да не одударају од изворне идеје. Уређене су стазе и ограде, а камене громаде, Триглав, улазни белег, скулптура М. Мијушковића, камене плоче и коцка у Светилишту детаљно су очишћени хемијским и механичким путем и тамо где је требало враћени на оригиналну локацију. Током ових радова постављен је и систем модерне расвете како би се парку вратила оригинална функција шеталишта. Решење расвете изведено осамдесетих година било је базирано искључиво на функционалном

[94] Чак је постојао план да се на једном делу комплекса направе тениски терени.
[95] До тог премештања дошло је око 2000. године; ДЗЗСКСМ.
[96] ДЗЗСКСМ, 102/А, бр. 6479.
[97] Сви радови обављени су према мерама техничке заштите и уз сагласност Републичког завода за заштиту споменика културе: ДЗЗСКСМ 102/А, бр. 6424 и бр. 6425.
[98] У Дневнику конзерваторско–рестаураторских радова на вајарским металним елементима на Спомен–гробљу цео процес је детаљно фотодокументован: ДЗЗСКСМ, 102/А, бр. 6491.

осветљењу главне стазе и паркинга; декоративне расвете није било. Приликом интервенције постојеће решење је дорађено а уведено је декоративно и заштитно осветљење посебно осетљивих тачака у простору како би се спречили поновна оштећења и крађе.[99] У плану је била и комплетна обнова зеленила, али се од овог одустало услед недостатка средстава.[100]

Изглед Светилишта из ваздуха (2017)

Заштита Спомен–гробља. Спомен–гробље у Сремској Митровици налази се под заштитом државе као знаменито место од великог значаја за Републику Србију.[101] Мада правно заштићено, његов статус је током година

[99] Детаљна документација о свим сегментима конзерваторско–рестаураторских радова доступна у: ДЗЗСКСМ, 102/А, бр. 6419, бр. 6420, бр. 6421, бр. 6722, бр. 6723, бр. 6478, бр. 6492.

[100] Детаљан опис плана обнове под називом: *Главни пројекат рестаурације зеленила на Спомен гробљу у Сремској Митровици* постоји у: ДЗЗСКСМ, Е 102/А, бр. 6475

[101] Спомен–гробље у Сремској Митровици је 28. априла 1977. године, на основу *Решења Завода за заштиту споменика културе Сремска Митровица* број 39, стављено под заштиту државе као споменик културе; објекат је категорисан као знаменито место од великог значаја под називом Спомен–гробље *Одлуком о утврђивању непокретних културних добара од великог значаја* Извршног већа Скупштине Покрајине Војводине од 12. децембра 1991. године (објављено у *Службени лист Аутономне покрајине Војводине*, бр. 28/91); ДЗЗСКСМ; документација доступна и онлајн

највише зависио од политичких прилика у одређеним периодима. У години када се обележава осамдесета година од трагичних догађаја проузрокованих злочиначком акцијом Виктора Томића, требало би спречити даље смањење спомен–комплекса кроз коначно дефинисање његовог опсега али и вратити музејску поставку у овај простор.

У данашњем времену, када се мешају и преиспитују темељне идеолошке и историјске вредности овдашњег друштва, потребно је поново валоризовати а можда и кориговати неке делове овог меморијалног комплекса. Та валоризација би лишена у идеолошком али не и у историјском смислу комунистичког наслеђа морала задржати основну идеју аутора Богдана Богдановића о универзалности жртве и злочина и идеји победе живота над смрћу.

Изглед Светилишта из ваздуха (2017)

https://nasledje.gov.rs/index.cfm/spomenici/pregled_spomenika?spomenik_id=43890 (приступљено 14. 6. 2022).

Gorana Lemajić

MEMORIAL CEMETERY IN SREMSKA MITROVICA: HISTORICAL FRAMEWORK, CONSTRUCTION, SYMBOLISM, DEVELOPMENT AND PROTECTION OF THE COMPLEX

SUMMARY

The memorial cemetery in Sremska Mitrovica is one of the more significant examples of the monumental heritage of socialist Yugoslavia. This memorial complex marks the place of great suffering of the civilian population from the entire territory of Srem in the Second World War. The paper first presents the historical event that led to its construction, and then follows the development of the monument complex from its first to the present day. The process of announcing the competition and selecting the winning project for arranging the place of suffering is analyzed. Part of the work deals with the author of the complex, the famous architect Bogdan Bogdanović, and the symbolism of the architectural elements that are an integral part of the Memorial Cemetery. The four stages in the development of the memorial from its creation in 1960 to 2012 and the completion of the last extensive renovation of its parts are defined and described in detail. Since the Memorial Cemetery is under the protection of the state as a famous place of great importance, part of the text is devoted to the restoration and conservation works on it and the problems of protecting the complex.

94(497.113 Сремска Митровица)"1945/1955"
908(497.113 Сремска Митровица)"1945/1955"

Будимир Влаисављевић, мср.
Сремска Митровица
budimirvlaisavljevic@yahoo.com

РАЗВОЈ СРЕМСКЕ МИТРОВИЦЕ У ПРВОЈ ПОСЛЕРАТНОЈ ДЕЦЕНИЈИ (1945–1955)

Сажетак: Прве године после 1945. су биле једне од најтежих периода у историји Југославије, па и Сремске Митровице. У раду се објашњава прва деценија по завршетку Другог светског рата. Из партијских докумената који се чувају у Историјском архиву Срем могу се сазнати многе интересантне ствари, као и расправе које су се догађале иза кулиса, од политичких до социјалних и културних проблема.

Кључне речи: Југославија, Срем, Сремска Митровица, КПЈ, Информбиро.

Четворогодишња окупација током Другог светског рата оставила је велике последице у Сремској Митровици. Град је 1938. имао 16.199 становника, а 31. децембра 1944. свега 9.292. Окупатор је убио 664 Митровчанина, од чега су 95 погинули као партизани, 284 стрељано, а 208 лица је убијено у логорима. Просечна старост жртава је износила око 24 године. Око 500 Митровчана је погинуло у немачким и квинслишким формацијама или су кажњени као сарадници окупатора.[1] Поред ненадокнадивих људских губитака, град и околна села су претрпела велику материјалну штету. Немци су у ваздух дигли железничку станицу и потпуно разорили пругу двоструког колосека. Поред тога су минирали електричну централу и запалили Соколски дом и друге објекте. У граду је уништено око 70 зграда, док је 600 претрпело оштећења. У селима у околини Митровице порушене су или оштећене 63 јавне зграде и 1.764 куће. Опљачкано је доста робе, новца и вредности. Укупна материјална штета нанаета граду и грађанима процењена је на суму од 262 милиона предратних динара са златном подлогом. Окупатор је пљачкао и отуђивао златни и сребрни новац, статуе и други материјал из доба царског Сирмијума. Опљачкан је богати инвентар *Певачке црквене дружине*, као и занатлијског певачког друштва

[1] Од 14.069 бораца из Војводине који су погинули борећи се на страни НОП–а, из Срема је било 10.037 бораца.

Стражилово. Најстарија културна установа, Српска грађанска читаоница, имала је до окупације знатан инвентар, драгоцену архиву и фонд од преко 6.000 скупоцених књига, док 1944. године од инвентара читаонице није остало ништа.[2]

Срем је претрпео велика разарања. Као најбољи пример илуструје податак да је у целом Срему оштећено 6.852 куће, од чега је 2.643 потпуно разорено. У односу на друге војвођанске области, Срем је највише оштећен, јер је на својој површини имао преко два пута више оштећених кућа од Баната и Бачке заједно. Чак петнаест сремских села је потпуно спаљено. Ратну штету су претрпели многи културноисторијски споменици, школе, библиотеке. Највећа је нанета фрушкогорским манастирима и износила је 72.556.550 динара.[3]

Одмах после рата било је суђено митровачким ратним злочинцима. Велики жупан Петар Гвоздић је осуђен на смрт вешањем, а казна је извршена на градском вашаришту. На смрт је осуђен управник болнице Карло Хелбих, некадашњи градоначелник Фрањо Бриндл и срески начелник Здравко Јежић.[4]

Када је 1946. извршена нова административна подела у ФНРЈ, укинути су окрузи, Вуковарски и Илочки срез су ушли у састав Хрватске, Карловачки срез са Беочином је припојен у административном смислу Бачкој, Земунски је ушао у састав београдског подручја, а Шидски, Сремскомитровачки, Румски, Иришки и Старопазовачки су формирали јединствени Сремскомитровачки срез. Њему је 1955. припојена и Мачванска Митровица.[5] По завршетку Другог светског рата дошло је до одређивања границе између АП Војводине (Срема) и Хрватске, за чега је АВНОЈ именовао посебну комисију на челу са Милованом Ђиласом. На састанку Политбироа ЦК КПЈ (26. јуна 1945) одобрено је привремено решење по којем су Илок, Шаренград и Мохово припали Хрватској, али је потом Главни народноослободилачки одбор Војводине (ГНООВ) укинуо срез Илок, а нека од села из тог среза (Черевић и Беочин) припојио Сремскомитровачком срезу. У одређивању територије срезова полазило се од економских и географских услова због чега је Окружни НО у Сремској Митровици упутио предлог ГНООВ–у да се поред наведених села Моловин и Визић припоје шидском, а Луг Свилош, Грабово и Нештин Сремскомитровачком срезу. Овај предлог није био одбијен, али је стављен на чекање због предстојеће колонизације и избора за Уставотворну скупштину.[6]

---

[2] Б. Чекеринац, Р. Прица, *Сремскомитровачка хроника,* Нови Сад 1987, 231.
[3] Ј. Попов, *Народни фронт у Војводини 1944–1953*, Нови Сад 1986, 98.
[4] Б. Чекеринац, Р. Прица, *Нав. дело*, 439.
[5] М. Пајић, *Школство у Срему,* Сремска Митровица 2018, 8.
[6] Ј. Попов*, Нав. дело*, 241–242.

Сремска Митровица је обухватала површину од 4.838 хектара. У граду је 1947. живело 13.523 становника (4.837 домаћинстава). На следећем попису 1953. град је имао 15.456 становника – 8.030 жена и 7.426 мушкарца. Највише је било Срба (8.299), Хрвата (4.000), Русина (937) и Мађара (844). Попис из 1961. бележи знатан раст становништва – 20.790 становника (10.005 мушкараца и 10.785 жена). По овом попису, са децом рођеном после рата само 7.258 становника су били из Митровице. Из Срема и Војводине је досељено 6.211 лица, из уже Србије 2.188, из Хрватске 2.062, а из Босне и Херцеговине 1.987 становника. Из сеоских насеља у град је досељено 8.123 особе. По националном саставу највише је било Срба 13.055, Хрвата 4.513 и Русина 1.020.[7] Овакав приметан развој становништва је био условљен развојем индустрије. На подручје општине је од завршетка рата па све до 1968. године досељено скоро 30.000 становника, више од половине из других југословенских република.[8]

Политичка ситуација. После доласка јединица Народноослободилачке војске, приступило се организовању нове власти. На општој конференцији 3. новембра 1944. изабран је месни народноослободилачки одбор, са 25одобрника. На првој седници 4. новембра изабрани су председник, потпредседник и два секретара. За све јавне потребе организовано је десет одсека: административно–персонални, управни, финансијски, за просвету и културу, за обнову, санитетски, за пољопривреду, за снабдевање, за социјално старање и одсек за индустрију, трговину и занатство. На челу ових одсека је стајао по један одборник у својству повереника, који су имали да себи одаберу службенике и помоћно особље. По завршетку рата у граду је било 178 чланова КП и 43 кандидата који су деловали у 17 партијских ћелија.[9]

Главни народноослободилачки одбор Војводине је усвојио Одлуку о расписивању избора за месне, среске и за главни НОО Војводине. Отпочела је велика предизборна кампања за прве опште послератне изборе, који су одржани 12. јануара 1945. Они су вршени на општој конференцији свих становника места са навршених 18 година старости.[10] На тим конференцијама су говорници истицали све резултате које су до сада направили као што су пољопривредна кампања и помоћ фронту. На овим конференцијама је наглашавано да се мора очувати братство и једнинство, нарочито у Митровици где је живело доста Хрвата.[11] Избори су вршени јавним гласањем дизањем руке за сваког члана и

[7] Р. Прица, П. Милошевић, *Сремска Митровица*, Сремска Митровица 1969, 231.
[8] *Исто*, 231.
[9] *Исто*, 216–218.
[10] Н. Лемајић, С. Гавриловић, *Историјски архив Срем*, Сремска Митровица 2001, 80.
[11] Ј. Попов, *Нав. дело*, 218.

делегата. У нови градски одбор за Митровицу изабран је 21 члан, а за председника Милан Галогажа. После њега функцију председника Градског одбора обављао је Стеван Кузминац, до 15. марта 1947. када је поднео оставку. На његово место је изабран Прока Марковић.[12]

Избори за Скупштину НР Србије су одржани 1946, а за градског посланичког кандидата је изабран Аћим Груловић. Као предизборна кампања у Шиду и Сремској Митровици је одржано укупно 535 уличних, рејонских и других конференција на којима се окупило 62.000 чланова народног фронта, као и 30.000 бирача. Фронтовци су у предизборној кампањи добровољно радили у пољопривреди и на пошумљавању.[13] На темељу Општег закона о народним одборима из маја 1946. извршена је реорганизација органа власти у Митровици. Одређена је улога Скупштине Градског народног одбора који се састаје на пленарним седницама, Извршног одбора Градског одбора, зборова бирача савета грађана и комисија. Највећи значај до 1950. је имао Извршни одбор.[14]

У Сремској Митровици је непосредно после рата била активна Земљорадничка странка. У странци су истакнути функционери и помагачи НОП били Станко Радуловић из Дивоша, Стева Поповић из Шуљма, Жика Радовић из Шашинаца. После рата странка је наставила да постоји јер је за КПЈ била својеврсни „украс“ демократије, али када је постигла свој циљ КПЈ је кренула у обрачун са њом и њеним вођом Драгољубом Јовановићем. Окружни комитет КПС у Сремској Митровици покушава неке чланове Земљорадничке странке да одвоји од Јовановића, а једном је нудо место среског судије, али је он то одбио са образложењем да жели да се бави политиком и да му државна служба није потребна. На основу тога Комитет је закључио да такви људи подржавају Јовановића и да они морају да буду „истиснути из наше средине јер би могли да нам нанесу велику штету“. То је био јасан сигнал да се крене у обрачун са присталицама Драгољуба Јовановића. У Сремској Митровици је 7. августа 1946. одржана конференција где је присуствовало 60 делегата из свих села Сремскомитровачког среза. На њој су сви делегати напали рад Драгољуба Јовановића. Уочи ове конференције ОК КПС за Срем у писму Покрајинском комитету је навео да су спремни да на конгрес доведу једног „колебљивца“ који се још увек држао Драгољуба Јовановића, али под условом и у сразмери „пет или шест наших, а један Драгољубов“. Нашима су се сматрали чланови Драгољубове странке који су се окренули против њега.

[12] Н. Лемајић, С. Гавриловић, *Нав. дело*, 80–81.
[13] Ј. Попов, *Нав. дело*, 218–219.
[14] Н. Лемајић, С. Гавриловић, *Нав. дело*, 81.

У Митровици је, нарочито пре рата, била јака ХСС. Њихови лидери су у Срему играли важне улоге за време НДХ. Ипак то није спречило НОП да у другој половини 1944. године ступи у преговоре са ХСС. Присталице ХСС су споро прилазиле НОП–у. КПЈ је после завршетка рата желела да придобије хрватски живаљ у Срему и да их одвоји од ХСС. Због тога је уз подршку КПЈ формирана Хрватска републиканска сељачка странка (ХРСС). Та странка је укључена у Народни фронт у сремском округу. Све грађанске политичке странке су нестале до 1948.[15]

Већ на Првој покрајинској конференцији ЈНОФ–а као циљ је наведено учвршћивање братства и јединства. Најважнији политички проблем у граду, а и у целом Срему је био однос између Срба и Хрвата. Партија је помагала и деци чији су очеви били на страни окупатора. Јован Веселинов, политички секретар Покрајинског комитета, нагласио је да се ниједно питање неће решити ако се не регулишу односи између Срба и Хрвата.[16] Најтежи случај ремећења „братства и јединства“ збио се у Митровици приликом ископавања жртава фашистичког терора. На гробљу је дошло до протеста против сарадника окупатора. Нешто касније ови протести су се окренули против Хрвата. Убрзо је цела ствар заташкана, али се ти проблеми ни у наредним годинама нису решили.[17] О томе се расправљало 3. марта 1948. на седници месног комитета, када је истакнуто да је шовинизам и даље присутан у партији, поготово приликом примања Хрвата у њу, којих у партији има мало. На том састанку је објашњено да је број искључених чланова већи од броја примљених, пре свега скојеваца и ударника. На седници од 4. априла исте године приликом избора за председника АФЖ, чланица партије Ката Јуришић је напала једну Хрватицу која није хтела да се прихвати улоге председнице АФЖ оптуживши је да је усташа.[18]

Годину дана пре тога (1947) одржани су избори за месне и среске одборе. На њима је победио Народни фронт освојивши око 93% гласова. Међутим, право гласа нису имали они људи који нису испунили план откупа. У Кузмину, Лаћараку, Шашинцима, Босуту, Шуљму и Вишњићеву пропало је 39 кандидата које је предложила КПЈ, и то баш оних који су били најактивнији у „истеривању“ откупа, истиче се у извештају Покрајинског комитета централи у Београду. Такође, у извештају Покрајинског комитета се истиче да скоро ниједна жена из шест села Сремскомитровачког среза није била изабрана. Кампања за ове изборе је обележила и агитација оних људи који су се борили против КПЈ. Број људи

[15] Ј. Попов, *Нав. дело*, 160–163.
[16] *Исто*, 248.
[17] Р. Прица, П. Милошевић, *Нав. дело*, 216–218.
[18] ИАСМ, Општински комитет СКС, Записник седнице месног комитета.

који је био у Народном фронту у Сремскомитровачком срезу је после избора и даље био мали. Само 58,95% људи који су живели на територији Сремскомитровачког среза је био у Фронту и поред кампање да сви уђу у ту организацију. Године 1951. у Сремској Митровици је било 1.220 бирача ван Фронта. Разлози су били пре свега у привредној агитацији тј. откупу жита која је јако погодила средње и богате сељаке, као и слаба активност чланова партије.[19]

У јуну 1948. долази до искључења Југославије из Информбироа, а ускоро и сукоба унутар партије, јер су многи подржавали Стаљина, а не Јосипа Броза Тита. Ти сукоби ће се одразити и у Митровици. Месни комитет (МК) је осудио Андрију Хебранга и Сретена Жујовића, јасно се стављајући на страну Јосипа Броза. Међутим, на седници од 16. новембра 1949. организациони секретар покрајинског комитета (ПК) Војводине Стева Дорољски изнео је низ оптужби на рачун руководства месног комитета у Митровици, а као критику је навео да нису довољно нападали свог члана Милета Миланковића по питању резолуције Информбироа. Убрзо после ових критика 30. новембра исте године смењени су са својих функција у граду повереник рада, трговине, пољопривреде, финансија, председник Среског пословног савеза, и Градског угоститељског, као и неки директори у митровачким предузећима (Варда). На партијској конференцији (6. децембра 1949) констатовано је да је рад партијске организације јако слаб, као и да су се у партију увукли непријатељи. Као критика се наводи да је за 54 недеље одржано само 14 састанака. На састанку 15. децембра 1949. Ангелина Симовљевић је истакла оптужбе против чланова комитета да су партијске састанке водили врло аљкаво и да је у МК народне омладине ситуација јако лоша. Убрзо је 18. јануара 1950. изабрано ново руководство месног комитета. На том састанку је истакнуто да је партија идеолошки чиста, док је на састанку 30. маја исте године наглашено да се људи који су означени као „информбироовци“ морају и даље контролисати, као и то да се приликом пријема нових чланова у партији мора повести рачуна о њиховој националној и социјалној припадности. Поред ових проблема у партији су постојали и други. На састанку од 23. фебруара 1949. полит–секретар Божа Бањеглав констатовао је да у граду има неколико партијских организација које већ неколико месеци нису кандидовале ни примиле ни једног члана у партију. Ту је, такође, истакнуо да се често крши статут партије јер се кандидати после само шест месеци кандидатског стажа примају у партију. У даљем излагању објаснио је да је идеолошки рад са људима врло лош.[20]

[19] Ј. Попов, *Нав. дело*, 275.
[20] ИАСМ, Општински комитет СКС, Записник седнице месног комитета.

О примању нових чланова у партију је говорио и Новак Томић, организациони секретар месног комитета који је истицао неравномерност између кандидата и чланова партије (716 чланова и 268 кандидата) од чега индустријски и занатски радници чине 198 чланова. Такође, чланови СКОЈ–а се слабо примају у партију. Од 682 скојевца примљено је само једна трећина. Истиче се да неки део омладине иде још увек у цркву. На састанку 11. априла 1949. донета је одлука да треба да се уведе књига где ће се контролисати рад сваког члана партије и да се заоштри питање прикупљања прилога.[21]

На седници која је одржана 29. августа 1951. истицано је од стране неких чланова да се многи људи примају у кандидатски стаж у партији, а да они о партији не знају скоро ништа. Током првих послератних година дисциплина у партији је била лоша, нарочито код кандидата за улазак у партију, многи чланови партије нису били редовни на седницама. Многи градски функционери су се жалили на мале плате и да су партијски курсеви слабо посећени. Тако је, на пример, крајем 1949. од петнаест партијских курсева само пет њих завршено. Партијски чланови нису били заинтересовани за рад на терену, јер им је то одузима превише времена. Дискусија и самоиницјатива међу члановима партије готово да није постојала. Градске комисије се нису састајале по потреби, већ само по директиви, а град се суочавао са проблемом наплате пореза.[22]

Почетком 1950. Градски народни одбор је имао гломазан чиновнички апарат који се састојао од 131 службеника, па је отпуштено 21 службеник. Значајне промене до којих је у Југославији дошло после 1950. и увођења система самоуправљања као специфичног, југословенским приликама прилагођеног система социјализма, имале су знатног одраза и на организацију локалне управе. Многе надлежности које су дотада имали виши државни органи прешле су на ниже нивое. У вези са реорганизацијом органа власти и доношењем новог Закона о народним одборима, Одбор је 27. децембра 1951. као приоритетан задатак поставио доношење новог статута. Градски народни одбор био је тада у саставу среза Сремска Митровица са аутономијом у финансијама и комуналној политици. Суштина новог закона о народним одборима била је у томе да они вишу нису третирани као потчињени већ као основни органи власти, што је знатно повећало њихову одговорност и створило темељ за обнову већ помало заборављене самоуправе. Нови статут Градске општине Сремска Митровица усвојен је 31. августа 1953. Ускоро је почело укидање сељачких радних задруга које нису оправдале своје постојање. У свим предузећима у граду и селима,

[21] *Исто.*

[22] Земљорадници су дуговали 7.616.789 динара, од чега је наплаћена само половина. Код занатлија је дуг 1.224.838 динара, а наплаћено је само 695.000 динара. *Исто.*

одржани су октобра 1953. зборови на којима су истицани кандидати за Веће произвођача. За 36 одборника истакнуто је три пута више кандидата. За посланика Савезног већа кандидован је у Сремској Митровици Ђорђе Никшић–Јохан. На изборе је од уписаних 9.452 бирача изашло 8.681. За кандидата је гласало 8.175 бирача. У ово доба по први пут су нуђени повољни дугорочни кредити што ће отворити перспективу убрзаног привредног напретка.[23]

Изградња. Омладина целог Срема је радила са великим еланом у послератној обнови. Већ марта 1945. Јединствени народно ослободилачки фронт покренуо је у читавој Војводини акцију познату под називом „Све за Срем – сви за Срем“. То је, уствари, била добровољна акције за подизање попаљених и порушених села. Широм Војводине кренуло се са сакупљањем прилога, а многа предузећа су давала издашне прилоге, највише из Новосадског округа. Окружни одбор Фронта се обавезао да да ће у Срему обновити пет села, као и да ће сакупити милион динара као прилог за помоћ. У овој акцији обнове су учествовали и они делови Срема који су мање настрадали у рату. У току 1945. године поправљено је 1.395 кућа, од чега у Манђелосу 108, у Гргуревцима 132, у Лежимиру 85.

Несташица грађевинског материјала, оскудна финансијска средства, јесења сетва и наступајућа зима 1945–1946. су представљале велике препреке. Да би се ублажила несташица грађевинског материјала подизане су импровизоване циглане, док се цемент добијао из Беочина. Интензивна обнова се наставила у пролеће 1946. када су грађевинци из свих крајева Југославије дошли у Срем, па су зидари из Далмације градили куће од камена у Лежимиру. Велику помоћ је пружила и Југословенска армија која је из војних јединица пустила зидаре, тесаре, молере и друге мајсторе. Приликом обезбеђивања материјалних средстава подигнут је кредит од фонда за обнову.[24] У виду добровољног прилога омладина Срема је сакупила 1.318.855 куна.[25] Почетком 1946. завршена је обнова индустријских предузећа и других објеката. Септембра 1945. завршена је изградња железничке станице, прве нове грађевине у Југославији. Поред овога, обновљена је електрична централа и други објекти. Довршена је обнова попаљених и порушених јавних и стамбених зграда у селима. У обнови је коришћена радна снага ратних заробљеника (179 заробљених немачких војника и 120 фолксдојчера), а 1947. престали су с радом логор за цивилна лица немачке народности и логор за немачке ратне заробљенике. Градски народни одбор током 1946. решавао је проблеме изградње пекаре, довршење клаонице, бушење бунара

[23] Н. Лемајић, С. Гавриловић, *Нав. дело*, 83.
[24] Ј. Попов, *Нав. дело*, 110–113.
[25] *Исто*, 81.

и спајање државних предузећа. Најтеже питање било је решавање стамбене кризе. Митровица је 1950. имала 2.810 кућа. Стамбени простор од 3.440 станова могао је непотпуно да задовољи предратни број од 13.000 становника, па је 3.000 нових становника било без одговарајућег смештаја.[26]

Од 1948. почело је са формирањем првих радних бригада које нису радиле бесплатно, у циљу мобилизације људи да би се испунио петогодишњи план. То је урађено после упозорења покрајинског одбора градском одбору у Сремској Митровици, да заједно са синдикатом организују плаћене радне снаге због завршетка радова на својој територији. Из овога се види да је ентузијазам првих послератних година полако јењавао. У извештају среског одбора Народног фронта Сремска Митровица, се истиче да је вршена мобилизација фронтовских организација у граду путем уличних и масовних конференција, где је људима објашњаван значај остваривања петогодишњег плана. Такође, у петогодишњем плану је стављена и изградња кречана и прелазак на индустријску производњу кречњака, али на Фрушкој гори нису пронађени довољно велики извори.[27] Најважнија саобраћајница која се градила у близини града је био аутопут Београд–Загреб. На седници МК (1948) донета је одлука да се масовно изађе на изградњу аутопута. У овим радовима је учествовало пола месног комитета.[28] Цео град је помагао главном штабу да испуни обавезе на време. Аутопут је изграђен новцем добијеним од продатих државних кућа и од кредита који је подигао градски народни одбор. Тек 1951. године је довршена изградња *Митропута* којим је град спојен са аутопутем. Саобраћајни парк града, 1948. износио је тридесет пет камиона, седам путничких возила и три мотоцикла.[29]

Индустрија и пољопривреда. Индустрија је у првим годинама после рата споро напредовала. Један од разлога је и тај што су Немци пред повлачење, октобра 1944. уништили индустријска предузећа, Митровачку паропилу, Варду и Албатрос.[30] У Митрошперу и Варди одмах се приступило попису машина и залиха грађе. Грађа је издавана на требовања команди места, градском, среском, обласном НО одбору, војној болници, Црвеној армији. Почетком децембра 1944. војна област је издала наређење да радно време у свим радионицама и канцеларијама траје од 7 до 18 часова с минималним прекидом за ручак. У наређењу је стајало да је прековремени рад обавезан ако има потребе за то и да празновања нема. Митрошпер је имао 97 радника, пилана 39. Уз залагање

[26] Р. Прица, П. Милошевић, *Нав. дело*, 219.
[27] Ј. Попов, *Нав. дело*, 298, 310.
[28] ИАСМ, Општински комитет СКС, Записник седнице месног комитета.
[29] Р. Прица, П. Милошевић, *Нав. дело*, 222.
[30] *Исто*, 215.

радника у Митрошперу је подигнут димњак, а две машине су покретале два посуђена електрогенератора. Највећу заслугу за оспособљабање централе и Митрошпера имали су Николај Непокојчицки и Адам Драгутиновић. По наређењу власти, струја је у прво време давана за потребе војних болница, војних команди и за покретање машина у радионицама које су радиле за потребе војске. Пилана Варда је предата на коришћење главном руководству за израду железничких прагова. У исто време овде је прављен материјал за градњу моста.[31]

Укупно је у граду постојало око четрдесет предузећа и радних организација, више од половине су се бавиле производном делатношћу, што је омогућавало високу запосленост становништва. Истицало се бродоградилиште Сава, основано још 1918.[32] За време Другог светског рата оно је премештено у Београд, где престаје са радом, а 1945. је враћено у Мачванску Митровицу. У првим послератним годинама се врши генерални ремонт, а 1950. године почиње изградња нових објеката. Бродоградилиште је већ 1954. имало 350 запослених, ускоро ће следити израда пловних објеката за Југословенску ратну морнарицу (ЈРМ) и подизање понтонског моста на Сави. Излазе и нови реморкери, специјални бродови. Почело се и са производњом ваздушних пумпи и пропелера за бродове који су се раније куповали у иностранству. Предузеће је касније изградило ливницу и постало једино у држави које самостално лије и обрађује пропелере за потребе и других бродоградилишта у земљи (Апатин, Нови Сад). Као зачетник дрвне индустрије у Митровици се сматра предузеће Иво Лола Рибар. Прве индустријске прераде дрвета имамо још крајем XIX века, а до почетка Првог светског рата је стекла међународни углед излажући своје производе на сајмовима. После Другог светског рата, индустријска прерада дрвета је обједињена у једно велико предузеће спајањем више предузећа под називом Дрвни комбинат у коме је радило 1.600 радника. Најважнији производи су били шпер–плоче, панелплоче, разни фурнири и остали делови кућног намештаја. Постојала су још многа предузећа у граду, као што су Митровчанка, где се вршила прерада воћа и поврћа, пивара 20 октобар.[33] Године 1949. у граду је било једно савезно предузеће, четири покрајинска и 23 локалног значаја. У локална производна предузећа су су спадали: Градска парна пекара, Градско млинско предузеће, Градска електрана, Градска циглана. Локална предузећа су имала мале капацитете. Циглана је имала 16 радника и два службеника. Под

[31] Б. Чекеринац, Р. Прица, *Нав. дело*, 441.
[32] Ж. Попов, *Сремска Митровица у монографијама и записима,* Сремска Митровица 2019, 90.
[33] *Исто*, 91.

надлежност градског одбора прешли су 22. октобра 1950. дотадашња предузећа покрајинског и републичког значаја Народни млин, Пивара и Кулпин.[34]

На седници МК (3. марта 1948) истакнуто је да нека предузећа нису испунила план – Варда (20,4%) и Иво Лола Рибар (26%). Владимир Кокар из Варде је истакао да су резултати лоши због честих неоправданих изостанака радника са посла, као и због недостатка радне снаге.[35] На седници 23. фебруара 1949. говорило се о честим крађама радног и канцеларијског материјала, као и бензина у предузећима. Филип Шарић, члан партије је у свом излагању истакао да је дисциплина у предузећима јако лоша те да су изгубљени многи радни сати – у 1948. изгубљено 354.205 часова, што има тренд раста у 1949. На седници 3. јануара 1949. истакнуто је да је индустрија под контролом партије и да су сва предузећа стала на страну Тита у сукобу са ИБ–ом.

Током првих година после рата на седницама је често говорено о томе да је мали број радника у партији, а рад са омладином лош. Као пример је наведена Варда у којој је било само четири члана партије. Радници су често као оправдања истицали да немају времена да се баве партијским радом. На седници 29. августа 1951. Стојадин Стојиљковић, секретар Варде је рекао да се у предузећу појавио шовинизам, али је то заустављено. Он је као проблем истакао да се не ради довољно на популаризацији партије, јер су тамо чланови углавном старији људи. Јакоб Клинар је на заседању 17. новембра 1950. истакао да раднички савети у предузећима постоје само фиктивно, и да се они само слажу са директором предузећа, док су се синдикалне организације пасивизирале у решавању проблема у предузећима. Нада Шевић је истакла да предузећа Варда и Иво Лола Рибар имају 183 ударника, а свега 10 чланова у партији и два кандидата. Предаја предузећа радницима је извршена само на папиру.[36]

И поред свих проблема индустрија је била покретачка снага развоја града у првим годинама после рата. Митровица је од средине педесетих почела лагано да прераста из некада трговачко–пољопривредног насеља у прави индустријски град. Ускоро је планиран даљи развој изградњом индустријске зоне према Сави, низводно, и изградња вишеспратних зграда на речној обали, које треба да буде шеталиште.[37]

У Митровици су се у ово време променили друштвени односи у којима је радничка класа вођена Комунистичком партијом добила водећу улогу, уместо приватног власништва уведена је државна и друштвена својина. Приватно

[34] Н. Лемајић, С. Гавриловић, *Нав. дело*, 81–82.
[35] ИАСМ, Општински комитет СКС, Записник седнице месног комитета.
[36] *Исто*.
[37] Ж. Попов Живко, *Нав. дело*, 92.

власништво над земљом и шумом је строго ограничено, дошло је до конфискације и поделе земље беземљашима. Држава је одузела земљиште и друге некретнине онима који су сарађивали са окупатором. Један део те одузете земље је држава преузела и ту створила државна пољопривредна добра. Тако је извршена велика аграрна реформа вођена жељом да земља припада онима који је обрађују.[38]

Велика пољопривредна кампања је била покренута од стране надлежних органа у зиму 1944/1945. Уследило је скидање усева – кукуруза и шећерне репе. Захваљујући органима власти и омладинским радним бригадама, као и приливу радника из свих крајева Југославије који су долазили у Срем, овај проблем је успешно решен. Цео Срем је издашно помагао НОП. То се најбоље види по томе да је за првих шест месеци 1944. године Срем дао за Народноослободилачку војску 44 милиона куна, 215.000 кг кукуруза, 26.500 кг хлеба, 93.500 кг пшенице, 11.000 кг сланине, 37.000 кг пасуља, 38.000 кг кромпира, 12.500 кг лука, 5.000 пешкира, 8.500 пари чарапа, 6.000 кошуља, као и веће количине лекова и дувана.[39]

Одмах после ослобођења у граду је формирана пољопривредно–машинска станица. Прво је била смештена на вашаришту, а затим је премештена у град. За потребе ове станице мобилисани су сви трактори у граду и селима. Док се фронт још налазио у близини града у новембру је пољопривредно–машинска станица приступила припреми земљишта и сетви. У атару митровачког среза је засејано око 500 јутара пшенице и јечма. Са орањем и сетвом се наставило до Нове године. Тешки временски услови доводили су до честих кварова и ломова машина. Већ идуће године радне чете су формиране у пет градских рејона. Пет чета, свака по 60 чланова, обављале су најважније радове, што је имало посебан значај за пољопривреду – брали су кукурузе са напуштених имања, вадили шећерну репу и отпочеле јесењу сетву. Најважније је било обезбедити намирнице за град. Одсек за пољопривреду је делио брашно и хлеб сиромашним грађанима и избеглицама. Направљене су кухиње за пролазнике.[40] Најбоље намирнице су у тим тренуцима добијале болнице, а прикупљао их је Народноослободилачки фонд. У пролеће 1945. све радне чете, рејонске организације Народног фронта и АФЖ–а су ангажоване на испуњењу плана пролећне сетве. Одбор за пољопривреду је предузимао мере за снабдевање грађана шећером, уљем и другим намирницама. Максимиране су цене животних

[38] *Исто*, 103.
[39] Ј. Попов, *Нав. дело*, 79.
[40] Б. Чекеринац, Р. Прица, *Нав. дело*, 441, 445.

намирница и производа на пијаци, строго су кажњавана лица која скривају робу.[41]

На територији града Сремска Митровица у овом периоду било је укупно 6.146 катастарских јутара оранице и башта. Задружном сектору је припало 1.780 јутара, Казнено–поправном дому 265, државном 726, а приватном 3.393, под воћњацима је било 20, по виноградима 10, под ливадама 90, под пашњацима 422 јутра. Сељачка радна задруга Срем је основана 1946. Да би се побољшало снабдевање грађана, одбор за пољопривреду је основао градску економију, док је при предузећима постојало 15 пољопривредних економија. Сељачка радна задруга је најчешће пословала са губитком, јер велики број задругара није ишао редовно на посао, а сем тога услед немарног односа упропаштаван је инвентар.[42]

Пољопривреда је у првим послератним годинама имала великих проблема и 1948. још није достигла предратни ново. На повећању приноса ништа није учињено, а откуп пољопривредних производа је заузео цео државни апарат због чега су се правили велики пропусти у другим областима. Снабдевање грађана, посебно водом, било је лоше, однос према сељацима је био неправилан, али је однос сељака према држави одличан.[43] Ђура Штреземан, секретар партијске организације Сељачке радне задруге говорио је о недостатку стручних кадрова, као и да у задругу улазе кулаци. Објаснио је да у задрузи постоје људи са пуно деце, чији је материјални положај угрожен јер су им дневнице мале. Секретар партијске организације другог рејона у граду Оскар Петрановић је објашњавао тешкоће слања земљорадника у задруге јер је у породицама бар један члан био непријатељ комуниста, док у партији постоје људи који су само демагошки за њу, а суштински раде против ње.[44] На партијском састанку 23. фебруара 1949. истакнуто је да више од хиљаду људи у граду користи снабдевање које им није потребно. Политички рад у задрузи је био слаб, а многи људи, након што положе мајсторски испит, желе да напусте задругу и отворе своју приватну радњу.[45]

Оно што је обележило прве послератне године у Срему и Сремској Митровици је било и питање откупа пољопривредних производа. То је био један од најсложенијих и најозбиљнијих економских појава. Већ средином 1945. органи власти су донели одлуке о организованом откупу житарица, меса, памука, вуне. Све испоруке су биле обавезне, количине и цене утврђене. Због појачаног

[41] *Исто*, 445.
[42] Р. Прица, П. Милошевић, *Нав. дело*, 221.
[43] ИАСМ, Општински комитет СКС, Записник седнице месног комитета.
[44] *Исто*.
[45] *Исто.*

притиска на становништво, долази до незадовољства прво имућнијих, а касније то незадовољство прелази и на шире слојеве сељаштва, јер су мере откупа биле све веће, а методе све насилније. У току откупа држава се трудила да разбије јединство сељака тако што је већи притисак стављала на имућније тзв. кулаке.

У режиму откупа 1946. година је била најповољнија за сељака, јер је могао до 30% својих производа слободно да продаје, а и дато је помиловање онима који су крили вишкове хране. Оно што је интересантно је да су се у предаји вишкова пољопривредних производа највише истицали сиромашни сељаци, а најмање имућни. Од 1947. држава пооштрава питање откупа. Разлози су били лоша родна година, али и критика Јосипа Броза који је оптужио партијско руководство у Војводини да подржава кулака, а не сиромашног сељака. Убрзо после ових критика је донесена Уредба о откупу житарица. Главна новина је била та што се Контролна комисија ЦК КПЈ укључила у рад на самом терену. Држава је одредила количину житарица која је морала да се испоручи, што је зависило од величине поседа. Тако је онај који је имао посед до три хектара морао да испоручи 215 килограма житарица по хектару, од пет до осам хектара 610, од осам до десет хектара 690, а они са земљом од преко двадесет хектара 1.300. За све откупљене производе била је прописана јединствена цена, а као мотивација за људе који су испуњавали своје обавезе, добијани су бонови за куповину индустријске робе. Осман Карабеговић, повереник ЦК КПЈ за питање откупа у Војводини је после обиласка срезова закључио да се овом питању приступило врло траљаво и површно. У извештајима среских комитета је истицано да многи секретари јако лоше примењују нову уредбу. Као негативан пример ПК је навео и секретара у Сремској Митровици, који је критикован што није излазио на терен, већ је свој посао обављао искључиво из канцеларије, као и због слабе сарадње са комисијом. Колико је проблем у граду био велики види се и из седнице ПК, где је констатовано да у срезу Сремска Митровица има чак 347 чланова партије који нису измирили своје обавезе откупа. Уз Стару Пазову, сремскомитровачки срез је имао највише чланова партије који нису измирили своје обавезе откупа у целој Војводини. По мишљењу ПК разлог томе био што се у Митровици, па и целом Срему у партијској организацији налазио велики број имућних сељака. Инсистирало се на појачаном пропагандном раду. Спровођење откупа се постављао као главни задатак свих организација у граду, због чега су држане масовне конференције на којима се говорило о потреби и значају откупа. Све више људи је завршавало у затвору због неиспуњавања обавеза.[46]

На седници 30. августа 1949. расправљано је о проблемима у пољопривреди. До тог дана је, како се истиче, откупљено 65% пшенице (668.000

[46] Ј. Попов, *Нав. дело*, 121–131.

килограма), јечма 63% (229.620), а овса 47% (76.618). Критиковани су власници вршалица што нису сами вршили откуп, већ су чекали да сељаци сами дају жито. Иако је вршидба износила 60%, план откупа није остварен ни 50% и због тога треба, по мишљењу учесника седнице, предузети енергичне мере. Они су истакли да су произвођачима уручена решења колико би требало да испоруче, али се после тога они нису контролисали, агитација за прикупљање жита је јако лоше вођена, а често се догађало да произвођачи када испоруче један део својих обавеза више нису позивани. У закључку ове седнице је наређено да се вршидба треба што више убрзати и да треба појачати контролу откупа. Наређено је да и у откупу белих житарица треба ангажовати комплетну партијску организацију, где ће један или више чланова партије ићи код сваког произвођача тражећи од њих да испуне своје обавезе У овај посао су били укључени и кандидати за улазак у партију, Антифашистички фронт жена, Народни фронт, Савез бораца, Савез омладине. Агитација се појачала и путем медија, а на таблама се јавно почињу износити имена шпекуланата.[47] После реформи система и разлаза Југославије са моделом СССР–а у привреди полако долази до унапређивања пољопривреде од краја 50–их година.

Трговина и занатство. Највећи број старих српских трговачких кућа пропао је током Другог светског рата. Власници 35 трговина у Сремској Митровици сами су отказали пословање после рата. Маја 1948. национализовано је преосталих 29 трговина и то 15 са мешовитом робом, 7 мануфактурних и галантеријских и 7 са другом робом. Инвентар ових радњи је предат Градском магазину (Грамагу), Радничко набављачкој продајној задрузи (Ранапоз) и Земљорадничкој задрузи. У условима рационираног снабдевања трговина је само расподељивала одређене планске контигенте робе. Године 1948. на гарантованом снабдевању било је 11.006 потрошача. У једној години трговина је расподелила у граду око 16.000 килограма масти, 7.500 литара уља, 7.000 кологрема меса, 53.500 килограма шећера, 2.300 килограма кафе, 1.784 метара вунене, 1.434 метара памучне тканине, 2.945 комада памучне конфекције 6.102 пара чарапа.[48] Међутим, поред ових позитивних ствари било је и негативних. Тако је, на пример, Стева Скленар, члан партије, на једном састанку 23. фебруара 1949. говорио о корупцији у граду где је споменуо и Грамаг. Навео је једну продавницу Грамага, где се за један месец појавио вишак од 12.000 динара, да би се следећи месец појавио мањак од 54.000 динара. У једном поверљивом извештају планској комисији у Новом Саду од 3. априла 1951. наводи се за Грамаг да су неки

[47] ИАСМ, Општински комитет СКС, Записник седнице месног комитета.
[48] Р. Прица, П. Милошевић, *Нав. дело*, 220.

намештеници секли више тачкица него што треба, те да особље није гостољубиво.[49]

Престанком три вида трговине (гарантована, везана и слободна) и преласком на слободну продају, трговачка мрежа није могла да задовољи потребе града. Стога је градски одбор, крајем 1951. донео одлуку о оснивању два предузећа са приближно једнаким прометом, да би се развила конкуренција између трговачких предузећа.[50] Све продавнице су подељене у две групе и формирана Грамаг и Нама (Народни магазин). Увођењем слободног тржишта живнуо је пијачни промет, на шта је нарочито утицао повећан довоз пољопривредних производа из Мачве. Поред свих мера за унапређење трговине, Општински савет за привреду могао је да констатује 1952. да у Митровици има 50% неуређених продавница, пијаца, пекара и гостионица. Још августа 1946. донета је одлука о затварању 38 приватних угоститељских радњи, а следеће године власници су сами отказали 23 бифеа и кафане. Године 1948. национализовано је 35 угоститељских радњи и кафана. Њихови објекти са инвентаром предати су градском угоститељском предузећу, земљорадничкој задрузи и градској млекари. Одлуком градског одбора 1951. затворено је преосталих 15 приватних кафана, 11 приватних пекара и 15 приватних посластичарница. Током 60–их година трговина ће имати велики успон.[51]

У занатству приватног сектора од рата се показивало стално опадање. Само 1947. отказана је 31 занатска радња. Почетком 1948. у граду је постојало 220 занатских радионица, али у првих пет месеци исте године 62 радње су обуставиле рад. Оживљавањем рада занатске коморе, тек 1950. поново се почео повећавати број занатлија. Следеће године дозволу за рад у граду је имао 231 занатлија. Друштвени сектор занатства бавио се производном делатношћу кроз опанчарску, обућарску и кројачку задругу. Градска берберница је била једино услужно предузеће друштвеног сектора.[52]

Здравство и социјална политика. У првим данима ослобођења зграда болнице је оспособљена за прихватање рањеника, највише XXI српске дивизије. Пошто у њој није било довољно места, преуређене су зграде Старе и Нове гимназије за привремену болницу. С обзиром на то да су у Срему јединице НОВЈ до новембра 1944. имале 600 рањеника, а касније на сремском фронту 4.500 било је тешко све их збринути. Болнице су снабдевене најбољим намирницама. У извештају Окружног комитета за Срем од 19. фебруара 1945. стоји да је

[49] ИАСМ, Општински комитет СКС, Записник седнице месног комитета.
[50] Р. Прица, П. Милошевић, *Нав. дело*, 220.
[51] *Исто*, 221.
[52] *Исто*, 220.

митровачка болница примила око 1.000.000 куна помоћи. У извештају је још истакнуто да је сакупљено 5.000–6.000 метара платна, 1.000 комада чаршава и друго. Поред ових прилога, Митровчани су за рањенике приложили и 8.840 јаја, 30 килограма пекмеза, 107 литара компота, 793 кубних метара дрва. Те обавезе око збрињавања рањеника и свих њихових потреба су пале на терет најчешће жена и омладинаца, односно, на оне који нису били у војним формацијама. Иницијатори и носиоци читаве акције биле су организације КПЈ, УСАОЈ и АФЖ.[53]

Одбор за пољопривреду је дозволио рибарима лов на Сави, али с тим да 40% ловине предају болницама, што су они редовно и чинили. Болнице су тада биле под војном управом. Санитетски одсек одбора уложио је највеће напоре да се спречи ширење разних болести и епидемија. Све придошлице на улазима града подвргунте су строгом поступку дезинфекције и дезинскеције. Формиране су екипе за сакупљање погинулих, основана је техничка секција за чишћење града, а затим је вршена редовна хемијска и бактерилошка анализа воде из бунара и чесме. Највећа заслуга у стручном одржавању здравља, у тим заиста тешким условима, припада поверенику за народно здравље др Илији Бајићу, који се пет деценија као градски физик старао о здрављу својих суграђана. Крајем фебруара 1945. у граду се појавио тифус, али је одлучном интервенцијом санитетског одреда спречена епидемија.[54]

Здравствене прилике града су биле у тим првим годинама после рата на врло ниском нивоу. Митровица је спадала у градове са највећим процентом смртонсти тек рођене деце. Просечно, свако пето дете је умирало пре навршене пете године живота. Здравствено стање одрасле деце, такође, није било на висини у односу на остале војвођанске градове. Без питке воде и канализације број оболелих од туберкулозе је био један од највећих у земљи. Једина ваљана здравствена установа била је градска болница са 57 постеља. Већ 1951. она постаје установа покрајинског значаја са интерним, гинеколошким, инфективним, оториноларинголошким и кожно–венеричним одељењем. Остале здравствене установе су биле антитуберкулозни диспанзер, школска поликлиника и једна амбуланта. Током 60–их година и област здравства ће се убрзано развијати.[55]

Још док је рат трајао народ у Срему је обилно помагао партизанске одреде, а после рата сиромашне партизанске породице, ратне избеглице. Одсек за социјалну заштиту преузео је на себе бригу да у првим послератним месецима

[53] Ј. Попов, *Нав. дело*, 77–81.
[54] Б. Чекеринац, Р. Прица, *Нав. дело*, 445.
[55] Р. Прица, П. Милошевић, *Нав. дело*, 221–222.

побољша животне услове социјално угрожених грађана, стараца и старица и деце без родитељског старања. Власник млина Јован Месаровић ставио на располагање 5.000 тона брашна у социјалне сврхе. Одсек је брашно и хлеб делио сиромашним грађанима и избеглицама. Партизанским породицама је подељена извесна количина обуће, али је на састанку одбора замерено што је то учињено без консултовања са АФЖ–ом.[56] АФЖ је у тим првим послератним годинама играо велику улогу. У Митровици је основано Удружење за заштиту мајке и детета. Ово удружење се углавном бавило социјалним и здравственим проблемима дечијих установа, као што су израда одела, вођење евиденције с циљем да се сва деца вакцинишу итд.[57]

Просвета, култура, спорт. На територији среза Сремска Митровица пре 1941. школска мрежа обухватала је четворогодишње школе – основне школе, шегртске школе и Гимназије. У односу на предратно стање у свега два места нису одмах отворене школе, јер је непријатељ у току рата спалио и иселио становништво (Гргетег и Бешеновачки Прњавор). Године 1946. у Бешеновачком Прњавору је обновљена школа. Поред тога после ослобођења 1945. отворено је још неколико школа у Ердевику, Добродолу и Старој Бингули. Пошто је у Митровици поправљена зграда основне школе, већ у новембру одсек за просвету и културу је уписао у школу 650 ученика. За рад у школи је ангажовано дванаест учитељица и три учитеља. Овај орган основао је Дом културе у коме су биле смештене читаоница и библиотека. У току рата било је уништено 11 школских зграда, док је њих 14 било јако оштећено – остали су само темељи или носећи зидови. Под оваквим условима материјалне могућности за правилно развијање наставе су биле тешке. На територији среза радила су 232 просветна радника са око 11.000 ученика. Постојале су две Гимназије са око 1.500 ученика, две привредне школе и једна женска стручна школа. Од 1945. школска мрежа се нагло ширила и развијала. Од мањинских школа постојала је самостална школа са мађарским наставним језиком и одељења у саставу основних школа на мађарском, словачком и русинском језику. Основних четворогодишњих школа је било 40, шестогодишњих школа 14, а осмогодишњих школа 26, радничких гимназија 3, школа за ученике у привреди 8, домаћинска школа, нижа музичка школа, школа за пољопривредне произвођаче, мајсторска школа, потпуна мешовита гиманзија и две више гимназије. Крајем 1955. школска мрежа је обухватала 107 школа са 19.315 ученика и 635 просветних радника.[58]

[56] Б. Чекеринац, Р. Прица, *Нав. дело*, 445.
[57] Ј. Попов, *Нав. дело*, 210.
[58] М. Пајић, *Школство у Срему,* Сремска Митровица 2018, 46–49.

УСАОЈ се борио да потисне утицај свештенства на омладину, и то пре свега, католичке цркве. Да би се ово постигло за омладину је организован културно–забавни живот, као и предавања научног карактера, а формирана су коњичка, пливачка, планинарска друштва. Партија се борила и против носилаца тзв „западњачког таласа". Прво је критикован начин облачења код младих, да би се ти напади проширили на културно–уметничка дела која су долазила са запада. Примера ради, Окружни народноослобдилачки одбор из Сремске Митровице је тражио од среског одбора из Старе Пазове да из својих библиотека у срезу уклони сва дела француског писца Емила Золе, јер његова дела уништавају морално здравље и борбеност омладине.[59]

До 1951. у Митровици је постојало професионално позориште, а после његовог расформирања основано је аматерско. У овом раздобљу су основани Градски музеј, Градски архив и Градска библиотека са неколико стотина књига. У синдикалном Културноуметничком друштву (КУД) Бранко Радичевић са укупно 128 чланова, радиле су хорска, драмска, фолклорна, рецитаторска и хармоникашка секција и тамбурашки збор. Описмењавање радника и одраслог становништва обављало се при Народном позоришту.[60]

На једној од партијских седница истакнуто је да је стање у културним друштвима Будућност и Бранко Радичевић врло лоше, да у савезу КУД–а два месеца нису одржани састанци, да председник не долази редовно на посао, поједине секције у КУД–у уопште не раде. Књижевни клуб уопште не ради, има само шест чланова на папиру, а и немају своје просторије. Читаоница је слабо посећена. Повереник за културу градског народног одбора, Мирко Шијачки, истакао је да Музеј велика већина чланова партије није никада посетила.[61]

Стицајем друштвених околности у формирању музејске установе одлучујући фактор су били историјски споменици црквених обреда. Првог маја 1946. у Малој цркви Светог Стефана на Сави отворен је Музеј црквене уметности (МЦУ), један од првих те врсте у ДФ Југославији. На основу упутства одељења за просвету Главног извршног одбора Аутономне Покрајине Војводине од 2. новембра, којим је регулисана и музеолошка проблематика, 23. новембра 1946. основан је Градски музеј у Сремској Митровици, као музеј комплексног типа са археолошком, етнографском, историјском, уметничком и природњачком збирком. У састав Градског музеја ушла је и поставка МЦУ–а, а на челу установе је, као добровољни сарадник био архитекта Бранко Василић. Теренски рад

[59] Ј. Попов, *Нав. дело*, 197–198.
[60] Р. Прица, П. Милошевић, *Нав. дело*, 222.
[61] ИАСМ, Општински комитет СКС, Записник седнице месног комитета.

организован је на територији тадашњих пет сремских срезова (Сремскомитровачки, Шидски, Румски, Старопазовачки и Земунски) преко мреже сарадника – повереника за старине. Такав начин рада омогућио је организацију тематских изложби и низ других активности различитог обима и карактера, што је уз остале претпоставке (просторне и кадровске) омогућило да је поставка Градског музеја отворена за јавност 31. маја 1948. Административно–управне промене у Срему, до којих је дошло почетком шездесетих година друге половине XX века, утицале су да је среско веће Народног одбора сремскомитровачког, 24. децембра 1952. донело одлуку о промени назива Градски музеј у Музеј Срема, чиме је установа прешла на финансирање од стране среза. Године 1953. у састав Музеја Срема ушла је и новооснована Уметничка галерија, која је уз сталну музејску поставку, лапидаријум Музеја Срема, Музеј црквене уметности, историјску поставку на простору Спомен парка у Сремској Митровици, сталну изложбу о животу и раду комуниста – робијаша у казнионама Краљевине Југославије, „*Робија – школа револуционара*“, Меморијалну изложбу „*Рохаљ базе“* и сталну историјску поставку „*Срем кроз векове*“, деценијама презентовала прошлост Срема од најстаријих праисторијских налаза до краја Другог светског рата.

Историјски архив Срем са седиштем у Сремској Митровици основан је одлуком Главног извршног одбора Народне скупштине Аутономне покрајине Војводине од 2. новембра 1946. када је територија покрајине подељена на девет архивских подручја. Једно од њих је било и сремскомитровачко подручје са срезовима Сремска Митровица, Рума, Земун, Стара Пазова и Шид. Поступак стварања архивске установе по завршетку Другог светског рата и ослобођења Срема имао је своју сложену физиономију.[62]

Време у коме је становништво водило борбу за пуко преживљавање је прошло, сада се у први план постављају проблеми економског и културног развоја, а у оквиру тога и проблеми прикупљања и чувања архивске грађе. Током рата архивска грађа је у значајном обиму уништена. Многи документи од прворазредне важности су изгубљени, а требало је заштити онај део културноисторијских добара који је још остао. Доношење Закона о заштити споменика културе и природњачих реткости ДФЈ од 23. јула 1945. показало је решеност нове власти да стане на пут даљем уништавању архивске грађе. Процес заштите архивске грађе на територији Срема и поред објављених закона до краја 1946. није кренуо са мртве тачке. Током Другог светског рата, вредни списи су масовно уништавани, а по завршетку рата претило им је тотално уништење.

[62] Н. Лемајић, С. Гавриловић, *Нав. дело*, 12–13.

Професор Мирко Чунко је 1947. именован за архивског руководиоца сремскомитровачког подручја. Он је приступио организовању архивске службе и истицао у својим извештајима да је већина архивске грађе по селима сремскомитровачке општине у потпуности уништена, као и 98% предратне архиве на подручју сремских срезова. Први архивски фонд који је сређиван је била архива судбеног стола Сремска Митровица. Дневно се обрађивало 50–60 одабраних предмета, а већ тада су били присутни проблеми са малим простором, као и несхватање значаја архивског посла. Захваљујући председнику савета за просвету и културу, Мирку Шијачком, архиву су додељене још три просторије. Архив је 1951. одлуком Извршног одбора градског народног одбора у Сремској Митровици добио ново име Градска државна архива, која је покривала срезове Сремска Митровица, Шид, Рума, Стара Пазова и Земун. Архив се у тим првим послератним годинама стално борио за боље услове рада и бољи смештај архивске грађе. Добио је 1. јуна 1953. новог управника др Матију Примуса, који је истакао да је стање у архиву јако лоше, нарочито у финансијама и смештају, јер је Сремска Митровица морала да сноси све трошкове око издржавања архива, док други срезови којима је архив пружао услуге нису ништа плаћали. У то време је оформљена архивска библиотека која је бројала 1.025 књига, где су били обухваћени закони и прописи од 1848. до 1918. Крајем 1953. Архив је имао само два службеника. После изненадне смрти директора Примуса (1954) прекинут је и развој архива. Током 60–их година захваљујући новом директору Душану Стијачићу, Архив ће доживети препород и континуирани развој.[63]

По завршетку Другог светског рата било је потребно неко време да се спорт опорави и поново организује. Још у време док су трајале борбе на Сремском фронту, команда позадине сремског подручја основала је војни тим Јединство. Поново су се затресле мреже у граду. У новом тиму су, на више пријатељских утакмица, играли и бивши фудбалери Грађанског клуба који је обновљен 1945. као и његов ривал Раднички. Љубитељи фудбалске лопте у Митровици пожелели су клуб који ће бити бољи, док се тадашњим политичким структурама нису допадала предратна имена клубова. Председник иницијативног одбора за уједињење Грађанског и Радничког био је Станко Кромпић, председник Окружног суда у Митровици. Бурна Скупштина за уједињење је одржана у пивари, а на предлог Ђорђа Бељанског настао је уједињењем нови Срем. Стева Радивојевић је постао председник новог клуба, који је 1948. освојио прво место у првој зони Лиге Србије, која је у ствари представљала Војвођанску лигу. Срем је у Српској лиги у првој сезони освојио 2. место. Следеће године су биле веома тешке за фудбалски клуб. У Војвођанској лиги су 1950. завршили на

[63] *Исто*, 17–18.

последњем месту. Бољи дани за клуб су наговештени у сезони 1954–1955. када су завршили као победници у новосадско–сремској зони. Захваљујући највише Ђури Хорватинићу који је био тренер и играч Срем је успео да уђе у трећу зону.[64]

Поред фудбала у Сремској Митровици су се развијали и други спортови. Године 1946. у граду је било заступљено осам грана спортова са 24 клуба и 23 спортска објекта. У овим организацијама је радило 34 аматера, а било је обухваћено и делатностима физичке културе 2.600 омладинаца и одраслих грађана. Бокс клуб Срем је постизао лепе резултате, али је касније стагнирао, да би 1968. био расформиран. Велике успехе су постизали чланови друштва за телесно васпитање Партизан. Године 1952. друштво је имало 420 чланова, а омладинке тада освајају првенство Југославије у вишебоју. Омладинке су поновиле успехе следеће године, када су опет освојиле првенство Југославије и прелазну заставу маршала Тита. Друштво је организовало ефектне слетове и разне друге наступе. Најбоље спортске резултате постигло је Поморско–бродарско друштво Вал основано 1949. Од тада је друштво спадало међу најбоље у земљи. Године 1954. извршена је реорганизација друштва. Кајак клуб Вал у чијем саставу су били моделари и једриличари чинио је самосталну организацију. Касније ће Вал освојити екипно првенство Југославије. У дизању тегова остварени су исто тако велики резултати. У низу такмичења од 1950. поједини чланови тешкоатлестског клуба освајали су првенство државе у разним категоријама. Шах клуб Срем је од 1954. учествовао у разним категоријама, а 1951. основана је Стрељачка дружина Станко Пауновић Вељко.[65]

Budimir Vlaisavljević

THE DEVELOPMENT OF SREMSKA MITROVICA IN THE FIRST POST–WAR DECADE (1945–1955)

SUMMARY

After liberation, Mitrovica experienced major social and political changes. In the first months after liberation, the goal of the new authorities was only to feed the population and provide firewood for the winter, and they could not yet think about long–term plans. What marked the first post–war years in the city was reconstruction. It was obvious that the people and the city itself were recovering from the consequences of the war. Political parties in the city, as well as in the entire country,

[64] Н. Лемајић, *Историја спорта у Сремској Митровици, књига 1*. Сремска Митровица 2016, 89–91.
[65] Р. Прица, П. Милошевић, *Нав. дело*, 236.

were destroyed. Inter–ethnic tensions between Serbs and Croats existed, although the authorities in the city tried to "sweep these problems under the carpet" using the slogan of "brotherhood and unity". The resolution of the Informburo in 1948 left consequences in Mitrovica as well, where almost the entire party leadership was changed.

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА
CONTRIBUTION AND MATERIALS

271.222(497.11)-523.6-752(497.113)"1893/1905"

Др Борис Фајфрић
fajfric.orthodox@gmail.com

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ МОНАШКЕ ШКОЛЕ У МАНАСТИРУ ХОПОВО

Сажетак: Рад се бави историјом Монашке школе у манастиру Хопову, коју је основао патријарх Георгије Бранковић. Отворена је 1893. године и била је намењена за образовање монаха, због њиховог недовољног образовања. Школа је била под директним надзором патријарха и Патроната. Привремено је престала са радом од 1900. до 1903, а рад је наставила 1904. у Сремским Карловцима. Затворена је 1905. године.

Кључне речи: Хопово, монаси, Патронат, патријарх Георгије Бранковић, питомци, управитељ.

О историји Монашке школе у Хопову шира јавност мало зна, сем да ју је отворио патријарх Георгије Бранковић и да није дуго радила.[1] Отворена је у јеку изазова за Карловачку митрополију и српски народ. Пре него што је Бранковић изабран за митрополита–патријарха, постојала је бојазан међу свештенством и политичарима за даљу будућност српске аутономије у Аустроугарској. Владало је мишљење да је патријарх Герман Анђелић запустио развој аутономног и црквеног живота, да је морално образовање међу народом назадовало, да је свештенство недовољно образовано а манастири да су запуштени.[2] Током Бранковићеве управе црквом наставили су се сукоби између политичких странака, али и цркве са странкама, што је додатно ослабило очување српске аутономије. Могле су се чути честе критике радикала на рачун свештенства и јерархије, српских интелектуалаца.[3] Сви ови проблеми чекали су новоизабраног патријарха Георгија Бранковића, и народ је очекивао да их успешно реши. То, међутим, није умањило радикалске нападе на њега, који су били интензивни још док је Бранковић био темишварски епископ, када су тврдили да није достојан

[1] Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве од почетка 19. века до краја Другог светског рата*, Београд 1991, 214.
[2] Горан Васин, *Архијереји Карловачке митрополије*, Нови Сад 2018, 77–78.
[3] Горан Васин, *Сабори раскола: српски црквено–народни сабори у Хабзбуршкој монархији 1861–1914*, Београд 2015, 509–510.

патријарашког трона и да на том трону може бити једино горњокарловачки епископ Теофан Живковић.[4]

Патријарх Георгије Бранковић је вредно радио на решавању свих проблема, посебно око очувања аутономије, због чега се састајао са царем Францом Јозефом, што су радикали такође критиковали. Нису бирали речи како би га пред српским народом понизили, те су га називали фукаром, Вуком Бранковићем, мађарским патријархом итд.[5] Успели су да против њега окрену епископа вршачког Гаврила Змејановића,[6] који је Георгија оптужио за проневеру новца.[7] Поред проблема које су му радикали стварали, мађарске власти су се трудиле да смање утицај Српске цркве и помађаре српски народ, с чиме се нови патријарх морао суочити. Угарска власт је 1893. године планирала да уведе грађански брак, а да се црквени уклони, на шта је Бранковић оштро реаговао.[8] Затим је 1902. професорски збор гимназије у Темишвару покренуо иницијативу да се православна веронаука предаје на мађарском језику, што је патријарх одбио да прихвати.[9]

Поред свих проблема са којим се суочава, патријарх је стизао да се посвети и својој омиљеној области – црквеној просвети. Још као сомборски прота, именован је 1861. године за управитеља Српске учитељске школе у Сомбору, и о њој се одговорно бринуо.[10] Наравно, фрушкогорске манастире није запоставио, него је радио на њиховој обнови.[11] Покренуо је црквени лист *Српски Сион*, као званично гласило Карловачке митрополије.[12] Ипак, његове највећа пажња и љубав биле су према црквеној просвети, тако да се посветио обнови српских народних школа, као и средњих и богословских.[13] Поред свих дешавања,

[4] Г. Васин, *Сабори раскола...*, 512. Родом из Сремских Карловаца, где је завршио основну школу, гимназију и богословију. Право је завршио у Бечу. За епископа горњокарловачког изабран је 1874. године. Важио је за једног од бољих беседника. Током избора за патријарха 1881. године, добио је више гласова од Германа Анђелића, али пошто Беч није желео да призна његов избор, изабран је његов противкандидат. Умро је 1890. године (Епископ Сава, *Српски јерарси*, Београд–Подгорица–Крагујевац 1996, 492).

[5] Г. Васин, *Сабори раскола...*, 533–536.

[6] Родом из Добановаца у Срему. Завршио је гимназију и богословију у Сремским Карловцима. Бавио се економијом и проучавао природне науке. Постао је вршачки епископ 1896, а пензионисао се 1920. године. Умро је 1932. и сахрањен у Грабовцима у Срему (Епископ Сава, *Српски јерарси...*, 106–107).

[7] Г. Васин, *Сабори раскола...*, 636–637.

[8] Г. Васин, *Архијереји Карловачке...*, 90–92.

[9] Исто, 128.

[10] Исто, 74 – 75.

[11] Исто, 85.

[12] Г. Васин, *Сабори раскола...*, 532.

[13] Детаљно: Г. Васин, *Архијереји Карловачке...*, 211–256.

патријарх Георгије је отворио Монашку школу у Хопову и трудио се да монаси задобију основно богословско и световно образовање.

Отварање школе. У време митрополита Стефана Стратимировића Монашка школа је радила у манастиру Хопову од 1. марта 1815. до маја 1819. Настојатељ манастира је тада био игуман Иринеј Радић, који је у исто време вршио дужност јединог наставника, а школу је уписало само пет ученика.[14] О поновном успостављању Монашке школе у Хопову први пут се разговарало 10. маја 1892. године у Гргетегу, где су се окупили сви настојатељи фрушкогорских манастира. Тада су прихватили нацрт за *Уредбу, оснивање и устројство школе*, као и *Наставни план*, који је начинио Сергије Шакрак Нинић. Иста документа је одобрио Архијерејски синод.

Одређено је да школу издржавају манастири Карловачке митрополије.[15] Право на упис су имали ђаци са завршена четири разреда гимназије, реалке или грађанске школе. Уколико се не би скупио довољан број, онда би се одобрио упис за примерне манастирске ђаке, чије издржавање је финансирао завод. У плану је било да се предају световни, богословски и економски предмети, које би предавали три или четири предавача. Директор завода или управитељ је уједно био и настојатељ манастира Хопова. Планирано је да школа траје четири године и да се сваке године прима по осам до десет питомаца. Школа би била организована на примеру духовних семинарија, са интернатом и религиозно–моралним васпитањем.[16]

Првог дана у 1893. години патријарх Георгије Бранковић је пред настојатељима манастира, који су дошли да му честитају Нову годину, обелоданио да ће те године Монашка школа у Хопову започети са радом. Као разлог њеном отварању је навео слабо образовање код монаштва: „Да овакво стање као што је данас – не ваља, и да не служи на част и на корист нити цркви, нити народу, нити и самом калуђерском сталежу, о томе може бити сваки уверен, ко стање ствари иоле добро познаје. Данашњи калуђерски сталеж мора се или просветити, престројити и подићи – или напустити, растројити и укинути".[17]

---

[14] Д. Р., „Монашко училиште у Ман. Хопову од 1815–1819", *Српски Сион*, 1, Сремски Карловци 1905, 1–2.

[15] Сваком манастиру је одређен износ, који је зависио од њиховог материјалног стања. Тако је Крушедол, као најбогатији, плаћао највиши износ – 2000 форинти. Осталим манастирима су одређени следећи износи: Гргетег и Бездин 1700, Беочин 1200, Ковиљ 1000, Кувеждин и Војловица 800, Привина глава и Сенђурађ 500, Шишатовац, Месић и Мала Ремета 200, Ораховица 150, Раковац, Врдник, Јазак, Бешеново, Велика Ремета и Фенек 100, Лепавина и Грабовац 50, Пакра, Гомирје и Бођани 25.

[16] „Монашка школа", *Српски Сион*, 2, Сремски Карловци 1893, 30–31.

[17] Исто, 29–30.

Настојатељи фрушкогорских манастира су се поново састали у Гргетегу 22. маја 1893. и званично потврдили да се обнавља рад Монашке школе у Хопову.[18] Издата је објава да школа почиње са радом 1. септембра.[19] Заинтересовани кандидати су тада позвани до поднесу *молбеницу* патријарху Георгију најкасније до 15. августа и да уз њу доставе следећа документа: крштеницу којом доказују да су Срби православне вере, да су навршили 14 година живота и да нису напунили 20 година; сведочанство о завршене четири године гимназије, реалке или грађанске школе са најмањим довољним успехом и *добрим* владањем; сведочанство да су из сиромашне породице; лекарско уверење о вакцинацији против богиња, да су нормалног телесног здравља и са здравим говорним органима; писмену изјаву родитеља или старатеља да своје дете слободно предају у Монашку школу и да ће по завршетку исте примити монашки чини, а уколико то не учине, да су дужни да исплате трошкове школовања за све четири године.[20]

Организација. На дан када су се настојатељи фрушкогорских манастира састали и званично верификовали обнову Монашке школе, донета је и *Уредба монашке школе у Хопову или семинара за образовање манастирско–монашког свештенства*, по којој школовање траје четири године. Додатне квалификације се нису захтевале, јер се у супротном нико не би пријавио.[21] Предмети који су се изучавали делили су се у три групе: опште – световни[22], богословски[23] и

[18] Сергије Шакрак Нинић, *Оснивање Монашке школе у манастиру Опову (први део)*, Српски Сион, 25, Сремски Карловци 1893, 391–392; *Исто*, Српски Сион, 26, Сремски Карловци 1893, 409–411.
[19] *Српски Сион*, 25, Сремски Карловци 1893, 389.
[20] Исто, 389–390.
[21] С. Ш. Нинић, *Нав. дело*, Српски Сион, 28, Сремски Карловци 1893, 438–441, 453–454.
[22] У прву групу су спадали: Српски језик са историјом српске књижевности и стилистиком, Црквенословенски језик, Општа светска повесница са повесницом српског народа, Земљопис, Основе природних наука, Рачун са основима геометрије, Основе физике, Основе логике и психологије и Грађанска права и дужности.
[23] У богословској групи су се изучавали: Катихизис, Увод у Свето писмо Старог и Новог завета, Тумачење Светог писма, Догматично и морално богословље, Литургика, Историја хришћанске и српско–православне цркве, Црквено појање и правило, Основе хришћанске апологетике и православне полемике, Основе пастирског богословља, Основе педагогике и катихетике, Кратко црквено и брачно право, Историја монаштва и Дисциплинарна правила за монахе.

економски[24], и били су обавезни, док су поред њих постојала и три необавезна: Немачки језик, Мађарски језик и Нотално појање и певање.[25]

Живот ђака је био интернатског типа, са одређеним правилима којих су се морали придржавати. Били су под надзором наставника, који је надгледао њихово понашање, а највише њихово учење.[26] Школска година је почињала 1. септембра и трајала је до 30. јуна. Током распуста питомци су остајали у Хопову, а одсуство им се дозвољавало само у ванредним ситуацијама, с тим да га проведу у своме породичном дому или манастиру. За време распуста бригу о ђацима водио је неко од наставника или неко из манастирског братства. Своје време ђаци су проводили у вежбању црквеног певања, изучавању типика, економским пословима или читању погодне литературе. Крајем јануара се полагао полугодишњи испит, а завршни испит се полагао крајем јуна. По завршетку школовања ђаци су полагали завршни испити, на којем је председавао изасланик патријарха или патријарх лично.[27]

На челу школе је био управитељ, коме су у управљању помагали још три наставника, од којих је један имао дужност префекта. Све их је постављао Синод Карловачке митрополије. Управитељ је морао бити монах, који је завршио све богословске школе и морао је бити моралног владања. За наставнике није било обавезно да су монаси, али се то препоручивало, док се за световне предмете могао ангажовати наставник из реда световњака, уколико не би било кандидата из монашког и свештеничког света. Сви наставнци су примали редовну плату, која је управитељу и наставнику–префекту била већа.[28]

Управитељ је надзирао питомце и наставнике, извршавао наређења Синода и водио бригу о архиви и рачуноводству. Наставници су држали наставу према прописаном наставном плану и водили бригу о моралном животу ђака. Сва задужења која им је наложио управитељ морали су безусловно извршавати. Што се тиче префекта, његова дужност се искључиво реализовала у надзору над животима ђака, у погледу њиховог живота у манастиру, здравственог стања,

---

[24] Пољоделство, Сточарство, Вртарство, Виноградарство, Воћарство, Пчеларство, Свиларство и Основе опште националне економије

[25] Исто. У *Уредби* постоји појашњење због чега су предмети од велике важности за будуће монахе, као и да се садржаји појединх могу ограничити на најбитније (С. Ш. Н., „Оснивање Монашке школе у манастиру Опову (четврти део)”, Српски Сион, 29, Сремски Карловци 1893, 454–455; С. Ш. Н., „Оснивање Монашке школе у манастиру Опову (пети део)”, *Српски Сион*, 30, Сремски Карловци 1893, 472–473).

[26] С. Ш. Нинић, *Нав. дело*, 454.

[27] С. Ш. Нинић, *Нав. дело*, 487–488.

[28] *Исто*, 504–505.

одећи и слично. Наставничко особље се састајало једном недељно а у случају ванредних околности могло се састајати и више пута недељно.[29]

Синод је одобравао наставни план и распоред часова. Патријарху се сваке године подносио извештај о раду школе, владању и успесима ученика. Имао је право да удаљи некога од њих, у зависности од случаја – лошег понашања, тешког сналажења у животу. Поред патријарха и Синода, установљен је Патронат школе, који су чинили шест манастирских настојатеља: тројица из фрушкогорска манастира, један из Бачке или Будимске епархије, један из Темишварске или Вршачке и један из Пакрачке или Горњокарловачке. Чланове су бирали манастирски настојатељи из своје средине, а Синод потврђивао њихово именовање, док је мандат трајао шест година. Састајали су се свака три месеца, углавном пред почетак и крај школске године. На састанцима је могао да присуствује и управитељ школе, али само саветодавно.[30]

Рад Монашке школе. Одмах на почетку школске године, Патронат је одржао седницу 1. септембра 1893. којом је председавао патријарх Георгије Бранковић, а присутни су били настојатељи шест манастира који су уједно били и чланови: архимандрит Иларион Руварац из Грегетега, игумани: Јосиф Јорговић из Војловице, Митрофан Павловић из Бешенова, Мирон Ђорђевић из Ковиља и протосинђел Исак Дошен, заменик настојатеља Хопова. Тада су изабрана још два професора, поред девет кандидата, колико их се пријавило: Васа Прибићевић, са завршеном Духовном академијом и Живко Миличевић, свршени богослов. Обојица су прихватили да накратко[31] ступе у монашки чин, док је један од ђака, Коста Илибашић, планиран да по завршетку школовања буде изабран за професора економских предмета, али се то није обистинило.[32]

Патронат је тада потврдио број ученика који су прошли конкурс. Од укупно 46 пријављених кандидата, примљено је 22. Били су подељени у две групе:[33] на питомце из средњих школа и на монашка лица које су пријавили

[29] *Исто*, 537–538.
[30] *Исто*, 538–539.
[31] Нејасно је шта се под овим подразумевало, с обзиром да монашки живот не може бити привремен. Једном када се замонаши, остаје монах до краја живота, сем уколико самовољно напусти манастир или га због преступа црквених заповести Синод врати у ред мирјана.
[32] *Српски Сион*, 36, Сремски Карловци 1893, 577.
[33] У првој групи је било 23 кандидата, а 10 их је примљено: Душан Поповић, Стеван Удицки, Никола Раделић, Војин Вукосављевић, Михајло Теодоровић, Милош Муждека, Никола Недић, Ђуро Костић, Петар Радовановић и Душан Штакић. Из монашког реда их се пријавило такође 23, док их је 12 примљено: Георгије Бугарски (ман. Шишатовац), Гавра Теодоровић (ман. Раковац), Милош Богдановић (ман. Кувеждин), Стеван Негословић (ман. Ковиљ), Немања Ратков (ман. Ковиљ), Никола Добринић (ман.

настојатељи манастира. На крају седнице је закључено да нису сви манастири, сем Беочина, измирили своје обавезе те су им упућени апели да то учине у што краћем року.[34]

Интересантно је да се од свих предмета највише фокусирало на пчеларство, које је припадало групи економских предмета. Богослов Иван Машировић, који је иначе заговарао ово занимање као једно од битних за Цркву, представио је идејни пројекат како би се могао предавати у Монашкој школи, а као најбољи пример навео је Немце. Он првенствено наглашава да су потребни љубав према пчели, божијем створењу, и жеља да се што опширније упозна са пчеларством. Препоручује течај, тако што би се ученици прво теоријски упознали са овим предметом, да би се затим прешло на праксу, која би се реализовала током летњег доба. Течај би се одржао у јулу, за време распуста, и не би требало да траје више од месец дана. На крају он закључује да је од пресудне важности да ђаке учи добар и учен пчелар, па стога препоручује професора пчеларства у богословији, Јована Живановића.[35]

На састављању наставног плана радио је синђел Сергије Шакрак Нинић, који је у међувремену умро, због чега је све завршио прота Јован Вучковић, ректор Карловачке богословије. Устројство живота у Монашкој школи израдио је протосинђел Митрофан Шевић.[36] Први годишњи испит одржан је 18. јула 1894. године и на њему је присуствовао патријарх Георгије Бранковић са скоро свим настојатељима фрушкогорских манастира. Испиту је приступило 19 ђака, који су показали врло добар успех.[37]

Током 1895. године један ученик је умро, а шесторица су одустала од школовања. Годишњи испит одржан је 3. јула исте године. Председавао му је патријарх Георгије и сви ученици су положили. Сутрадан је одржана седница Патроната и на њој су прегледани и одобрени рачуни за 1893, 1894. и 1895. годину.[38]

Лепавина), Миленко Ђукић (ман. Беочин), Војин Брандобрански (ман. Гргетег), Григорије Николић (ман. Хопово), Петар Дошен (ман. Хопово), Илија Јефтић (ман. Бешеново) и Илија Наданчанин (ман. Беочин).

[34] *Српски Сион*, 36, 1893, 577.

[35] Иван Машировић, „Пчеларство у Монашкој школи", *Српски Сион*, 40, Сремски Карловци 1893, 641–642.

[36] „Две културне тековине из г. 1893", *Српски Сион*, 2, Сремски Карловци 1894, 20. Митрофан Шевић је касније постао управитељ Монашке школе. Пре тога је био професор и библиотекар у Богословском заводу у Задру, а затим професор у Карловачкој богословији. За епископа бачког изабран је 1899. године (Епископ Сава, *Нав. дело*, 321–322).

[37] *Српски Сион*, 31, Сремски Карловци 1894, 490–491.

[38] *Српски Сион*, 27, Сремски Карловци 1895, 456–457.

Нови Устав и Правила. Године 1895. архимандрит Исак Дошен је разрешен управе манастира Хопова и Монашке школе и пребачен у Темишварску епархију. За новог управитеља је постављен протосинђел Митрофан Шевић.[39] Тада је изабран нови професор за световне предмете Арса Поштић, учитељ из Винковаца. Исте године је 31. августа Патронат одржао седницу, на којој су, од 14 кандидата, примљена четворица.[40] Тада су сачинили три документа ради бољег руковођења школом: *Устав за монашку школу, спојену са интернатом за образовање манастирско–монашког свештенства у манастиру Хопову*, *Дисциплинарна правила за питомце монашке школе* и *Наставни план*.[41]

Реч је заправо о *Уредби* из 1893. која је редигована и по којој се ништа значајно није променило, сем што су опширније дефинисане обавезе управника, наставника и префекта.[42] Тако се, на пример, за управника каже да је био дужан да управља школом у духовно–моралном и материјалном смислу; да пази на живот, рад и дисциплину; да извршава сва наређења дата му од црквене власти; да чува печат, редовно води и заводи архиву и рачуноводство; да води све послове, брине се око матице и архиве; да издаје потврде за питомце у разне сврхе, као што је ослобођење од војске; да све неправилности или неморалност уклања из школе, с правом да тражи помоћ од Патроната; да подноси редован извештај Синоду, да обилази предавања наставника и да сазива седнице и на њима председава.[43]

Седнице Наставничког већа су се одржавале по потреби. На њима су се износили предлози и доносили закључци, који су се прихватали већинским гласом и то уколико се с тиме саглашавао председник, док се мишљење мањине примало на знање и уносило у записник. Гласање се вршило по години службе, од најмлађег до најстаријег, с тим да председник последњи гласа. На седницама је Наставничко веће износило извештај о избору и упису питомаца, распореду часова, методи предавања, одржавању испита, избору књига за библиотеку,

[39] *Српски Сион*, 14, Сремски Карловци 1895, 225.
[40] Ђорђе Бојанић из Старих Стапара (Епархија бачка), Радивој Поповић из Аде (Епархија бачка), Милан Бркановић из Церника (Епархија пакрачка) и Славко Николић из Кишфалубе (Епархија будимска).
[41] *Српски Сион*, 36, Сремски Карловци 1895, 605.
[42] „Устав за монашку школу, спојену са интернатом за образовање манастирско–монашког свештенства у манастиру Хопову”, *Српски Сион*, 1, Сремски Карловци 1896, 3–4.
[43] Исто, 4–5.

успеху рада и дисциплини ђака, уписивању оцена итд. Записник седница је редовно водио млађи наставник, чувајући га у архиви.[44]

Образовање је трајало пет година и одређено је да буде пет разреда. У прве четири године су се предавали основни световни и богословски предмети, а у петом теоријски и практично економски предмети. У случају недостатка ђака, толерисало се да буду примљени питомци са мањом спремом и они који су више година провели у манастиру, истичући се по дисциплини и раду, или уз препоруку манастира, преко надређеног им епископа. Од поменутих услова захтевало се још да су доброг верског и моралног владања, као и доброг здравственог стања; да немају говорних проблема и да су вакцинисани против богиња. Они који су напунили двадесет година, а желели су да се посвете монашком животу, могли су да му се посвете, под условом да прођу кроз искушенички период.[45]

Предмети који су се учили у прве четири године били су подељени у две групе – 1) световни: српски језик са историјом књижевности и стилистиком, црквенословенски језик, географија и општа историја са сликама, географија Аустроугарске, историја српског народа и цркве, рачунство и гимнастика; 2) богословски: наука хришћанства, кратки увод у Свето писмо Старога и Новога завета са тумачењем појединих књига и места у вези са библијском географијом, православно исповедање вере, црквена историја, омилитика, литургика, историја монаштва, житија светих, дисциплина монашка, дужности парохијског свештенства, катихетика са методиком и обично и нотално црквено пјеније и типик. У петом разред су се изучавали економски предмети: вртарство, воћарство, сточарство, ратарство, пчеларство, виноградарство, шумарство, рачунарство и монашко домаћинство.[46] Поменути предмети су се могли променити, али уз патријархов благослов. Економски предмети су се више изучавали у практичном смислу, а мање теоријски.[47] Синод је издао Наставни план од првог до четвртог разреда, у којем за сваки предмет стоје кратак опис плана рада и аутори књига који су одобрени за предавање.[48] Школа је имала и свој печат са ликом Светог Сава, на којем је писало: *Православна монашка школа 1893*.[49]

---

[44] Исто, 5–6.
[45] Исто, 6.
[46] Исто, 7.
[47] Исто.
[48] Детаљно вид.: „Преглед наставног плана за монашку школу у манастиру Хопову", *Српски Сион*, 4, Сремски Карловци 1896, 49–51.
[49] „Устав за монашку...", 6.

Живот и обавезе ученика. Када је закључен Устав и прихваћен Наставни план, истовремено је дефинисан документ *Дисциплинарна правила за питомце монашке школе у манастиру Хопову*. Према овој уредби су за наставнике и ученике регулисани живот и обавезе у Хопову. Одмах на почетку документа се говори о сврси боравка ђака у школи:

„Питомци монашке школе морају имати вазда на уму, да сврха њихова васпитања у монашкој школи јесте правилно изображење њихова ума и срца према будућој њиховој светој служби цркви православној. Ради тога је сваки питомац монашке школе дужан непрестано развијати и јачати у себи љубав и оданост цркви православној, њеним уставима и обредима; вежбати се у добрим хришћанским врлинама; узбуђивати у себи свест о важности свештенства и пастирске службе и будити у себи ревност, да добром вољом и од све душе посвети себе на ту службу, на коју се Божјим Промислом позива."[50]

Живот питомаца је и даље био интернатског типа. Одобрење за одсуство су могли добити из оправданих разлога, али уз захтев родитеља, сродника или старатеља. Управник се упознавао са случајем и доносио одлуку о дужини отпуста. Током распуста су остајали у интернату, под надзором једног од васпитача. На крају сваког полугодишта у сваком разреду су се одржавали испити,[51] који су били јавни, а сведочанства се нису издавала.[52]

На крају школовања, по захтеву манастирског духовника, могло се издати сведочанство о успеху и владању ученика. Патријарх, или његов заменик, распоређивао је свршене ученике по манастирима Карловачке митрополије. Прво су пролазили кроз испоснички стаж, а потом су примали монашки чин. Онај ко је био непримеран у владању и образовању могао је да буде избачен из Завода и то по патријарховом налогу.[53]

Правила живота у Монашкој школи још су у Уставу била регулисана и она су имала основно значење. Неопходно је било да се правила што подробније опишу, како би првенствено наставници, а онда и ученици, знали које су тачно њихове обавезе и како да се владају. Зато је и састављен документ *Дисциплинарна правила*, у коме су јасније регулисане обавезе питомаца. Правила су распоређена у девет начела: 1) правила о верским дужностима питомаца, 2) правила за занимање питомаца, 3) правила, што се тиче времена слободнога од школе и занимања, 4) правила према претпостављенима, 5) правила о

[50] „Дисциплинарна правила за питомце монашке школе у манастиру Хопову", *Српски Сион*, 7, Сремски Карловци 1896, 101.
[51] Ђаци су оцењивани из више активности: владања, приљежавања, похађање цркве и науке.
[52] „Устав за монашку...", 7.
[53] Исто, 7–8.

међусобном односу питомаца, 6) правила за питомце када су изван манастира, 7) правила за употребу књига из библиотеке Монашке школе, 8) правила читања одређених врста књига и 9) правила о истрагама за прекршаје ових правила.[54]

Рад Монашке школе до премештаја у Сремске Карловце. Патронат школе је 1896. донео одлуку да је неопходно да се манастирске просторије адаптирају за школу.[55] У јуну исте године одржан је годишњи испит и на њему је председавао патријарх Георгије, уз присуство настојатеља манастира који су били чланови Патроната. Такође су испиту присуствовали гости из Руме, Ирига и Сремских Карловаца. Ђаци су показали да су успешно савладали градиво из свих предмета сем догматике, где су биле приметне тешкоће. Патријарх је био задовољан постигнутим успехом, али је имао премедбе на слабу посвећеност читању поетике, како би се ученици утврдили у њене законе и облике. За свој рад у Монашкој школи похваљен је архимандрит Митрофан Шевић, управитељ школе, као и наставници: јеромонаси Валеријан Прибићевић, Конон Миличевић и искушеник Арсен Поштић,[56] који је исте године постао монах добивши име Арсеније, а у децембру је рукоположен у чин ђакона.[57]

Током 1897. године ангажован је нов наставник, Милета Јакшића, а архимандрит Анатолије Јанковић из Ковиља изабран је за члана Патроната, заменивши игумана Мирона Ђорђевића из Бођана. Манастири који нису исплатили своје годишње обавезе према школи позвани су да их измире у што скорије време.[58] Дана 5. и 6. јула одржан је годишњи испит и сви су га ђаци положили.[59] Оставку на место наставника тада је поднео јеромонах Валеријан Прибићевић, а молба манастира Фенека за ослобођење разреза за 1897. годину је одобрена. Ученици који су успешно завршили школовање упућени су у одређене манастире.[60] Те године је као школски лекар у Хопову радио др Сава Мирковић.[61]

За следећу 1898. годину на седници Патроната школе размотрене су молбе појединих кандидата који су исказали жељу да се упишу у Монашку школу. Тако је манастир Лепавина замолио да се у школу прими искушеник Душан Савић, чија је молба упућена на даље разматрање до избора питомаца за

[54] „Дисциплинарна правила...", 101–105.
[55] *Српски Сион*, 15, Сремски Карловци 1896, 258.
[56] *Српски Сион*, 27, Сремски Карловци 1896, 440–442.
[57] *Српски Сион*, 51, Сремски Карловци 1896, 835.
[58] *Српски Сион*, 3, Сремски Карловци 1897, 49.
[59] *Српски Сион*, 30, Сремски Карловци 1897, 505–506.
[60] *Српски Сион*, 39, Сремски Карловци 1897, 664.
[61] *Шематизам Српске православне архидејецезе Сремско–карловачке са календаром за годину 1898*, Сремски Карловци 1897, 61.

школску 1898/1899, а молба Григорија Милојевића из Јарка је одобрена.[62] Одбијена је молба манастира Кувеждина за смањење годишњег приреза, а свршени ученици упућени су у манастире.[63] Током 1899. године Монашка школа је радила извесно време, а при крају године привремено је обуставила рад.

Рад Монашке школе у Сремским Карловцима. Патријарх Георгије је 1900. позвао настојатеље манастира да планирани годишњи прирез за Монашку школу преусмере у изградњу Семинарије у Сремским Карловцима, како би сиромашни и вредни ђаци Карловачке гимназије имали бесплатан стан, храну и остале потрепштине. Разлог овоме је вероватно био тај што је планирано да у том семеништу бораве и ђаци из Хопова,[64] како би своје школовање привремено[65] наставили у Сремским Карловцима, па би се истим новцем финансирали. Рад је обновљен 1904. године и то примањем 20 питомаца,[66] углавном из манастира, сиромашних породица и без родитеља.[67]

Патронат је финансирао подизање Семинарије за питомце, а за заштитника је одређен Свети Василије Велики. У већини случајева су важила иста правила као и у првобитној Монашкој школи, а разлика је била у томе што су у Семинарији били главни настојатељ и намесник. Настојатељ је важио за настојатеља манастира и имао је исте дужности и права. Повремено је тражио извештај од Гимназије о владању и успеху питомаца, а током распуста држао је богослужења у Саборном храму. Што се тиче намесника, његова улога се више огледала у бризи о огреву, храни, осветљењу, оделу за питомце, полагању рачуна настојатељу итд. Такође је водио бригу о питомцима око извршавања њихових обавеза и учио их црквеном појању.[68]

---

[62] *Српски Сион*, 2, Сремски Карловци 1898, 30. Такође су примљени: Богдан Лаћарац из Ердевика, Стеван Марић из Руме, Чедомир Радосав из Канака, Живан Секулин из Рудне и Стеван Путник из Самоша.

[63] *Српски Сион*, 27, Сремски Карловци 1898, 430.

[64] *Српски Сион*, 14, Сремски Карловци 1900, 228.

[65] „Штатут за семениште манастирских питомаца у Сремским Карловцима", *Српски Сион*, 17, Сремски Карловци 1904, 487

[66] Лазар Докић из Беочина, Милош Кадић из Хопова, Ђорђе Поповић из Земуна, Светозар Маринков из Сегедина, Милош Божичковић из Старог Села, Димитрије Манојловић из Мељана, Зарија Војновић из Субоцког Града, Јован Антонијевћ из Баноштора, Петар Протић из Товаришева, Ђуро Медаковић из Јаморња, Лаза Станков из Нештина, Милан Цвијановић из Беловара, Марко Брајић из Нових Карловаца, Белан Милосављев из Хиђоша или Ињоша, Сима Родић из Кршље, Јован Сувајџић из Пакраца, Гавра Тишма из Висућа, Стеван Бертић из Маиша, Мита Младенов из Средишта и Матија Стојков из Чоке.

[67] *Српски Сион*, 16, Сремски Карловци 1904, 477.

[68] „Штатут за семениште...", 487–488.

С обзиром да су питомци живели у граду, а не у манастиру, неопходно је било да се начине правила по којима би се они владали, па је Синод донео *Кућни ред у семеништу манастирских питомаца*. Према овоме документу, живот манастирских ђака одвијао се тако да су сваки дан устајали у пет часова и вршили своје хигијенске обавезе, а већ у 5.30 часова били на јутарњој молитви, потом на доручку у трпезарији. У шест часова су понављали лекције за предстојеће часове, а у 7.30 били спремни за полазак у школу, под присмотром намесника, а после часова на исти начин вратили би се у Семинарију и имали слободно време до ручка, који је почињао у 12 часова. На ручку, поред ђака, присуствовали су настојатељ и намесник. После ручка до 13 часова су били слободни, а од тада су понављали лекције зе послеподневне часове, на које их је водио намесник у 13.30 часова.[69] Као што се може приметити, манастирски ђаци су имали два пута дневно часове. По завршетку послеподневне наставе, враћали су се у Семинарију и у 18 часова вечерали. После вечере одлазили су у собу за учење, како би се припремили за сутрашње часове, и са обавезама би завршили до 21 час, када су одлазили у своје собе на починак.[70]

Током празника и недеље обавезе су такође биле регулисане. Ученици су тада одлазили на јутрење, литургију и вечерње у Цркву Ваведења Пресвете Богородице, познату као Горња црква. По завршетку јутрења, одлазили су на доручак, а касније би се упутили у гимназију где су учили Црквено певање, а затим ишли на литургију. Исто је тако било и током радних дана, с тим што се није служила литургија. За време слободног времена било им је допуштено да играју *безазлене* друштвене игре.[71]

За време распуста, који је трајао од 15. јуна до 15. августа, манастирски ђаци су остајали у Сремским Карловцима у Семинарији, поштујући одређена правила, као што је одлазак на богослужења у Саборну цркву. Пошто није било предавања, проводили су време у физичкој активности, а послеподне су имали часове Црквеног појања. После вечере, а пре спавања, вежбали су читање часослова, псалтира и житија светих. Сваке друге недеље, под руководством намесника, организовао се одлазак у одређене манастире, Ковиљ, Крушедол, Велику Ремету, Гргетег, Беочин, Раваницу (Врдник) и Јазак. Није им било допупштено да одлазе својим кућама, сем у случају смрти неког од родбине, нити да их ико посећује без дозволе и присуства намесника. Одређене књиге су биле допуштене да се читају и били су дужни да воде бригу о својој хигијени и

[69] „Кућни ред у семеништу манастирских питомаца", *Српски Сион*, 17, Сремски Карловци 1904, 485.
[70] Исто, 485.
[71] Исто, 486.

чистоћи Семеништа. Поред ових правила, за њих су важила и правила Карловачке гимназије током похађања наставе.[72] Монашка школа је престала са радом 1905. године.

***

Патријарх Георгије Бранковић је имао визију да свештенство Карловачке митрополије добије одговарајуће образовање, како би могло да се на одговарајући начин посвети духовном животу својих верника. Исти задатак је имало и монаштво. За монахе је важно било да стекну знање и у економији, ради егзистенције манастирског братства. Монашка школа у Хопову је отворена на основу патријархове жеље. У почетку је функционисала добро, али су се временом јављали проблеми финансијске природе. По патријарховој жељи Монашка школа је 1904. пресељена у Сремске Карловце, а следеће године је угашена. Без обзира на проблеме и кратак рад она је изнедрила неколико монаха са богословским образовањем и тиме допринела развоју Карловачке митрополије. Њен значај је био важан за Српску цркву, свештенство и монаштво у Аустроугарској монархији.

Boris Fajfrić

MONASTIC SCHOOL IN THE MONASTERY OF HOPOVO

SUMMARY

This work is about the history of Monastic school in the monastery of Hopovo, at the time of the Metropolitanate of Karlovci, opened by the Patriarch Georgije Branković. It was opened in 1893 and it was intended for the education of monks, since the level of monastic education was rather low. Rules and a curriculum were set, which everyone had to follow: the principal, teachers and students. The school was under the direct supervision of the Patriarch and Patronage. It stopped working temporarily from 1900 to 1903, after which it continued working in 1904 in Sremski Karlovci. It was closed in 1905.

[72] Исто, 486–487.

78.071.1:929 Маржинец Х.

Душан Познановић
dule.sremske@gmail.com

ДИРИГЕНТ ХИНКО МАРЖИНЕЦ, ЗАБОРАВЉЕНИ САРАДНИК МОКРАЊЦА, БИНИЧКОГ И НУШИЋА

Сажетак: Хоровођа, војни капелник и музички педагог Хинко Маржинец (1873–1947), пореклом Чех, цео свој радни век је провео у јужнословенским крајевима, делујући у Осијеку, Славонској Пожеги, Сремској Митровици, Шапцу, Скопљу, Београду, Новом Саду, Ваљеву, Земуну, Панчеву. Један је од оснивача Опере Српског народног позоришта у Новом Саду, веома заслужан за рад неколико београдских музичких друштава и хорова, као и за развој музичког живота у српским војним колективима. Априла 1939. у Београду му је приређена величанствена прослава 50–годишњице плодног музичког деловања, а данас мало ко зна за овог поузданог сарадника великана нашег музичког живота.

Кључне речи: Хинко Маржинец, диригент, војни капелник, Опера СНП, „Обилић”, „Станковић”.

Најављујући велики концерт у Коларчевој задужбини поводом педесет година музичког рада Хинка Маржинеца (чеш. Hynek Mařinec), Живојин М. Пауновић је у листу *Политика* понудио можда најсажетији радни и стваралачки профил овог данас већ прилично заборављеног уметника. Маржинец је, као хоровођа Академског певачког друштва „Обилић”, истакао је Пауновић, био веома популарна и омиљена личност у београдским оквирима, а поштован је и у свом завичају Осијеку, и у многим другим местима (Сремска Митровица, Славонска Пожега, Шабац, Скопље, Нови Сад, Ваљево и Земун), где је од 1895. боравио као хоровођа певачких друштава, наставник музике, градски, позоришни и војни капелник, корепетитор, диригент и шеф опере, оснивач и управник Музичке школе у Новом Саду.[1]

Највише трага је оставио радећи у Београду, где је сарађивао са Станиславом Биничким у певачком друштву „Станковић” (извођење: *Седам речи*

[1] Поводом његовог јубилеја, у жељи да се на што достојнији начин одуже свом дугогодишњем заслужном колеги, старији и најмлађи „обилићевци” и скоро сви београдски хорови у којима је Маржинец радио, заједно са симфонијским оркестром Краљеве гарде и солисткињом Божаном Дубском, приредили су слављенику заиста спектакуларну прославу. Живојин М. Пауновић, „Педесет година музичког рада г. Хинка Маржинеца”, *Политика*, Београд 24. април 1939.

Христових, *Створење света* и *Девета симфонија*). Сарађивао је и у позоришту са Д. Покорним (извођење опера *Кавалерија рустикана*, *Бајацо*, *На уранку* и *У бунару*), у Првом београдском певачком друштву и Српско–јеврејском певачком друштву (као хоровођа). Посебно је хваљен његов рад у „Обилићу" (од 1909), а у Београду је радио и на Универзитету (1909–1912), када се прославио као један од најбољих хоровођа у Србији. Сам Маржинец је наглашавао као важан свој рад у Новом Саду (од 1920), где је основао Оперу и током једне сезоне дао седам опера, пет оперета и народних комада с певањем, као и пет симфонијских концерата.[2]

Ко је, дакле, био тај свестрани музички прегалац Хинко Маржинец, по пореклу Чех и прашки студент, чија је 75–годишњица смрти, почетком јануара 2022, прошла незапажено у свим овдашњим местима која је својим знањем и несебичним деловањем задужио? Оскудни, често недовољно проверени биографски подаци, као и основне чињенице о самој радној каријери расејане по разним књигама, створили су доста недоумица о његовом породичном пореклу, школовању и разлозима раног доласка из завичајне Доње Аустрије у источну Славонију, а потом у Срем, Бачку и Србију. У скоро свим доступним биографским забелешкама, лексиконима и енциклопедијама и данас се, као почетни податак о Маржинецу, може прочитати: рођен (вероватно) 1881. у Чешкој.[3]

До поузданих биографских података дошло се тек недавно захваљујући музикологу проф. Даници Петровић и њеним ученицима, сарадницима Матице српске, који су открили документ, из 1932. године, о стамбеним приликама Хинка Маржинеца (Крунска бр. 21 у Београду). У сачуваној пријави, коју је попунио власник куће Драгутин Туркуловић стоји: „Хинко Маржинец, војни капелник – капетан музике, рођен 12. VII 1873, у месту Феслау (Bad Vöslau – прим. Д. П.), Доња Аустрија; вере православне; родитељи Иван и Дамјанка Хорват; супруга Марија Хруђка (15. VIII 1883); кћер Љубица (18. IX 1909, Осијек)".[4]

Иако се у *Енциклопедији Српског народног позоришта* наводи да је имао веома солидно музичко образовање и темељно познавао своју струку,[5] расположива литература не пружа више података о школовању Хинка

[2] Ж. М. Пауновић, *Нав. дело*.
[3] *Енциклопедија Српског народног позоришта*, Нови Сад 1986.
[4] Стамбена пријава од 5. априла 1932.
[5] *Енциклопедија СНП*.

Маржинеца. Тек, само се на неким местима бележи да је завршио студије у Прагу (1891. или 1895),[6] односно да је дипломирао на Конзерваторијуму у Прагу.[7]

Претпоставља се да је дошао у Осијек пред крај XIX века, око 1895. године, одмах по завршетку студија. Овде је постао хоровођа и шеф Опере (1898). Нема пуно података о његовом тамошњем музичком деловању, иако су га многе године живота везивале баш за тај велики славонски град. Тамо се родила његова кћерка Љубица Маржинец (Осијек, 18. септембар 1909. – Београд, 20. јануар 1963), потоња истакнута пијанисткиња и професорка клавира у београдским музичким школама.[8] Иако се његово име не помиње на списковима знаменитих Осијечана, нема сумње, за музичке услуге талентованог Маржинеца били су заинтересовани и у другим оближњим местима. Тако је 1901, као градски капелник, предавао певање у гимназији у Славонској Пожеги.[9]

Једно од места у којима је Маржинец повремено гостовао и радио, вероватно и даље стално настањен у Осијеку, била је Сремска Митровица. У Краљевској малој реалној гимназији, током школске 1900/01. године, предавао је изборне предмете и учио ђаке „црквеном пјевању (рим–кат) и умјетн", укупно четири сата недељно. Такође, на приредбама за гимназијску римокатоличку младеж, у разним пригодама, „црквено и нотално пјевање руководио је и оргуљама пратио органиста Хинко Маржинец".[10] Током наредне школске године ове обавезе преузимају други учитељи, па се Маржинец више не помиње у школским извештајима. Истовремено, његово деловање је било запажено и у раду Хрватског певачког друштва „Нада" у Сремској Митровици (основано 1885), где је био зборовођа у периоду 1896–1901. године. Ово друштво му је приредило 25. јуна 1901. опроштајно вече.[11]

На више места је поменуто учешће Хинка Маржинеца у музичком животу Шапца, где је од 1907. до 1913. водио хорове „Станковић" и „Обилић".[12] У исто време (1907–1911) био је помоћни диригент Првог београдског певачког друштва.[13] Маржинец је, поред Вечеслава Петрика, Јарослава Херлеа, Вацлава

---

[6] *Српски биографски речник*, 6, МАР–МИШ, Матица српска, Нови Сад 2014.
[7] Milica Gajić, *Czech music and musicians as Mokranjac's companions on his path towards the professionalization of Serbian music*, New sound, 43, Belgrade 2014, fusnota 31.
[8] *СБР*.
[9] *Gimnazija Požega 1699 – 2019. Spomenica prigodom 320. obljetnice osnutka škole*, Gimnazija Požega, 2019.
[10] *Izvještaj Kr. male realne gimnazije u Mitrovici za školsku godinu 1900–1901*, Tiskara Luke Topalovića, Mitrovica 1901.
[11] *Spomenica hrvatskih kulturnih, prosvjetnih i pjevačkih društava u Srijem. Mitrovici do 1936. god.*, Petrovaradin.
[12] *Енциклопедија СНП*.
[13] *Hinko Maržinec (biografija)*, www.teatroslov.mpus.org.rs.

Ведрала, Роберта Толингера, Емилија и Миливоја Покорног, био један од многих музичара чешког порекла који су до Првог светског рата боравили и радили у Шапцу.[14] Пред Први светски рат био је капелник XX пешадијског пука Тимочке дивизије и диригент Београдског певачког друштва, заменивши на том месту Стевана Мокрањца.[15] За капелника војне музике у Ваљеву Маржинец је био постављен у јесен 1928. Прихватио се тада и рада са мешовитим хором од 60 певача, који се звао „Чика Љуба", али је непознато колико је дуго овде остао.[16] Ваљево и околина му нису били непознати, јер је овде гостовао са хором „Обилић" још маја 1909. Исте године је био у Свилајнцу (прослава 100–годишњице Стевана Синђелића), у Шапцу и Лозници (прославе Луке Лазаревића и Анте Богићевића).[17]

Са Београдским певачким друштвом је током 1910. био на дужој турнеји по Хрватској, заједно са Стеваном Мокрањцем и Милојем Милојевићем. Као помоћни диригент (хоровођа) и пратилац на клавиру, био је десна рука чувеном Мокрањцу у Дубровнику, Сплиту и другим местима.[18] Првих година XX века Маржинец, Милојевић и Бинички повремено су замењивали оболелог Мокрањца.[19]

Рад у Академском певачком друштву „Обилић" (основано 1884. при Београдском универзитету) сматра се значајним периодом у Маржинецовој каријери. У вези с тим Живојин М. Пауновић је забележио:

„После бурне 1908. године, кад је београдска универзитетска омладина поводом анексије Босне и Херцеговине показала жарки елен, *Обилић* је био центар академске омладине. Док је Прво београдско певачко друштво ишло у Скопље, Солун, Атину и Трст, а *Станковић* у Одесу и Кијев, дотле *Обилић* са српском, хрватском и словеначком песмом путује по Србији, у Софију, Сарајево и најзад у Пољску, Русију и Румунију. *Обилић*, као доајен студентских друштава, узима на себе нарочиту улогу, коју са највећим одушевљењем и тако рећи као добар друг и једномишљеник *Обилићеваца* прихвата г. Маржинец. Све намере и програме тадашњих управа *Обилића* извршује стриктно и без двоумљења. Јуна

[14] *Muzička tradicija Šapca*, www.riznicasrpska.net (28. mart 2011).
[15] *Документат о одласку у пензију*, Војна архива, К – 999/309, 1938; *Биографски лексикон ваљевског краја* (уредник Здравко Ранковић), књ. 2, св. 10, Л–М, ИП „Колубара", Ваљево 2001.
[16] *Биографски лексикон ваљевског краја*.
[17] Ж. М. Пауновић, *Нав. дело*.
[18] *Stevan Stojanović Mokranjac (1856–1914). The Belgrade choral society foreign concert tour* (editor Biljana Milanović), Institute of Musicology of the Serbian Academy of Sciences and Arts Serbian Musicological Society, Belgrade 2014.
[19] *Istorija nacionalne muzike* (Anita Sterbik), www.academia.edu.

исте (1910. – прим. аутора) године *Обилић* иде с Маржинецом и Драгом Спасић у Софију, па у повратку свраћа у Пирот. То је наша прва певачка турнеја у Бугарску када се у Народном позоришту њене престонице певају српске и бугарске песме уз братимљење са бугарским студентима и студенткињама. На дан 30. јануара 1912. одлази *Обилић* у Нови Сад и приређује сјајан концерт на великом народном збору Јаше Томића и сутрадан у Карловцима. У марту иде у Ниш и поред концерта даје помен на Ћеле–кули. О Ускрсу *Обилић* иде у Крагујевац, а већ 4. априла по старом полази са већ прослављеним хоровођом Маржинецом на највећу турнеју кроз Пољску, Русију и Румунију са својим *Трубачем*, Химном Балкану и одабраним југословенским песмама. Утисак који је *Обилић* оставио на овој турнеји кад је своју заставу пронео кроз Варшаву, Вилно, Петроград, Москву, Кијев, Одесу, Букурешт и Крајову, остао је до данас незабораван код свих тадашњих учесника."[20]

Када је 16. маја 1910. „Обилић" у београдском Народном позоришту приредио концерт у част Јосифу Маринковићу (Маринковићево вече), премијерно је изведена његова композиција *Поточара*, а хором је дириговао Маржинец. Забележено је да је лично славни аутор одао „највеће признање Маржинецу на савршеном интерпретовању његових дела".[21] После Првог светског рата друштво „Обилић" је мењало своје хоровође, јер је Маржинец остао у Скопљу као војни капелник. Ту је, поред осталог, помагао Браниславу Нушићу у тек основаном позоришту, а водио је и локално певачко друштво.[22]

Током 1919–1920. предавао је музику и певање на Војној академији у Београду и био хоровођа и наставник у школи певачког друштва „Станковић" (1921–1923),[23] као и наставник певања у Приватној гимназији професора Зделара. Важну годину у историји „Станковића" представља 1921. пошто њен председник тада постаје књижевник Бранислав Нушић, а хоровођа Хинко Маржинец, који је овде остао до 1923.[24] Био је и један од 37 диригената у историји хора „Браћа Барух".[25]

---

[20] Ж. М. Пауновић, *Нав. дело*.
[21] *Исто*.
[22] *Српски биографски речник*; *Енциклопедија СНП*.
[23] Основано 1881. године под називом Црквена певачка дружина „Корнелије", оно је брзо променило име у Певачка дружина „Станковић", а од 1924. у Музичко друштво „Станковић". До наглог успона стигло је 1904. када је за хоровођу постављен Станислав Бинички.
[24] *Muzičko društvo „Stanković"*, www.riznicasrpska.net.; Stana Đurić Klajn, *„Stanković" muzička škola*, www.riznicasrpska.net
[25] Српско–јеврејско певачко друштво, основано 1879. У знак захвалности, тај хор је 1939. наступао на прослави 50–годишњице уметничког рада свог бившег хоровође. (Ivan Hofman, *Srpsko–jevrejsko pevačko društvo (Hor „Braća Baruh")*, Beograd 2004)

Ангажован је 1920. у Новом Саду у Српском народном позоришту, тј. његовој Опери. Прва изведена опера под његовим руководством била је Маснеов *Вертер* (13. октобра 1920), а у истој години изведени су још *Кавалерија рустикана* и *Тоска* и почеле припреме за Вердијевог *Трубадура*.[26] Маржинец је као диригент Опере СНП радио до 31. августа 1921. и стекао је велике заслуге за организовање оперских ансамбала, солиста, чланова хора и чланова оркестра, а исто тако и за репертоар који је у тој сезони остварен са знатним успехом. Његов главни помоћник и корепетитор био је Ловро Матачић, будући чувени југословенски диригент. Касније, почетком септембра 1923, Министарство просвете је именовало Маржинеца за директора Опере СНП и на том положају он је остао до 1. септембра 1924. године.[27] Са места директора новосадске Опере вратио се у војну службу, као капелник музике VII пешадијског пука у Новом Саду, одакле је, од маја до октобра 1927, наставио да сарађује са Опером СНП повремено диригујући. У Новом Саду је припремио и један симфонијски концерт који је добио врло лепе критике. Наступили су сопран К. Дубска (*Молитва* из Маснеовог *Вертера*) и бас Евгеније Маријашец (*Пролог* из *Мефистофела*). Критичар новосадског листа *Јединство*, поводом тога је записао: „Г. Маржинец, окретан и агилан диригент, који потпуно доминира својим ансамблом, може бити потпуно задовољан резултатом свога рада који му је донео лепо признање".[28]

Поред опере *Вертер* Хинко Маржинец је као диригент Опере СНП учествовао у постављању следећих дела: *Трубадур*, *Мадам Батерфлај*, *Арлезијанка*, *Копелија*, *Тоска*, *Хофманове приче*, *Продана невеста*, *Травијата*, *Трубадур*, *Риголето*.[29] Такође, дириговао је и балетом *Копелија* Леа Делиба, који је у СНП први пут изведен 20. децембра 1923. године[30], затим оперетама *Барун Тренк*, *Бајадера*, *Плава мазурка*, *Мамзел Нитуш* и др. Узгред, диригентова кћерка Љубица Маржинец повремено је наступала у дечијим оперским улогама.

Значајан део музичке каријере диригента Хинка Маржинеца био је везан за војну службу, о чему сведоче и званични архивски подаци поводом његовог пензионисања. После ангажовања у музици XX пешадијског пука (од 30. септембра 1913), кретање у војној служби Х. Маржинеца било је следеће:

– од 18. 6. 1919. до 2. 6. 1920. на служби код референта војне музике;

---

[26] *Педесет година Опере Српског народног позоришта* (припремили Весна Крчмар, Миодраг Милановић и Душанка Радмановић), СНП, Нови Сад 1998.
[27] *Енциклопедија СНП*.
[28] *Јединство*, Нови Сад, 20. октобар 1920.
[29] *Енциклопедија Новог Сада*, МАР–МИК, књ. 14, Новосадски клуб – „Прометеј", Нови Сад 1999.
[30] *Балет: првих педесет година (1950–2003)* (приредила Весна Крчмар), СНП, Нови Сад 2004.

– од 25. 10. 1919. до 16. 6. 1920. наставник певања у Војној академији;
– од 2. 4. 1920. до 1. 9. 1921. капелник Потиске војне музике;
– од 24. 3. 1924. до 30. 6. 1928. капелник Потиске војне музике;
– од 30. 6. 1928. до 17. 5. 1929. капелник Дринске војне музике;
– од 17. 5. 1929. до 13. 10. 1938. капелник Земунска (II муз. 2. пук).

Пензионисан је као војни капелник у чину капетана I класе у Земуну (15. септембра 1938). Као пензионер, прве године Другог светског рата провео је у Београду код своје кћерке Љубице, пијанисткиње, тада доцента на Музичкој академији. У сезони 1943/44. био је капелник у ДНП у Панчеву, у којем је дириговао оперету *Мамзел Нитуш* и десетак драмских комада, углавном из народног живота с певањем и музиком.[31] Умро је 3. јануара 1947. године у Београду.

„Имао је веома солидно музичко образовање и темељно је познавао своју струку. Као човек био је скроман, уздржан, ненаметљив, углађених манира и одмереног понашања. Из њега су зрачиле доброта, топлина и људскост. На послу је, међутим, тражио уметничку дисциплину и одговорно понашање и није се задовољавао првим решењима и лако досегнутим резултатима, него је музичке ансамбле увежбавао све док нису били оспособљени за максималан уметнички резултат, до крајњих граница њихових могућности. Свима који су с њиме сарађивали остао је у најлепшој успомени.”[32]

[31] *Енциклопедија СНП*.
[32] *Исто*.

ПРИЛОЗИ:

Хинко Маржинец (1873–1947)

Станислав Бинички и Хинко Маржинец

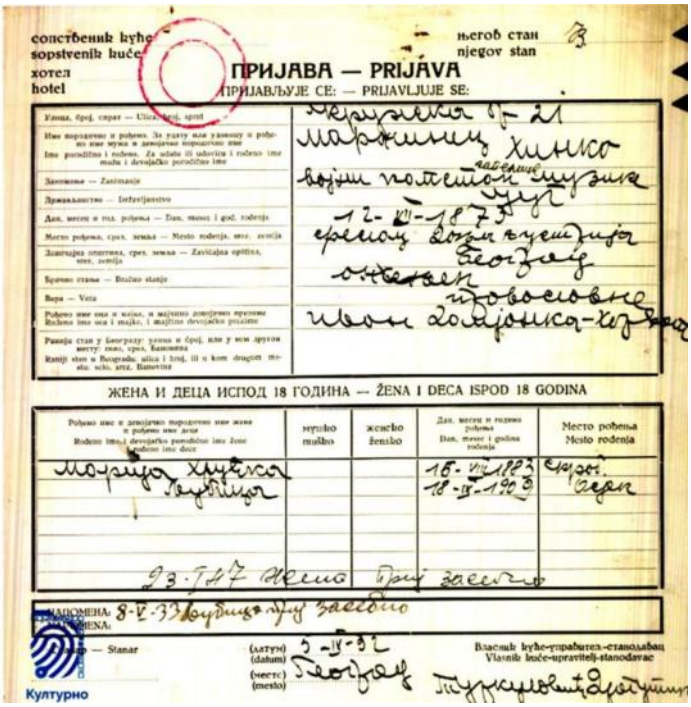

сопственик куће — његов стан
sopstvenik kuće — njegov stan
хотел
hotel

ПРИЈАВА — PRIJAVA

ПРИЈАВЉУЈЕ СЕ: — PRIJAVLJUJE SE:

Улица, број, спрат — Ulica, broj, sprat

Име породице и рођено. За удату или удовицу и рођено име мужа и девојачко породично име
Ime porodične i rođena. Za udatu ili udovicu i rođeno ime muža i devojačko porodično ime

Занимање — Zanimanje

Држављанство — Državljanstvo

Дан, месец и год. рођења — Dan, mesec i god. rođenja

Место рођења, срез, земља — Mesto rođenja, srez, zemlja

Завичајна општина, срез, земља — Zavičajna opština, srez, zemlja

Брачно стање — Bračno stanje

Вера — Vera

Рођено име оца и мајке, и мајчино девојачко презиме
Rođeno ime oca i majke, i majčino devojačko prezime

Раније стан у Београду: улица и број, или у ком другом месту: село, срез, Бановина
Raniji stan u Beogradu: ulica i broj, ili u kom drugom mestu: selo, srez, Banovina

Маржинец Хинко
војни пословођа музике
рођен 12-VII-1873
у Загребу
оженат
православне
вере

ЖЕНА И ДЕЦА ИСПОД 18 ГОДИНА — ŽENA I DECA ISPOD 18 GODINA

Рођено име и девојачко породично име жене и рођено име деце Rođeno ime i devojačko porodično ime žene i rođeno ime dece	мушко muško	женско žensko	Дан, месец и година рођења Dan, mesec i godina rođenja	Место рођења Mesto rođenja
Маргита Хинкова			16-VII-1923	Загреб
Радмила			18-IX-1909	Загреб

93-ТЈ7 жена Прву засебно

НАПОМЕНА: 8-V-33 Будимпешта Прву засебно
ПРИМЕДБА:

— Stanar

(датум) (datum) 5-IV-32
(место) (mesto) Београд

Власник куће-управитељ-станодавац
Vlasnik kuće-upravitelj-stanodavac

Маржинец Хинко

Културно

Стамбена пријава од 5. априла 1932. године

Ансамбл опере Продана невеста, СНП 1921. Хинко Маржинец у униформи.
Извор: https://sr.wikipedia.org/sr-el/

Dušan Poznanović

CONDUCTOR HINKO MARŽINEC – A FORGOTTEN ASSOCIATE OF MOKRANJAC, BINIČKI AND NUŠIĆ

SUMMARY

Choirmaster, military chaplain and music pedagogue Hinko Maržinec (1873–1947), of Czech origin, spent his entire working life in South Slavic regions (Osijek, Slavonska Požega, Sremska Mitrovica, Šabac, Skopje, Belgrade, Novi Sad, Valjevo, Zemun, Pančevo). He is one of the founders of the Opera of the Serbian Theatre in Novi Sad, quite responsible for the work of several Belgrade music societies and choirs, as well as the development of musical life in Serbian military collectives. In numerous lexicons and encyclopedias, until recently, the date and place of his birth were erroneously stated, and today few people know about this reliable associate of the great people of our musical life. The paper writes about his artistic life in order to point out its importance.

324(497.113)"1931/1938"

Милош Лекић, мср
milos.lekic.leka@gmail.com

ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ НА ТЕРИТОРИЈИ СРЕМА 1931, 1935. И 1938. ГОДИНЕ – СТАТИСТИЧКИ ПРИЛОГ

Сажетак: Рад представља прилог политичкој и парламентарној историји Краљевине Југославије. Обухваћени су и анализирани резултати парламентарних избора одржаних 1931, 1935. и 1938. године (укупан резултат избора у Југославији, Дунавској бановини и територији Срема по срезовима, број гласача са бирачким правом, број и степен излазности гласачког тела, списак кандидата, као и имена изабраних посланика у свим срезовима) на територији Срема.

Кључне речи: Срем, Краљевина Југославија, парламент, избори, народни посланици.

Област Срема, која је пре Првог светског рата представљала једну од осам жупанија на које су биле подељене Хрватска и Славонија, задржала је исто подручје које је ушло у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца након 1918. године. Тек увођењем Шестојануарске диктатуре 1929. и поделом Југославије на девет бановина, Сремска област је раздвојена између Савске и Дунавске бановине, што је санкционисано Законом о називу и подели Краљевине на управна подручја од 3. октобра 1929.[1]

Попис становништва из 1931. даје увид да је у делу Срема који је припао Дунавској бановини живело укупно 288.370 становника, од чега припадника православне конфесије 174.440 или 60,49%, римокатоличке 78.051 (27,06%), евангелистичке 28.906 (10,02%), остале хришћанске верске групе 5797 (2,01%), муслимана 231 (0,08%) и осталих 945 (0,33%). Доступна нам је статистика и по срезовима. У Илочком срезу је живело 43,52% православног живља наспрам римокатоличког 39,12% и 14,12% евангеличког. У Иришком срезу православни житељи су били заступљени у 72,31%, док је римокатолика било 25,15% а евангелиста 1,92%. У Румском срезу број православаца износио 56,49% од

[1] *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 232, 4. октобар 1929. Некадашњих 10 срезова у Сремској области је било подељено и то тако што су Вуковарски, Винковачки и Жупањски срез припали Савској бановини а Земунски, Митровички, Румски, Старопазовачки, Илочки, Иришки и Шидски срез Дунавској бановини. Наш предмет интересовања због целокупности прегледа изборног округа биће седам срезова у Дунавској бановини.

укупног броја становништва, док је број римокатолика износио 41,67% а евангелиста 0,84%. У Сремскомитровички срезу живела је апсолутна већина православних грађана, чак 87,21%, док је римокатолика било 10,41% и евангелиста 1,07%. Такође и у Земунском срезу православни живаљ је био у апсолутној већини – 78,16%, док је грађана католичке вероисповести било 4,74% а евангелиста 16,12%. У Старопазовачком срезу православни житељи су били у релативној већини – 53,99%, римокатолика је било 14,70% а евангелиста 30,47%. И у Шидском срезу проценат православних је био у већини – 45,34%, у односу на римокатолике – 41,37%, док је евангелиста било 4,62%. У граду Сремској Митровици православних је било 44,82%, док су римокатолици били у већини са 45,95% а евангелиста је било 1,06%. Такође, удео броја житеља Срема је у укупној популацији Дунавске бановине који је износио 2.387.295 био 12,07%. Од градова највећа је била је Сремска Митрвовица са 13.839, затим Рума са 13.403, Стара Пазова са 8536, Инђија са 7809 становника итд.[2]

Након оснивања Краљевине СХС у Срему, који је био једна изборна јединица, на изборима одржаним 1920, 1923, 1925. и 1927. године победу је односила Радикална странка, изузев 1923. када је највише гласова освојила Хрватска (републиканска) сељачка странка, што је ове две националне партије чинило најдоминантнијим политичким чиниоцима. Демократска странка је уочи првих избора успела да створи круг својих присталица уз помоћ којих је освојила један мандат, што је поновила и на наредним изборима, али након ових избора Демократска странка практично нестаје у Срему, док Самостална демократска странка настала после раскола у овој партији (1924) преузима примат међу њиховим бирачима и успева да обезбеди себи мандате.[3]

Проглашавањем монарходиктатуре, санкционисане Шестојануарским актом 1929, укинут је парламентаризам а политичким партијама је обустављен рад; поред овога, забрањени су страначка штампа и зборови. Реакција странака на завођење диктатуре била је прилично пасивна и без отпора, поготово међу опозицијом у Србији, док су се хрватски политичари надали лакшем споразумевању непосредно са двором мимо партиципације српске опозиције.[4]

Режим диктатуре успео је да опстане до 1931, када је под теретом економске кризе, политичких тешкоћа и дипломатских притисака споља,

[2] *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године*, Београд 1938, 48–61.

[3] Вид.: Софија Божић, *Срби у Срему и парламентарни избори у Краљевини СХС*, Споменица историјског архива Срем, Сремска Митровица 2008.

[4] Љубодраг Димић, *Историја српске државности – Србија у Југославији*, Нови Сад 2001, 139.

формално окончан доношењем Устава 3. септембра 1931. Овим уставом предвиђено је конституисање Народног представништва које ће заједно са краљем да врши законодавну власт а сама установа је замишљена као дводомо тело (Сенат и Народна скупштина). За потребе овог крњег парламентаризма, двор и Министарски савет су још средином 1930. приступили оснивању једне режимске странке коју су назвали Југословенско радикална сељачка демократија (ЈРСД) и која је окупљала структуре ранијих политичких партија и удружења, а на чијем челу се налазио генерал Петар Живковић. Увођењем овог устава у живот стекли су се услови за парламентарне изборе, које је краљ и расписао за 8. новембар 1931.[5]

Према општим одредбама *Закона о избору народних посланика* од 10. септембра 1931, предвиђено је да се изабере 306 посланика у скупштини. У Дунавској бановини је био биран 51 делегат а у Срему, који је представљао 24. изборни округ, гласало се за укупно седам посланика, који су распоређени по један на сваки административни срез. На овим изборима кандидована је само једна листа, ЈРСД, чији је носилац био Петар Живковић, председник Министарског савета и министар унутрашњих послова, док су представници забрањених политичких партија (радикали, демократе, ХСС, Савез земљорадника, Словенска људска странка и Југословенска муслиманска организација) позвали грађане на бојкот.[6]

На изборима од 8. новембра 1931. уписаних бирача у Југославији било је 3.483.349, а своје право гласа искористило је 2.342.520 или 67,25% грађана. У Дунавској бановини бирачко право имало је 644.107 становника а учешће на изборима узело је њих 460.254 (71,46%). У Срему бирачко право имало је 75.607 житеља а на изборе је изашло 53.244 (70,42%). По срезовима у Срему биланс излазности је био овакав: у Шиду од 9590 грађана са правом гласа изашло је 5132 (53,51%), у Земунском срезу од 9067 изашло је 7392 (81,53%), Илочком од 7962 изашло је 5945 (74,67%), Митровичком од 11.752 изашло је 8517 (72,47%), у Румском од 15.065 изашло је 9814 (65,14%) и у Старопазовачком срезу од 15.044 изашло је 11.013 грађана (73,21%). Највећа излазност била је у Земунском срезу а најмања у Шидском.

У Митровичком срезу једини кандидат за посланика био је др Јеша Видић, адвокат из Сремске Митровице, са 100% освојених гласова (8517). У Земунском срезу за посланика је изабран др Светислав Поповић, бивши

[5] Исто, 143–144.

[6] *Статистика избора народних посланика за Прву Југословенску народну скупштину, одржаних 8. новембр*а *1931*, Београд 1935. У већини срезова ЈРСД је истакла листу са два кандидата како би се учинио привид да се бира а не само гласа.

министар из Земуна, са такође 100% (7392) гласова. У Иришком срезу гласачи су имали избор између два кандидата: свештеника Бранка Аврамовића и ратара Матије Ђенановића, и убедљиво су своје поверење дали свештенику Аврамовићу са 4517 гласова наспрам 914, колико је добио Ђенановић. У Илочком срезу надметали су се кандидати парох Душан Поповић и др Гига Николић, адвокат. Победу је однео Поповић са освојених 3737 наспрам Николићевих 2208 гласова. У Румском срезу за поверење бирача такмичили су се свештеник Емилијан Грбић и др Стеван Стојковић, адвокат, и убедљиво је победио Грбић са добијених 7114 у односу на 2727 гласова, колико је добио Стојковић. У Старопазовачком срезу тесну победу је однео Стеван Ћирић, градски начелник из Сремских Карловаца, са освојених 5869 гласова, док је његов противкандидат Виктор Руп добио 5144 гласа. У Шидском срезу убедљив је био др Светислав Михајловић у победи над својим противником Ацом Јурчевићем освојивши 4321 глас, док је Јурчевић освојио 811 гласова.[7]

Премда су избори из 1931. имали тек псеудодемократску форму политичких односа, ипак је након што су одржани дошло до политичких последица које су умногоме одредиле даљи ток монарходиктатуре. Унутар саме владајуће организације, ЈРСД, дошло је до одређеног раслојавања приликом формирања посланичких клубова. Наиме, од самог почетка рада парламента владајући посланички клуб је тежио ка устројењу једне политичке странке, међутим, како је 6. априла 1932. генерал Петар Живковић поднео оставку на место председника владе а одмах затим и на посланички мандат, истог тог дана из заједничког клуба је иступила група од пет скупштинских делегата и формирала засебан *Народно сељачки клуб*. У новембру исте године издвојило се и петнаест посланика на челу са Ставром Трпковићем и Светиславом Хоћером, формиравши том приликом *Југословенски народни клуб*, а у марту 1933. основан је *Народни клуб Николе Преке* који је имао шест посланика.[8]

Ови клубови су представљали основу будућих политичких странака које се идеолошки међусобно нису много разликовале. Прва међу њима која је основана била Југословенска национална странака (ЈНС) настала из клуба посланика ЈРСД и осталих владајућих функционера Краљевине Југославије. На конгресу одржаном 20. јула 1933. у Београду изабрано је председништво странке на челу са др Николом Узуновићем. За потпредседнике су изабрани др Војислав Маринковић, Божидар Максимовић, Јурај Деметровић и Павао Матица, а за секретара је изгласан др Алберт Крамер (некадашње вође радикала, демократа и самосталних демократа). Поред њих, Министарство унутрашњих послова је

[7] *Исто*, 226–227, 234, 246, 250, 252.
[8] *Исто*, 6.

издало дозволу за рад и Југословенској народној странци, која је на оснивачком конгресу одржаном у Београду 25. новембра 1934. за свог вођу изабрала Светислава Хоџеру а за његове заменике Живана Лукића, др Стјепана Бачића и Иву Потокара, народне посланике.[9]

С друге стране, премда су бојкотовале изборе, опозиционе странке су ипак након што су одржани избори започеле своју акцију. Прво програмско саопштење које је било објављено биле су тзв. Загребачке пунктације, резолуција коју су саставиле партије окупљене у Сељачко демократској коалицији (ХСС, самосталне демократе и накнадно придружена Хрватска странка права).[10] Одјек загребачког саопштења утицао је и на остале опозиционе активисте. Пре свега, то се осетило у Војводини где су опозиционари у децембру 1932. издали један заједнички проглас уоквирен у програмском документу знаном још и као Новосадска резолуција.[11] Овим резолуцијама, којима је на посредан начин поново успостављен рад политичких партија, обновљене су и старе несугласице опозиционих вођстава.

Након погибије краља Александра октобра 1934. намесништво на челу са кнезом Павлом донело је одлуку да распише парламентарне изборе. Ова вест убрзала је договоре међу опозиционим првацима, који су били условљени захтевом чланства из унутрашњости као и извесном опасношћу да би их пасивност довела до нестанка са политичке сцене. Стога су успели да формирају

[9] *Исто*, 7. Дозвола за рад партијама издавана је на основу Закона о удружењима, зборовима и договорима који је донет 18. септембра 1932. Услов за дозволу коју издаје управна власт био је да удружење није „по свом имену, задатку или уређењу" у супротности са државним или друштвеним поретком, односно да темељ тог удружења није постављен на верској, племенској или регионалној основи. Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд 1994, 35.

[10] У документу који је објављен у новембру 1932. резолутно се осуђује Србија за апсолутизам и хегемонију и тражи да се разговори о уједињењу врате на 1918. годину као исходишну тачку преговора, а такође се захтева федерално уређење заједничке државе. М. Радојевић, *Нав. дело*, 25.

[11] У резолуцији коју су саставили војвођански радикали, демократи и самосталне демократе истакнута је важност социјално–економских питања настала као последица проистекла из светске економске кризе, затим је у фокус стављена национално–државна проблематика за коју се наглашава да је под диктаторским режимом „постала катастрофално заоштрена", а посебно су подвучени критика централистичког режима и положај Војводине у заједничкој држави, те се истиче захтев да „Војводина са Сремом тражи за себе исти положај који ће имати остале покрајине". Ranko Končar, *Opozicione partije i autonomija Vojvodine 1929–1941*, Novi Sad 1995, 116–117.

заједничку земаљску листу, тзв. Уједињену опозицију (УО), чији је носилац био Влатко Мачек, вођа ХСС.[12]

С друге стране, у владајућем блоку дошло је до политичког преобликовања. Након честих криза, намесништво је крајем 1934. сменило руководство владе и поставило Богољуба Јевтића на чело овог тела. Јевтић је, такође, дошао на место председника ЈНС, а овим потезом дворски кругови су желели да поврате кредибилитет владајућем режиму пољуљан од стране, како су сматрали, старих непопуларних политичара.[13]

Скупштински избори одржани 5. маја 1935. обављени су по истом изборном закону као и претходни. Услов за излазак на изборе био је и даље да листа која претендује да изађе на изборе мора имати свог кандидата у сваком срезу у држави. Поред владајуће листе и листе Уједињене опозиције, овакве услове испуниле су још и листе Божидара Максимовића (бившег министра и радикалског дисидента) и Димитрија Љотића (адвоката из Смедерева и вође пронацистичког покрета Збор).

Право гласа на изборима имало је 3.908.313 бирача а учешће на њима узело је 2.880.964 гласача или 73,2%. Владина листа добила 1.748.024 (60,65%), листа Уједињене опозиције 1.075.389 (37,32%), Божидар Максимовић 32.797 (1,14%) и Димитрије Љотић 27.705 (0,89%). Владиној листи је према ранијим одредбама изборног закона припало 303 мандата а Уједињеној опозицији 67, док друге две листе нису прешле неопходан цензус од 50.000 гласова како би добиле скупштинске представнике.[14]

На територији Дунавске бановине број грађана са правом гласа износио је 702.178 а на изборе је изашло 503.367 гласача (71,69%). У Срему право гласа имао је 82.121 житељ а своје право искористило је 62.586 (76,21%). Излазност по изборним јединицима у Сремском округу била је следећа: у Илочком срезу од 8418 бирача гласало је 6798 (80,75%), у Иришком срезу од 7636 гласало је 5458 (71,47%), у Митровичком срезу од 13.693 гласало је 9836 (71,83%), у Руми од 16.192 свој глас је дало 12.375 бирача (76,43%), у Старој Пазови од 16.712 гласало је 12.528 (74,96%), у Шидском срезу од 10.444 гласало је 7949 (76,11%) и у земунском срезу од 9026 гласало је 7642 бирача (84,66%).

---

[12] У ову техничку коалицију без заједничког програма су поред ХСС ушли још и Демократска и Земљорадничка странка, самосталне демократе и Југословенска муслиманска организација, док су радикали и Словеначка људска странка прогласили бојкот.

[13] Тодор Стојков, *Резултати парламентарних избора у Југославији (1931, 1935, 1938) као израз политичког расположења бирачког тела*, Нови Сад 1982, 215.

[14] М. Радојевић, *Нав. дело*, 41.

Гласачи на територији Срема бирали су, као уосталом и у другим крајевима државе, између четири листе. Владајућа ЈНС је за седам мандата који су се бирали у Срему на својој листи поставила 16, Уједињена опозиција 12 а преостале две листе по седам кандидата. На листи владајућег блока кандидати су били др Гига Николић и Душан Поповић (Илок), затим Ђока Пушић, др Никола Шијак и Миленко М. Јовановић (Ириг), Бранко Томић, Страхиња Којић и Чеда Ивковић (С. Митровица), др Војислав Јањић, др Љубомир Банић, др Стеван Стојковић и Петар Станојевић (Рума), Стеван Ћирић (С. Пазова), др Јован М. Радивојевић и Нешко Нешковић (Шид) и др Светислав Поповић (Земун). На листи Уједињене опозиције кандидати су били Марјан Каловић (Илок), Јован Ђ. Матић, др Василије Станковић и Лазар Рат (Ириг), др Милан Костић (С. Митровица), Јохан Пфефер и Александар Шевић (Рума), др Пера Поповић и др Љуба Гвоздић (С. Пазова), Живан Кувеждић и др Ђорђе Цвејић (Шид) и Бранко Јаношевић (Земун). Треба истаћи да су на листи Божидара Максимовића кандидати били доскорашњи народни посланици др Јеша Видић, Бранко Аврамовић, Емилијан Грбић итд.

Владина листа је победила у готово свим срезовима осим у једном (Шидском), где је највише гласова освојила листа УО. Убедљиву победу владајућа странка је однела у Илочком срезу освојивши 5049 гласова док је УО освојила 1723, у Иришком срезу ЈНС је однео тесну победу добивши 2158 наспрам листе Божидара Максимовића који је однео 1952 гласа. У Сремској Митровици апсолутну победу однела је листа Богољуба Јевтића освојивши 7406 док је другопласирани био кандидат са листе УО освојивши 2111 гласова, у Руми су кандидати листе владајућег блока освојили 6816 гласова испред кандидата из УО који су добили 5500. У Старој Пазови и Земуну ЈНС је освојио 7970 односно 4947 гласова а за другопласирану УО је гласало 4474 односно 2286 бирача. Само је у Шидском срезу опозиција однела победу са освојених 4023 наспрам владиних 3888 гласова. За посланике са листе ЈНС су изабрани Душан Поповић, свештеник из Черевића, др Никола Шијак, адвокат из Ирига, Бранко Томић, трговац из Сремске Митровице, др Војислав Јањић, министар у пензији из Београда, Стеван Ћирић, министар просвете из Сремских Карловаца, и др Светислав Поповић, министар шума и рудника из Земуна, док је са листе УО у парламент ушао Живан Кувеждић (ХСС), сељак из Илаче.[15]

Резултати избора од 5. маја 1935. године

[15] *Статистика избора народних посланика за Народну скупштину Краљевине Југославије извршених 5. маја 1935. године*, Београд 1938, 136–140.

ИЗБОРНИ СРЕЗ	Листа ЈНС	Листа УО	Листа Божидара Максимовић	Листа Димитрија Љотића
Илок	5049	1723	22	4
%	74,27	25,35	0,32	0,06
Ириг	2101	1341	1952	7
%	39,53	24,58	35,76	0,13
Митровица	7406	2111	315	4
%	75,29	21,46	3,21	0,04
Рума	6816	5500	52	7
%	55,08	44,44	0,42	0,06
С. Пазова	7970	4474	78	6
%	63,62	35,71	0,62	0,05
Шид	3888	4023	33	5
%	48,92	50,61	0,41	0,06
Земун	4947	2286	383	26
%	64,73	29,92	5,01	0,34
Укупно	38.177	21.458	2835	59
%	60,99	34,29	4,53	0,09
Број мандата	6	1	/	/

Непосредно након избора ЈМО је напустила опозициони савез и успоставила сарадњу са Радикалном странком и Словенском људском странком које су чиниле окосницу новог владиног политичког аранжмана на челу са Миланом Стојадиновићем и једним делом ЈНС. Разлози за пад владе Богољуба Јевтића се најпре виде у њеној компромитацији приликом избора, затим у процени намесништва да ова влада није била способна да се споразуме са хрватским националним покретом, што је представљало једно од најважнијих унутрашњих политичких питања. Стога су двор и намесништво поверење доделили Стојадиновићу да формира владу, што је овај и учинио 24. јуна 1935. Паралелно са владом, Стојадиновић је приступио оснивању нове странке Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ) чију су основу чиниле наведене партије изузев радикала око Главног одбора који су после неколико месеци напустили овај савез и прикључили се сарадњи са демократама и Савезом земљорадника.[16]

Опозициона коалиција формирана непосредно пред изборе 1935. представљала је технички формат без заједничке програмске платформе. Међутим, 8. октобра 1937. у хрватском месту крај Загреба, Фаркашићу,

[16] М. Радојевић, *Нав. дело*, 42–44.

представници опозиционих политичких странака су закључили споразум у коме су истакнуте програмске премисе на основу којих је формирана коалиција.[17]

Иницијативу за превремене парламентарне изборе дао је сам председник владе Стојадиновић, сматрајући да су повољне прилике како на унутрашњем тако и на спољнополитичком плану. Опозициони блок, у који су ушли ХСС, СДС, ДС, СЗ и радикали, за разлику од претходних на овим изборима имао је програмску основу засновану на споразуму у Фаркашићу. Такође, опозициона листа била је проширена кандидатима из ЈНС (већим делом) на челу са Петром Живковићем и још неким мањим групама. С друге стране, владина листа окупљала је поред ЈРЗ, националну странку Светислава Хоџере, мањи део ЈНС и групу бившег министра Војислава Ђорђевића. Поред њих листу са својим кандидатима истакао је Димитрије Љотић са својим покретом Збор.[18]

Право гласа на изборима у целој држави имало је 4.086.286 бирача, од којих је изашло 3.039.041 или 74,78%. Листа Милана Стојадиновића добила 1.643.783 гласа (54,09%), док је листа Удружене опозиције освојила 1.364.524 гласа (44,9%). У Дунавској бановини од око 714.000 учешће на изборима узело је 520.593 бирача или 72,95%. У овој бановини листа владајућег блока остварила је убедљиву победу освојивши 373.095 гласова (71,67%), опозициона листа морала је да се задовољи са добијених 129.925 гласова (24,96%), док је листа кандидата чији је носилац био Димитрије Љотић успела да оствари најбољи резултат, гледано међу бановинама, освојивши 17.573 гласа или 3,37%.[19]

Правне одредбе по којима су вршени избори од 11. децембра 1938. биле су исте као на претходним, с тим што је везано за Срем била једна измена, а то је да се са увртшењем Сремских Карловаца као посебне изборне јединице у овом изборном округу бирало сада осам посланика. У Срему учешће на изборима узело је 64.459 житеља, али како располажемо непотуним подацима, није могуће утврдити број грађана са правом гласа а самим тим и степен излазности у сремским срезовима.

---

[17] Љ. Димић, *Нав. дело*, 176; R. Končar, *Nav delo*, 302–303. Опозиционе странке су успеле да постигну начелни договор о основним питањима која су оптерићавала државу. У споразуму је истакнуто да устави из 1921. и 1931. немају „моралне вредности" како за Хрвате тако ни за Србе, и затражен је нов „уставни поредак који би био заснован на начелима народне владавине". Такође, прокламован је неспорни принцип државе да је Југославија наследна, уставна и парламентарна монархија на чијем челу је краљ Петар из династије Карађорђевић, затим да су гарантоване грађанске и политичке слободе и парламентарни систем владавине итд.

[18] Љ. Димић, *Нав. дело*, 178; R. Končar, *Nav delo*, 314.

[19] Љ. Димић, *Нав. дело*, 180.

У Сремском изборном округу коалиција окупљена око ЈРЗ истакла је укупно двадесет кандидатура (с тим што су се два кандидата борила за мандате у две изборне јединице), док је на опозиционој листи било чак тридесет три кандидата (и три дуплиране кандидатуре). Збор Димитрија Љотића истакао је осам кандидата, али и на овој листи се један припадник ове организације кандидовао у две изборне јединице. Испред режимске листе у Илочком срезу су кандидовани Душан Поповић и Бранко Магарашевић (ЈРЗ), док је Ђорђе Симић заступао Хођерину националну странку на овој листи. У Иришком срезу ЈРЗ је кандидовала Бранка Аврамовића, док су у Митровичком срезу редове ове партије представљали Мирко Латас и Милан Миличић, а на истој листи били су још и Драгомир Милићевић (група Воје Ђорђевића) и др Божидар Лужанин (Хођерина ЈНС). У Руми владајући блок је кандидовао Димитрија Магарашевића (ЈРЗ) и Љубомира Стојковића (Хођ.). Љубомир Стојковић је представљао владајућу листу и у Старопазовачком срезу, а поред њега био је још и Сава Петровић (ЈРЗ), а у новој сремској изборној јединици Карловцима кандидати владајуће листе били су Стеван Ћирић (ЈРЗ) и Јосим Новаковић (Хођ.). У шидској изборној јединици кандидати ЈРЗ су били др Бранко Магарашевић и др Јован Радивојевић, док је др Никола Трумић на овој листи био испред Хођерине странке. И у Земуну је такође ЈРЗ дала два кандидата – Јована Петровића и Саву Богуновића, док је испред националне странке био Војин Пуљевић.

Опозициона листа је кандидовала, као што смо споменули, 33 кандидата припадника партија чланица коалиције. У Илоку су кандидати били Марјан Карловић (ХСС), др Ђорђе Цвејић (ДС), Драгиша Здравковић (СЗ) и Живко Стојковић (СДС). У Иришком срезу испред опозиције су се кандидовали Живан Спасојчевић (СДС), Ђорђе Бајић (РС) и Јевта Лончаревић (СЗ). У Сремској Митровици на листи су били Сава Селенић (СДС) и Србољуб Тодоровић (ДС), док су испред земљорадничке странке на заједничкој листи били Манојло Вукобратовић и др Небојша Малетић. У Руми УО је имала пет кандидата: Александра Шевића (СДС), Мирка Бајића (РС), Лазара Ковачевића и др Војислава Јањића (ЈНС) и Драгишу Здравковића (СЗ), чија је ово била друга кандидатура. И у Старој Пазови је такође било пет кандидата, и то др Иван Пернар (ХСС), Живан Штиковац (ДС), Петар Јовановић (ЈНС), Ђорђе Ивковић (РС) и самосталац Сава Селенић, коме је ово други срез у коме се кандидовао. У карловачкој изборној јединици опозициони кандидати су били др Андрија Карчић (ХСС), др Богдан Пауковић (СДС), Петар Стојишић (РС) и Милан Божић (СЗ). У Шидском и Земунском срезу било је по четири кандидата, и то у Шиду Живан Кувеждић (ХСС), Илија Мудрић (Живко Топаловић), др Ђорђе Цвејић

(ДС) и Милан Чича (РС), а у Земуну др Милан Костић (СДС), Стеван Дошен (РС), Бранко Јаношевић (СЗ) и Јован Викторовић (ЈНС) итд.[20]

Владајућа ЈРЗ добила је седам мандата од укупно осам колико се бирало у Сремском изборном округу, док је УО добила једно посланичко место. У Илочком срезу највише гласова добио је Душан Поповић – 2167, његов партијски саборац др Бранко Магарашевић је био други (2057), док је треће место заузео Марјан Карловић (1536). У Иригу је убедљиво победио Бранко Аврамовић (3681), док је други био Живан Спасојчевић (1032). У Сремској Митровици највише гласова освојио је Милан Миличић (3588), а иза њега се позиционирао опозициони кандидат др Небојша Малетић (2479). Димитрије Магарашевић је у Руми остварио убедљив резултат (6179) у односу на другопласираног Александра Шевића (2897), а у Старој Пазови још убедљивије је победио Сава Петровић (6141), док је други био др Иван Пернар (1829). Стеван Ћирић је добио апсолутну већину у Сремским Карловцима (5119), док је далеко иза њега био др Андрија Карчић (692). У Земуну победу је освојио Сава Богуновић (3935), док је други био такође члан ЈРЗ Јован Петровић (1849), а међу опозиционим кандидатима најуспешнији је био др Мирко Костић (644). У Шидском срезу у укупном скору гласова победу је однела владина листа, али је појединачно највише гласова освојио кандидат УО Живан Кувеждић (3298), док је други био члан ЈРЗ Јован Радивојевић (2400), тако да је Кувеждић освојио мандат.[21]

И док је у владајућем блоку ЈРЗ била доминантна освојивши 40.595 гласова, међу чланицама опозиционе коалиције ХСС и СДС имале су истакнутије улоге. У појединачном скору ХСС је освојио највише – 7.355, СДС 6952, Савез земљорадника 3762, ЈНС 1471, радикали 818, демократе 799, и на крају социјалистичка група Живка Топаловића – 101 глас.[22] У коначној расподели мандата ЈРЗ је добила седам а њени представници су били: Душан Поповић (Илок), Бранко Аврамовић (Ириг), Милан Миличић (С. Митровица), Димитрије Магарашевић (Рума), Стеван Ћирић (С. Карловци), Сава Петровић (Стара Пазова) и Сава Богуновић (Земун). Опозицију је опет представљао Живан Кувеждић, кандидат у Шидском срезу.[23]

[20] *Дан*, бр. 278, 11. 12. 1938
[21] *Политика*, бр. 10972, 13.12.1938.
[22] Исто.
[23] *Дан*, бр. 282, 16. 12. 1938.

Резултати избора од 11. децембра 1938.

ИЗБОРНИ СРЕЗ	Листа ЈРЗ	Листа УО	Листа Д. Љотића
Илок	4261	2044	70
%	66,84	32,06	1,10
Ириг	3681	1758	18
%	67,45	32,22	0,33
С. Митровица	5897	3731	8
%	61,20	38,72	0,08
С. Карловци	5296	1370	5
%	79,39	20,54	0,07
Рума	6239	4509	46
%	57,80	41,77	0,43
С. Пазова	6471	3022	48
%	67,82	31,68	0,50
Шид	4196	3850	2
%	52,14	47,84	0,02
Земун	6741	974	222
%	84,93	12,27	2,80
Укупно	42.782	21.258	419
%	66,37	32,98	0,65
Број мандата	7	1	/

*

Током прве деценије заједничког живота у Југославији примарно питање је било решење унутрашњополитичког уређења. У поретку који је био утемељен на основама Видовданског устава из 1921. превагнуле су национално–унитаристичке и централистичке концепције које су промовисале партије из Србије – Радикална и Демократска странка. Оваква формула државне организације била је у супротности са захтевима националних партија, пре свих Хрватско (републиканске) сељачке странке, што је узроковало политичку кризу која је на крају резултирала погибијом вођства ХСС у парламенту 20. јуна 1928. Окончање ове кризе двор је видео у завођењу монарходиктатуре (6. јануара 1929), којом су укинути парламент, политичке странке и сав државни апарат заснован на демократским начелима.

Међутим, терет економске кризе, одсуство спољнополитичке подршке и нагомилани проблеми на унутрашњем плану довели су до попуштања стега и увођења ограниченог уставног уређења државе. Уставом из септембра 1931. предвиђен је повратак на парламентарни систем владавине. У суштини, на снази је и даље била законска одредба о забрани рада политичким субјектима, али је

привремено превазиђена диференцијација у владајућим круговима тако што се донела одлука о оснивању нове политичке снаге која би заступала интересе концепција шестојануарског акта. Та нова организација под називом Југословенска радикална сељачка демократија (касније преименована у Југословенску националну странку) једина је имала права учешћа на изборима расписаним 8. новембра 1931. према изборном закону донетом посебно за ове услове.

Међутим, након ових избора распламсале су се старе варнице међу руководствима бивших политичких странака која нису пристајала уз *дворски режим*, и покренут је на посредан начин рад партија, пре свега у изналажењу споразума међу опозиционим чиниоцима. Након убиства краља Александра 1934, намесништво није било у стању да одржава државно устројство утемељено на Шестојануарској диктатури па је решење пронађено у расписивању превремених парламентарних избора за 5. мај 1935, чиме су се стекли услови за повратак некадашњих партија на политичку сцену.

На основу резултата избора одржаваних у Срему у периоду Краљевине СХС, јасно се може уочити доминација националне проблематике, судећи по успесима две изразито национално опредељене странке – ХСС и радикала. ХСС је и у наредној деценији задржала примат међу хрватским становништвом, док су радикали, будући да су настојали да постану државна странка, то и заиста постали али не под својим изворним именом него у различитим варијацијама које су одређивале аритметике дворског режима. Поред њих, и СДС је успео да задржи одређени круг својих присталица, али не у толикој мери да обезбеди посланички мандат.

Miloš Lekić

PARLIAMANTARY ELECTIONS AT THE TERRITORY OF SREM IN 1931, 1935 AND 1938 – STATISTICAL APPENDIX

SUMMARY

The work represents a contribution to the political and parliamentary history of the Kingdom of Yugoslavia. The results of the parliamentary elections held in 1931, 1935 and 1938 were covered and analyzed (the total result of the elections in Yugoslavia, the Danube Banovina and the territory of Srem by sections, the number of voters with the right to vote, the number and degree of turnout of the voting body, the list of candidates, as well as the names of the elected deputies in all regions) at the

territory of Srem. The elections in Srem during the period of the SCS Kingdom outlined the contours of national issues, which can be seen in the declarations of citizens during the elections, which tended towards the programmatic solutions of the Radical Party and the Croatian Peasant Party, which made these two parties dominant in this period. In the following decade, the CPP maintained its primacy among the Croatian population, while the radicals, having experienced several splits in the years that followed, retained a minor influence on the political situation in Srem and Yugoslavia. In addition to them, SDP also managed to keep a certain circle of its supporters, but not in a sufficient number to result in a mandate.

АРХИВИСТИКА
ARCHIVAL SCIENCE

930.253:061(=411.16)(497.5-89)"1941/1945"
94(=411.16)(497.5-89)"1941/1945"

Радован Сремац, мср
виши кустос
Музеј наивне уметности „Илијанум“
Шид
radovansremac@yahoo.com

СУДБИНА АРХИВА ЈЕВРЕЈСКИХ ОПШТИНА У ТОКУ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА – ТРАГОМ МАТИЧНИХ КЊИГА*

„Врховна вештина ратовања је да покорите непријатеља без борбе.”
Сун Цу, *Уметност ратовања*

Сажетак: Почетни пљачкашки расизам Независне Државе Хрватске који је убрзо резултирао готово потпуним истребљењем јеврејске заједнице праћен је веома студиозним прикупљањем архива јеврејских општина и њиховим пребацивањем у Загреб. Ове архиве пребачене у, најпре, загребачки Надрабинат, односно Јеврејску општину Загреб, а касније највероватније загребачки Каптол, према постојећој кореспонденцији у потпуности су сачуване. Нажалост, после рата извршен је поврат само матичних књига, а сва остала архива, као и предмети из синагога, нестала је без трага. У раду се прати пут ових архива од момента пописивања, преко премештања у Загреб до поврата у првобитна места настанка или надлежне архиве након ослобођења.

Кључне речи: Јевреји, јеврејске матичне књиге, Независна Држава Хрватска, Холокауст.

Истраживачи Холокауста и писмене заоставштине из времена Независне Државе Хрватске (НДХ) могу приметити несхватљиве контрадикторности у поступцима усташке власти. Између нељудског иживљавања и пљачке Јевреја од стране усташке власти при самом оснивању НДХ и каснијег одвођења у логоре и истребљења јеврејских заједница, потпуно нелогично стоји период усташког збрињавања архива угашених (или још увек постојећих) јеврејских општина. Посматрајући поједина документа, истраживач би се могао и забунити да је реч о бризи за очување писане заоставштине јеврејских заједница. Гледајући општу

* Овај рад је награђен 2020. године на Књижевном конкурсу Савеза јеврејских општина Србије од стране жирија у саставу др Милан Ристовић, књижевни критичар Богдан А. Поповић и књижевник и професор Филип Давид.

слику односа НДХ према Јеврејима, непобитно се стиче закључак да је и ту реч само о обичној пљачки или пак културном геноциду с једне стране, а евентуалном богаћењу фондова хрватских архива, с друге стране. Овај рад кроз документа Равнатељства усташког редарства – Жидовски одсјек из фонда Хрватског државног архива у Загребу и архива Јеврејске општине Загреб (Жидовске општине Загреб) који се чувају у Јеврејском историјском музеју у Београду покушава да расветли „ратни" пут јеврејских матичних књига на простору НДХ.

Почетак интересовања усташке власти за архиве јеврејских општина започело је марта 1942. године када Равнатељство усташког редарства НДХ – Жидовски одсјек из Загреба, шаље циркуларне дописе јеврејским општинама и градским односно општинским поглаварствима са следећим садржајем:[1]

„Предмет: Употреба писмохране Жидовске општине, Загреб, 10.3.1942.

Градском/општинском поглаварству _____

Умољавамо Вас, да изволите цјелокупну писмохрану са свим матичним и другим књигама тамошње Жидовске богоштовне општине, уколико ова више не ради, спаковано у сандуке послати на овај наслов – Загреб, Војновићева ул. 31, уз посебно попратно писмо, у којем ћете навести садржај сандука. За дом спремни!

Предстојник одсјека."[2]

Одговори на ове дописе су били различити. Доначелник дубровачке општине обавештава Жидовски одсјек да је немачка војска однела матичне књиге и записнике почевши од 1600. године.[3] Предстојништво градског редарства тадашње Хрватске Митровице дописом 1693/1942. од 26. 3. 1942. године извештава да редарство није у поседу архива ондашње Јеврејске општине, и да је иста вероватно изгорела када је синагога демолирана приликом уласка немачке војске у град.[4] Већ недељу дана касније исто Предстојништво обавештава Жидовски одсјек у Загребу да је накнадно пронађена архива Јеврејске општине Сремска Митровица коју им одмах и достављају.[5] По

[1] За Шид ХР–ХДА–252 РУР ЖО, 3502/1942, инв. бр. 29236; Винковце ХР–ХДА–252 РУР ЖО, 3390/1942; Илок, Дубровник и Сремску Митровицу ХР–ХДА–252 РУР ЖО, 2480/1942 итд.

[2] Оригинални дописи су писани латиницом.

[3] ХР–ХДА–252, кут. 287, РУР ЖО, 3159/1942.

[4] ХР–ХДА–252, кут. 287, РУР ЖО, 3120/1942.

[5] ХР–ХДА–252, кут. 287, РУР ЖО, 3348/1942.

пристизању дописа Жидовског одсјека у Општинско поглаварство Шид, одмах је позван представник Јеврејске општине Јосип Штерн, који је изјавио да архива не би требало да се пошаље у Загреб јер шидска Јеврејска општина и даље функционише по одобрењу Велике жупе Вука (број 9648 од 3. 12. 1941. године).[6] Градско поглаварство Рума јавља да је јеврејска архива „приликом уласка немачке војске у Руму од неодговорних елемената углавном уништена", а да су неки мање вредни списи предати председнику Јеврејске општине на чување.[7]

Општинско поглаварство у Илоку је било много детаљније па су општински редар и општински бележник 20. марта обишли обе јеврејске општине и у присуству рабинера и матичара направили записник са пописом целокупне затечене архиве. У допису Поглаварства број 1730. од 26. 3. 1942. године поред детаљног списка матичних књига наводи се и следеће[8]:

„На број 2480 од 10. 3. 1942. доставља се Попис књига пронађених код овдашњих жидовских богоштовних општина. Списи пронађени код жидовске ашкенаске богоштовне општине од године 1935–1941. јесу безвриједни, те их је у свему комада 116, па је ово поглаварство мишљења да исти не би требало слати. Дочим све у записнику наведене матичне књиге остављене и надаље жидовским богоштовним општинама пошто су потребне. (...) Све горе назначене књиге остављене су споменутој жидовској општини, пошто иста још и даље ради, као и пронађени уруџбени записник за Ердевик за годину 1934, 1935. и 1936. Никаквих других књига као ни списак није пронађено, а по изјави рабинера Хилел Штајнера, однели су Усташе свеучилиштарци једну књигу умрлих за град Загреб. Жидовска богоштовна општина дјелује и надаље под повјереништвом котарске области у Илоку. Затим се је прешло у жидовску Ашкенаску богоштовну општину, гдје су пронађене сљедеће матице (следи списак, прим. аутора). Пронађен је такођер уруџбени записник почем од године 1926. до дана као и списи од године 1935. до 1941, дочим се списи од године 1926. до год. 1934, према изјави Лазара Штерна матичара, налазе закључани у бившем жидовском храму који је закључан, а кључ се налази код повјеренства уреда за колонизацију. Горе наведене 3 матице остављене су жидовској општини пошто она и даље ради, дочим је уруџбени записник и списи од 1935. до 1941. преузети. У Илоку, дне 20. 3. 1942. год."[9]

---

[6] ХР–ХДА–252, РУР ЖО, 3502/1942, инв. бр. 29236.

[7] ХР–ХДА–252, кут. 288, инв. бр. 29213, РУР ЖО 3446/1942.

[8] Оригинални допис је писан латиницом. Извор: ХР–ХДА–252, кут. 287, инв. бр. 29122, РУР ЖО, 3150.

[9] Документ је у оригиналу писан латиницом. Није познато како и кад су у Илок доспеле матичне књиге загребачке Јеврејске општине. Матичне књиге угашене Јеврејске општине Ердевик предате су Ортодоксној јеврејској општини Илок 1940. године документом број

Све пронађене матичне књиге и архиве из јеврејских општина, према упутству, пописане су, спаковане и послате Жидовском одсјеку Равнатељства усташког редарства у Загребу, који их је потом, углавном до краја 1942. године, прослеђивао Јеврејској општини и Надрабинату у Загребу на чување и даље вођење. Испорука је ишла у неколико таласа и она је пратила гашења јеврејских општина и спровођење њених чланова у логоре. Прва испорука архива стиже у Загреб већ маја 1942. године. На основу тога Надрабинат у Загребу шаље Жидовском одсјеку списак преузетих матичних књига из јеврејских општина Лудбрег, Бјеловар, Зеница, Сремска Митровица и Пожега, са напоменом да су матичне књиге општина у Бјеловару, Лудбрегу и Пожеги комплетне, матичне књиге из Зенице обухватају само раздобље 1925–1941. године, док од матичних књига за Сремску Митровицу недостају књиге венчаних и умрлих за период 1902–1941. године па због тога моле за образложење од Градског поглаварства Сремска Митровица.[10] Према том списку, преузете су следеће матичне књиге:

1. **Лудбрег**: матична књига рођених 1851–1911, 1911–1938; матична књига венчаних 1852–1911, 1911–1936; матична књига умрлих 1851–1911, 1911–1941; друге разне књиге: 8 књига благајне и 1 књига записника са седница.

2. **Бјеловар**: матична књига рођених 1844–1897, 1897–1902, 1903–1908, 1909–1941; матична књига венчаних1879–1896, 1897–1902, 1903–1908, 1909–1941; матична књига умрлих1878–1896, 1897–1902, 1903–1908, 1909–1941.

3. **Зеница**: матична књига рођених 1925–1941; матична књига венчаних 1925–1941; матична књига умрлих 1925–1941.

4. **Сремска Митровица**: (заједничка) матична књига рођених 1869–1898, венчаних 1880–1902. и умрлих 1874–1902; посебна књига рођених 1899–1939; Записних умрлих и палих у рату.

5. **Пожега**: матична књига рођених 1858–1878, 1878–1939; матична књига венчаних 1858–1877, 1878–1941; матична књига умрлих 1858–1878, 1878–1941; навјестни записник 1896–1940; *Conscriptionis* број 0/1, 0/2, 0/3; Пословни записник 1, 2; Уруџбени записник 1937–1941.

Током 1943. године, када већина јеврејских општина на простору НДХ више не постоји, њихове архиве и матичне књиге увелико се налазе у Јеврејској општини Загреб и загребачком Надрабинату. Јануара 1943. године загребачки

20/1940 од 20. 8. 1940. (ИА „Срем" Сремска Митровица, Ф. 330. Јеврејска вероисповедна општина Ердевик. Списи).

[10] ХР–ХДА–252, кут. 289, инв. бр. 29411, РУР ЖО, 3940; ХР–ХДА–252, кут. 290, инв. бр. 29715, РУР ЖО, 4843.

надрабин др М. Фрајбергер писмено потврђује Жидовском одсјеку преузимање архива јеврејских општинау Илоку и то према следећем списку:[11]

Ортодоксна богоштовна општина:
1) Матице рођених 1925–1938. за град Загреб
2) Матице рођених 1842–1885. за опш. Ердевик
3) Матице рођених 1885–1940. за опш. Ердевик
4) Матице рођених 1837–1880. за опш. Илок
5) Матице рођених 1880–1892. за опш. Илок
6) Матице рођених 1892–1926. за опш. Илок стари
7) Матице рођених 1892–1942. за опш. Илок
8) Матице вјенчаних 1925–1938. за град Загреб
9) Матице вјенчаних 1856–1885. за опш. Ердевик
10) Матице вјенчаних 1886–1936. за опш. Ердевик
11) Матице вјенчаних 1880–1933. за опш. Илок стари
12) Матице вјенчаних 1880–1941. за опш. Илок стари
13) Матице вјенчаних 1856–1879. за опш. Илок стари
14) Матице умрлих 1858–1885. за опш. Ердевик
15) Матице умрлих 1886–1936. за опш. Ердевик
16) Матице умрлих 1855–1879. за опш. Илок
17) Матице умрлих 1880–1926. за опш. Илок стари
18) Матице умрлих 1880–1941. за опш. Илок стари
19) Књига прелаза општине Ердевик
20) Уруџбени записник 1934–1940. за опш. Ердевик
21) Седнички записник 1885–1918. за опш. Ердевик
22) 4 печата

Ашкенаска богоштовна општина:
23) Матице рођених 1926–1942.
24) Матице венчаних 1926–1941.
25) Матице умрлих 1926–1941.
26) Седнички записник 1925–1941.
27) Разни службени списи
28) 2 печата.

Потом следе писмене потврде преузимања архива следећих јеврејских општина (са списком преузете грађе):

1. **Пакрац**[12]
1) Матице рођених, умрлих и венчаних 1866–1884.
2) Матице рођених 1885–1910.

[11] ЈИМ, ЖОЗ, К–65–3–1, 1–146.
[12] ЈИМ, ЖОЗ, К–65–3–1, 1–145.

3) Матице умрлих 1885–1907.
4) Матице венчаних 1885–1909.
5) Матице рођених 1908–1941.
6) Матице умрлих 1908–1941.
7) Књига уплата пореза 1924.
8) Књига уплата пореза 1922/23.
9) Књига уплата пореза 1925.
10) Књига уплата пореза 1927.
11) Порезна књига стара
12) Порезна књига
13) Књига записника стара
14) Књига записника
15) Уруџбени записник
16) Главна књига парохијалних потреба правосл. црквр. општине у Бучју 1907–1916.
17) *Gradiscaner Regiment Satz–Buch* 3.

Пошто је уочено да недостају матичне књиге венчаних од 1908/1909. године, загребачки Надрабинат је преко Жидовског одсјека тражио исте од Порезног уреда у Пакрацу који их је обавестио да су у Загреб доставили све што су поседовали.[13] Увидом у послату грађу Надрабинат је такође приметио две књиге (16, 17) које не припадају архиви пакрачке Јеврејске општине, због чега их је вратио пошиљаоцу – Жидовском одсјеку.[14]

2. **Нова Градишка**[15]
1) Уруџбени записник
2) Навестни записник
3) *Matrikel Stammbuch der Cerniker Israel. Kultusgemeinde*
4) *Sterbe–Protokoll der Cerniker Israel. Kultusgemeinde*
5) *Traungs–Protokoll der Cerniker Israel. Kultusgemeinde*
6) *Geburts–Protokoll der Cerniker Israel. Kultusgemeinde*
7) Матица *Conscriptionis status animarus*
8) Уруџбени записник 3.
9) Матица венчаних 2.
10) Матица рођених 2.
11) Записник са седница и зборова
12) Матица у рату палих и у поводу рата преминулих
13) Умрли
14) Благајнички записник

[13] ЈИМ, ЖОЗ, К–65–3–1, 1–114.
[14] ЈИМ, ЖОЗ, К–65–3–1, 1–144.
[15] ЈИМ, ЖОЗ, К–65–3–1, 1–141.

15) Благајнички дневник Св. друштва Хевра Кадиша
16) Намире за општински принос
17) Индекс
18) Поштанска одпрема
19) Индекс
20) Јеврејска историја књижевности
21) Регистар матица венчаних 1. и 2.
22) Индекс
23) Доставна књига
24) Свежањ разних списа

Истовремено надрабин потражује матичну књигу умрлих са редним бројем 2. која се није налазила у послатој грађи.

3. **Сисак**[16]
1) Матице рођених 1. и 2. 1849–1904.
2) Матице рођених 3. 1906–1940.
3) Матице вечаних 1860–1941.
4) Матице умрлих 1. и 2. 1857–1915.
5) Матице умрлих 3. 1916–1942.
6) Записник душа (стари)
7) Записник душа (нови) од 1912. године
8) Уруџбени записник од 1917. године

4. **Осијек**[17]
– матице за град Осијек: рођених 1–4, венчаних 1–4, умрлих 1–4.
– матице за котар Осијек вођене до 1912: рођених, венчаних и умрлих у 1 књизи
– матице за Осијек 3 вођене до 1912. године (3 књиге): рођених, венчаних и умрлих
– матице за котар Нашице: 3 књиге (рођених, венчаних, умрлих)
– матице за Доњи Михољац до 1913. године: рођених, венчаних, умрлих у 1 књизи, и од 1913. године у 3 књиге
– матице за Валпово од 1913. године у 3 књиге
– матице за Ораховицу од 1913. године у 3 књиге
– матице за Чепин од 1913. године 2 књиге: рођених и венчаних
– матице за Даљ 1913. године 2 књиге: рођених и венчаних
– матице умрлих за Даљ и Чепин, 1 књига
– матице умрлих логора у Ђакову

5. **Подравска Слатина**[18]

[16] ЈИМ, ЖОЗ, К–65–3–1, 1–134.
[17] ЈИМ, ЖОЗ, К–65–3–1, 1–113.
[18] ЈИМ, ЖОЗ, К–65–3–1, 1–50.

1) Матице рођених књига 1. 1858–1892.
2) Матице рођених књига 2. 1893–1912.
3) Матице рођених књига 3. 1913–1940.
4) Матице венчаних књига 1. 1858–1893.
5) Матице венчаних књига 2. 1893–1912.
6) Матице венчаних књига 3. 1913–1940.
7) Матице умрлих књига 1. 1858–1892.
8) Матице умрлих књига 2. 1893–1912.
9) Матице умрлих књига 3. 1913–1941.

6. **Дарувар**[19]
1) Матице рођених
2) Матице венчаних
3) Матице умрлих
4) Доставна књига
5) Записник матичног уреда

7. **Карловац**[20]
1) Матице рођених, венчаних и умрлих 1854–1880.
2) Матице рођених 1879–1939.
3) Матице рођених од 1940.
4) Матице венчаних књига 1. 1879–1940.
5) Матице умрлих књига 1879–1937.
6) Матице умрлих књига 1939–1942.
7) Попис породица у Јеврејској општини Карловац
8) Матица *conscriptionis* од 1897. године
9) Индекс

Фебруара 1943. године загребачки Надрабинат обавештава Жидовски одсјек да је преузео један сандук са спакованом архивом угашене Јеврејске општине у Бијељини, али да се у њој не налазе и матичне књиге.[21] Надрабинат је потврдио да није добио матице из Винковаца[22] и Вараждина[23].

Као доказ да су матичне књиге појединих јеврејских општина биле похрањене на чување и коришћење у загребачком Надрабинату, поред горе наведених докумената, могу се навести дописи из целе 1943. године којима Надрабинат шаље појединцима тражене личне податке из матичних књига из

[19] ЈИМ, ЖОЗ, К–65–3–1, 1–109.
[20] ЈИМ, ЖОЗ, К–65–3–1, 1–108.
[21] ЈИМ, ЖОЗ, К–65–3–1, 1–112.
[22] ЈИМ, ЖОЗ, К–65–3–1, 1–82.
[23] ЈИМ, ЖОЗ, К–65–3–1, 1–127.

Осијека, Илока итд.[24] Такође, Надрабинат је обавестио Жидовски одсјек о последњим уписима у преузетим матичним књигама, што значи да су имали директан увид у њих (табела 2).

Као својеврсну рекапитулацију након преузимања архива јеврејских општина, загребачки надрабин Фрајбергер доставља извештај Главном равнатељству за јавни ред и сигурност – Жидовски одсјек у Загребу, у којем наводе попис матичних уреда у НДХ са напоменом где се матичне књиге бивших јеврејских општина налазе (уколико им је то било познато) (табела 1).[25]

Табела 1. Попис матичних уреда са подацима о матичним књигама

Редни број	Матични уред	Велика жупа	Подаци о матичним књигама
1.	Бања Лука (сеф)	Сана–Лука	
2.	Бања Лука (ашк)	Сана–Лука	
3.	Бихаћ	Крбава–Псат	
4.	Бијељина	Посавје	Архива послата без матица
5.	Бјеловар	Било Гора	Матице у Надрабинату
6	Брчко	Посавје	Изгорело
7.	Брод на Сави (Славонски Брод)	Посавје	Матице у Надрабинату
8.	Дарувар	Ливац–Заполье	Матице у Надрабинату од 24. 2.
9.	Дервента	Посавје	Матице су послате али нису стигле
10.	Добој	Усора–Соли	Нестале
11.	Доњи Михољац	Барања	Матице у Надрабинату
12.	Дубровник	Дубрава	Однето од стране Немаца
13.	Ђаково	Барања	Уништено
14.	Хрватска (Сремска) Митровица	Вука	Уништено, осим матица рођених 1869–1939. које су у Надрабинату
15.	Карловац	Покупје	Матице у Надрабинату од 24. 2.
16.	Копривница	Било Гора	Градско поглаварство Копривница
17.	Крижевци	Било Гора	Матице се траже преко Велике жупе

[24] ЈИМ, ЖОЗ, К–65–3–1, 1–7; ЈИМ, ЖОЗ, К–65–3–1, 1–22; ЈИМ, ЖОЗ, К–65–3–1, 1–46, ЈИМ, ЖОЗ, К–65–3–1, 1–66, ЈИМ, ЖОЗ, К–65–3–1, 1–124. итд.
[25] ЈИМ, ЖОЗ, К–65–3–1, 1–110. и ЈИМ, ЖОЗ, К–65–3–1, 1–111.

			Билогора
18.	Кутина	Пригорје	Матице у Надрабинату
19.	Лудбрег	Загорје	Матице у Надрабинату
20.	Мостар	Хум	
21.	Нашице	Барања	Код Котарске области у Нашицама према допису од 7. 1. 1943. г.
22.	Нова Градишка	Ливац–Запоље	Матице у Надрабинату
23.	Осијек 1.	Барања	Матице у Надрабинату
24.	Осијек 3.	Барања	Матице у Надрабинату
25.	Пакрац	Ливац–Запоље	Матице у Надрабинату
26.	Пожега	Ливац–Запоље	Матице у Надрабинату
27.	Слатина	Барања	Матице у Надрабинату од 11. 4.
28.	Рума	Вука	Уништено
29.	Сански Мост	Сана Лука	
30.	Сарајево (ашк)	Врхбосна	Води повјереник
31.	Сарајево (сеф)	Врхбосна	Води повјереник
32.	Сисак	Гора	Матице у Надрабинату
33.	Травник	Врхбосна	
34.	Тузла	Усора	Матице у Надрабинату
35.	Валпово	Барања	Матице у Надрабинату
36.	Вараждин	Загорје	
37.	Винковци	Вука	Нестале
38.	Вировитица	Барања	Матице у Надрабинату
39.	Високо	Лашва–Глаж	Матице у Надрабинату
40.	Вишеград	Врхбосна	
41.	Власеница	Врхбосна	Напред.(?) Сарајево дућан Алберт Алтарац
42.	Вуковар	Вука	Матице у Надрабинату
43.	Загреб		Матице у Надрабинату
44.	Загреб (сеф)		Матице у Надрабинату
45.	Загреб (орт)		Матице у Надрабинату
46.	Завидовићи	Лашва–Глаж	Спаљене
47.	Земун (ашк)	Вука	
48.	Земун (сеф)	Вука	
49.	Зеница	Лашва–Глаж	Матице у Надрабинату
50.	Зворник	Усора–Соли	Послате али нису стигле у Надрабинат
51.	Жепче	Лашва–Глаж	
52.	Илок (ашк)	Вука	Матице у Надрабинату
53.	Илок (ашк)	Вука	Матице у Надрабинату
54.	Шид	Вука	
55.	Даљ	Барања	Матице у Надрабинату, пре су вођене у Надрабинату Осијек
56.	Чепин	Барања	Матице у Надрабинату, пре су вођене у Надрабинату Осијек

57.	Ораховица	Барања	Матице у Надрабинату, пре су вођене у Надрабинату Осијек

Табела 2. Подаци о последњим уписима у матичне књиге по јеврејским општинама (према извештају Надрабината у Загребу)[26]

Редни број	Место	Матична књига рођених	Матична књига умрлих	Матична књига венчаних
1.	Бјеловар	1/941	3/940	3/942
2.	Брод на Сави	447/941	229/940	355/941
3.	Доњи Михољац	1/942	2/939	2/940
4.	Ђаково логор			568/942
5.	Сремска Митровица	1/939		
6	Карловац	1/940	1/940	2/942
7.	Кутина	1/604/940	2/149/940	2/248/42
8.	Лудбрег	1/938	1/936	1/941
9.	Нова Градишка	212/940	75/938	
10.	Осијек 1.	2/942	13/942	18/942
11.	Осијек 3.	3/942	4/942	27/942
12.	Пакрац	75/1/941		390/4/41
13.	Пожега	1/939	1/941	4/941
14.	Слатина	123/39	147/40	135/41
15.	Сисак	1/940	1/941	2/942
16.	Тузла	4/941	106/939	224/942
17.	Валпово	1/932		2/942
18.	Високо	243/941		
19.	Вуковар	2/941	2/941	6/942
20.	Вировитица	2/941	1/940	1/942
21.	Зеница	2/941	1/941	4/941
22.	Илок (Ашк)	1/942	3/941	2/941
23.	Илок (Сеф)	7/942	8/940	3/942
24.	Даљ	1/935	1/922	1/941
25.	Чепин	1/932	1/917	1/928
26.	Ораховица	1/937	1/935	1/936

Надрабинат у Загребу је након преузимања матичних књига наставио административне матичарске послове угашених јеврејских општина: слање извода из матичних књига, достављање података о броју рођене деце државном заводу за статистику и Жидовском одсјеку, накнадне уписе у матичне књиге, промене и исправке података итд.[27]

Документација о слању архива и матичних књига из јеврејских општина у Загреб и њиховом преузимању од стране, најпре Жидовског одсјека, а потом и

[26] ЈИМ, ЖОЗ, К–65–3–1, 1–48. и ЈИМ, К–65–3–1, 1–47.
[27] ЈИМ, ЖОЗ, К–65–3–1, 1–56; ЈИМ, К–65–3–1, 1–31; ЈИМ, К–65–3–1, 1–33. итд.

Надрабината, сачувана је фрагментарно. Из тог разлога не можемо знати које су тачно матичне књиге доспеле до Загреба. Према сачуваним документима зна се за следећа места: Бјеловар, Славонски Брод, Чепин, Даљ, Дарувар, Дервента, Добој, Доњи Михољац, логор Ђаково, Рума, Сремска Митровица, Илок, Карловац, Кутина, Лудбрег, Нова Градишка, Ораховица, Осијек, Пакрац, Пожега, Сарајево, Слатина, Сисак, Тузла, Валпово, Вировитица, Високо, Вуковар и Зеница. Која је била судбина ове грађе након 1943. године није познато, тек већина ових матичних књига након рата је враћена у места одакле су узете. Према информацијама из Општинских управа Сремска Митровица, Рума и Шид као и Матичарског уреда Илок, не постоји писмени траг о преузимању јеврејских матичних књига након рата. Највероватније је да је до тога дошло посредством Народних одбора.

Иако су према документима из периода рата матичне књиге за поједине јеврејске општине већ биле уништене (нпр. Винковци, Рума), оне су ипак делимично сачуване, а место њиховог чувања у току рата није познато. Такође, делимично су сачуване и матичне књиге Земунског рабината, али није познато где и како јер се не помињу у документима Жидовског одсјека и Надрабината у Загребу.

Табела 3. Списак данас сачуваних јеврејских матичних књига и место њиховог чувања (списак се односи на територију усташке НДХ)[28]

Ред. број	Јеврејска општина	Врста матичне књиге	Период	Место чувања
1.	Бјеловар	рођени	1877–1897, 1897–1902, 1903–1908.	Државни архив Бјеловар
		рођени	1909–1941.	Матични уред Бјеловар
		венчани	1878–1896, 1897–1902, 1903–1908.	Државни архив Бјеловар
		венчани	1909–1940.	Матични уред Бјеловар
		умрли	1878–1896, 1897–1902, 1903–1908.	Државни архив Бјеловар
		умрли	1909–1940.	Матични уред Бјеловар
2.	Валпово	рођени	1800–1898, 1860–1895, 1860–1897.	Државни архив у Осијеку
3.	Вараждин	рођени	1879–1920.	Хрватски државни архив
		венчани	1879–1890, 1904, 1891–1920.	Хрватски државни архив
		умрли	1879–1890, 1904, 1891–1920.	Хрватски државни архив
4.	Винковци	рођени	1909–1939.	Матични уред Винковци

[28] Захваљујем колегама из архива које су ми доставиле информације. Будући да поједини архиви као и матичарске службе / матични уреди нису доставили тражену информацију о матичним књигама у њиховом власништву, овај списак не можемо сматрати потпуним.

		венчани	1909–1939.	Матични уред Винковци
		умрли	1909–1939.	Матични уред Винковци
5.	Вировитица	рођени	1856–1881.	Државни архив у Осијеку
		венчани	1856–1880.	Државни архив у Осијеку
6.	Вуковар	рођени	1850–1902.	Хрватски државни архив
		рођени	1902–1941.	Матични уред Вуковар
		венчани	1850–1931.	Хрватски државни архив
		венчани	1932–1941.	Матични уред Вуковар
		умрли	1850–1927.	Хрватски државни архив
		умрли	1930–1943.	Матични уред Вуковар
7.	Дарувар	рођени	1784–1940.	Државни архив Бјеловар
		венчани	1858–1938	Државни архив Бјеловар
		умрли	1858–1944	Државни архив Бјеловар
8.	Доњи Михољац	рођени, венчани, умрли	1779–1914.	Државни архив у Осијеку
9.	Дубровник	рођени, венчани, умрли	1815–1873.	Државни архив Дубровник
10.	Ердевик	рођени	1842–1885, 1885–1940.	Историјски архив „Срем” Сремска Митровица
		венчани	1856–1885, 1886–1936.	Историјски архив „Срем” Сремска Митровица
		умрли	1858–1885, 1886–1936.	Историјски архив „Срем” Сремска Митровица
11.	Загреб	рођени, венчани	1849–1870.	Државни архив у Загребу
		рођени	1852–1858.	Хрватски државни архив
		рођени	1858–1878, 1879–1898, 1898–1904.	Државни архив у Загребу
		венчани	1858–1878, 1868–1885, 1879–1904.	Државни архив у Загребу
		венчани	1852–1858.	Хрватски државни архив
		умрли	1879–1904.	Државни архив у Загребу
		умрли	1852–1858.	Хрватски државни архив
		погинули у рату	1914–1918.	Државни архив у Загребу
12.	Земун (ашк. и сеф.)	рођени	1898–1918.	Историјски архив Београда
		венчани	1898–1918.	Историјски архив Београда
		умрли	1898–1918.	Историјски архив Београда
		рођени	1878–1883, 1898–1918, 1934–1940.	Јеврејска општина Земун
		венчани	1898–1918, 1934–1940.	Јеврејска општина Земун
		умрли	1898–1918, 1934–1940.	Јеврејска општина Земун
13.	Илок и Илок (орт.)	рођени	1837–1880, 1880–1892, 1892–1926, 1892–1942.	Матични уред Илок
		венчани	1856–1879, 1880–1933, 1880–	Матични уред Илок

		1941.	
	умрли	1855–1879, 1880–1926, 1880–1941.	Матични уред Илок
14. Илок (ашк.)	рођени	1926–1942.	Матични уред Илок
	венчани	1926–1941.	Матични уред Илок
	умрли	1926–1941.	Матични уред Илок
15. Карловац	рођени	1853–1880.	Хрватски државни архив
	венчани	1854–1880.	Хрватски државни архив
	умрли	1853–1880, 1788–1895.	Хрватски државни архив
16. Копривница	рођени	1850–1882.	Хрватски државни архив
	венчани	1851–1878.	Хрватски државни архив
	умрли	1879–1898.	Хрватски државни архив
17. Крижевци	рођени	1852–1908.	Државни архив Бјеловар
	рођени	1909–1935.	Матични уред Крижевци
	венчани	1852–1908, 1909–1939, 1909–1929. (дупликат)	Државни архив Бјеловар
	умрли	1851–1908, 1909–1944, 1909–1929. (дупликат)	Државни архив Бјеловар
18. Лудбрег	рођени	1851–1900	Хрватски државни архив
	венчани, умрли	1852–1911.	Хрватски државни архив
19. Нашице	венчани	1788–1940	Хрватски државни архив
20. Ораховица	рођени	1779–1913, 1914–1939.	Државни архив у Осијеку
	венчани	1857–1912, 1918–1935.	Државни архив у Осијеку
	умрли	1858–1913, 1914–1933.	Државни архив у Осијеку
21. Осијек (рабинат)	рођени	1780–1899, 1882–1896.	Државни архив у Осијеку
	венчани	1852–1899, 1882–1896.	Државни архив у Осијеку
	умрли	1852–1899, 1882–1896.	Државни архив у Осијеку
22. Пакрац	рођени	1885–1910.	Хрватски државни архив
	венчани	1885–1931.	Хрватски државни архив
	умрли	1866–1910.	Хрватски државни архив
	рођени	1885–1910.	Државни архив у Славонском Броду
	умрли	1866–1884.	Државни архив у Славонском Броду
23. Петеранец	рођени, венчани, умрли	1800–1910.	Хрватски државни архив
24. Пожега	рођени	1858–1878.	Државни архив у Славонском Броду
	венчани	1858–1878.	Државни архив у Славонском Броду
	умрли	1858–1878.	Државни архив у Славонском Броду
	рођени	1821–1833.	Хрватски државни архив
	венчани	1821–1833, 1878–1941.	Хрватски државни архив
	умрли	1821–1833, 1878–1941.	Хрватски државни архив

25.	Рума	рођени	1878, 1902–1933.	Историјски архив „Срем” Сремска Митровица
		венчани	1878, 1902–1934.	Историјски архив „Срем” Сремска Митровица
		умрли	1878, 1902–1934.	Историјски архив „Срем” Сремска Митровица
26.	Сарајево (сеф., ашк.)	рођени, венчани, умрли	1892–1945.	Јеврејска општина Сарајево
27.	Сисак	рођени	**1849–1904, 1904–1941.**	Државни архив Сисак
		венчани	**1860–1940.**	Државни архив Сисак
		умрли	**1857–1915, 1916–1944.**	Државни архив Сисак
		попис породица	**1812–1891.**	Државни архив Сисак
28.	Славонски Брод	рођени	1820–1900.	Државни архив у Славонском Броду
		венчани	1874–1898, 1899–1920.	Државни архив у Славонском Броду
		умрли	1874–1898, 1899–1920.	Државни архив у Славонском Броду
29.	Слатина	рођени	1858–1892.	Државни архив у Осијеку
		венчани	1893–1912.	Државни архив у Осијеку
		умрли	1858–1892.	Државни архив у Осијеку

30.	Сремска Митровица	рођени	1869–1899.	Историјски архив „Срем” Сремска Митровица
		венчани	1880–1900.	Историјски архив „Срем” Сремска Митровица
		умрли	1874–1902.	Историјски архив „Срем” Сремска Митровица
31.	Церник	рођени	1852–1900, 1861–1902, 1903–1940.	Државни архив у Славонском Броду
		венчани	1852–1900, 1903–1940.	Државни архив у Славонском Броду
		умрли	1852–1900, 1903–1940.	Државни архив у Славонском Броду
32.	Чаковец	рођени, венчани, умрли	1782–1885.	Државни архив за Међимурје

***

Који су били прави разлози одношења архива јеврејских општина, првенствено матичних књига у Загреб, није познато. Будући да је државна политика НДХ била истребљење Јевреја, Срба и Рома као непожудних елемената, онда се не може рећи да је усташка власт бринула о безбедности јеврејских

архива. Нажалост, за сада није позната документација која би расветлила однос усташке власти у Загребу и Јеврејске општине Загреб у контексту примопредаје ове грађе, односно разлога сакупљања и похрањивања матичних књига. Чињеница јесте да су скоро све матичне књиге сабране у Јеврејској општини Загреб и Надрабинату у Загребу преживеле рат па се због тога отвара читав низ других питања и ставова:

– Из сачуваних дописа и чињенице да су једно време поседовали јеврејске матичне књиге, непобитно се закључује да су у НДХ у пљачкању и разношењу инвентара из просторија јеврејских општина и синагога учествовала општинска и градска поглаварства као званична власт, а не анонимни појединци.

– Који је разлог првобитног одношење матичних књига и архива из јеврејских општина и синагога у градска и општинска поглаварства? Шта је све пренето са њима и где су завршили богослужбени предмети ако нису са архивама пренети у Загреб?

– Ако су јеврејски представници у Загребу ти који су покренули иницијативу и успели да убеде усташе да им сачувају и доставе матичне књиге, зашто то исто нису урадили и са богослужбеним књигама и предметима, као и осталом документацијом која сведочи о постојању јеврејских заједница?

– Шта се десило са другом врстом архивске грађе која је пристизала у Загреб са матичним књигама а која је потврђена у дописима? Ако је све заједно чувано у Јеврејској општини Загреб и ако су матичне књиге „преживеле" рат, онда је преживело и све остало. Малобројна архива Јеврејске општине Загреб која је након рата неусловно чувана на тавану, пренета је у тада новоосновани Јеврејски историјски музеј у Београду. Међутим, у тој грађи се не налазе архиве јеврејских општина пренете у току рата у Загреб. Нажалост, данашња Жидовска опћина Загреб није аутору овог рада доставила било какве информације о архиви која се евентуално и данас налази код ње.

– Да ли је Црвена армија приликом ослобађања Загреба преузела и потом однела део архиве Јеврејске општине Загреб, а са њом и архиве предратних јеврејских општина, као што је то случај са архивом из Београда?

– Да ли се у нелогичном непостојању писменог доказа о послератној примопредаји јеврејских матичних књига између загребачке Јеврејске општине и локалних самоуправа крије судбина остатка архива и инвентара јеврејских општина и синагога?

Документа изнета у овом раду упућују на закључак да архиве јеврејских општина, а уз њих вероватно и инвентари синагога, нису примарно уништавани од стране усташа. Наравно да постоје изузеци и да су архиве и инвентар јеврејских општина и синагога у неким градовима на самом почетку рата одмах

уништени. Писмени траг о даљој судбини неуништене грађе постоји само за матичне књиге и, делимично, другу архивску грађу. Евентуално откриће послератне примопредајне документације (уколико уопште постоји) можда би могло да осветли судбину остале архивске грађе, али и богослужбених предмета.

Radovan Sremac

THE FATE OF THE ARCHIVES OF JEWISH MUNICIPALITIES DURING THE SECOND WORLD WAR – FOLLOWING THE LEAD OF THE REGISTRY BOOKS

SUMMARY

The documents presented in this paper point to the conclusion that the archives of Jewish municipalities, and probably also the inventories of synagogues, were not primarily destroyed by the Ustasha regime. There are certainly some exceptions and the archives and inventory of Jewish municipalities and synagogues in some cities were immediately destroyed at the very beginning of the war. A written trace of the further fate of non–destroyed material exists only for register books and, partially, other archival material. The eventual discovery of the post–war handover documentation (if it exists at all) could perhaps shed light on the fate of the rest of the archival material, as well as the liturgical objects.

32:929 Ђилас М."1957"

Дејан Мостарлић
виши архивист
Историјски архив Срем
Сремска Митровица
dejanmostarlic@yahoo.com

ДОКУМЕНТИ СА СУЂЕЊА МИЛОВАНУ ЂИЛАСУ У СРЕМСКОЈ МИТРОВИЦИ 1957. ГОДИНЕ - АРХИВИСТИЧКА АНАЛИЗА

Сажетак: Против Милована Ђиласа у Југославији су после Другог светског рата вођена четири судска процеса. Због оптужби за непријатељску пропаганду и одавање државних тајни осуђиван је на вишегодишње затворске казне које је служио у Казнено–поправном заводу у Сремској Митровици. Основ за оптужбу и трећи судски процес против Милована Ђиласа у јесен 1957. вођен пред Окружним судом у Сремској Митровици власт је нашла у садржају и дистрибуцији књиге *Нова класа – анализа комунистичког система*, штампаној у Сједињеним Америчким Државама. Судски процес с краја педесетих година прошлог века је у највећој мери био затворен за јавност, а и касније је расположива документација била тешко доступна. У Историјском архиву Срем у Збирци издвојених архивских докумената – раритета, налазе се списи са суђења Милована Ђиласу 1957. са сведочанствима која се односе на покретање истраге, подизање оптужнице, главни судски претрес и изрицање пресуде и низом пратећих белешки, списа и доказног материјала. На овом месту дат је приказ овог значајног правно–документарног историјског извора са уверењем да се кроз његову ваљану правну и историјску анализу може доћи до нових сазнања.

Кључне речи: Милован Ђилас, СФРЈ, Комунистичка партија, суђење, *Нова класа*, Сремска Митровица.

Јавно деловање Милована Ђиласа може се пратити од 1929. када је дошао из родне Црне Горе у Београд на студије књижевности и почео да заступа идеје тада забрањене Комунистичке партије. Њен члан је постао 1932. а убрзо и секретар партијске организације на Београдском универзитету. Пошто је издржао затворску казну од три године, 1937. улази у Покрајински комитет за Србију и Централни комитет (Политбиро) у време када је генерални секретар био Јосип Броз Тито. На почетку Другог светског рата поверена му је улога предводника устанка у Црној Гори. После рата био је један од највиших државних функционера, али је ускоро најпре суптилно, а потом и отворено, пропагирао

демократизацију партије и државе, што није добро прихваћено у партијском руководству. На Трећем ванредном пленуму ЦК СКЈ одржаном 16. и 17. јануара 1954. Ђилас је искључен из Централног комитета, а неколико месеци касније сам је напустио Комунистичку партију.

Због критике југословенског политичког поретка исказане кроз интервју за амерички *New York Times* 1955. био је осуђен на затворску казну од осамнаест месеци, условно на три године. Наредне 1956. критикујући државни став исказан у Уједињеним нацијама о неутралном држању према совјетској интервенцији у Мађарској поново је ухапшен и осуђен на три године строгог затвора. У време служења ове казне у Сједињеним Америчким Државама штампана је његова најпознатија књига *Нова класа – анализа комунистичког система*. То је био разлог да након отварања истраге и подизања оптужнице почетком октобра 1957. буде изведен пред Окружни суд у Сремској Митровици и осуђен на седам година затвора. Иако је 20. јануара 1961. условно пуштен из сремскомитровачког затвора, поново је ухапшен априла 1962. због ставова изнетих у књизи *Разговори са Стаљином* и осуђен на пет година затвора. Писао је до краја живота. Преминуо је 20. априла 1995. у Београду – у време када је југословенска стварност потврдила многа његова теоријска разматрања и ставове.[1]

Нова класа је објављена у време док је њен аутор служио казну у Казнено–поправном дому у Сремској Митровици. Написана је са амбицијом да пружи систематску анализу и критику комунистичког система. Амерички *New York Times* описује је као „поразну осуду комунистичке владавине и један од изузетних и најважнијих социолошких докумената нашег доба који се никако не може игнорисати". У амбијенту политичког „остракизма", према аутору те књиге, југословенски издавачи одбијали су да штампају Ђиласова дела, чак и она која немају везе са политичким темама већ припадају пољу белетристике. Та стваралачка спутаност, према тврдњама самог аутора, допринела је да *Нова класа* буде можда критички оријентисана више него што би иначе била.[2] У специфичним околностима рукопис ове књиге прослеђен је штампару у иностранству, а објављена је на енглеском језику код америчке издавачке куће чији је власник био Фредерик Прегер који је већ имао искуства у објављивању материјала са антикомунистичким темама. Брзо је постала једна од најпревођенијих књига свог времена – преведена је на око 60 језика и штампана у

[1] Биографски подаци о Миловану Ђиласу могу се пронаћи на више места: Алекса Ђилас, *Хронологија живота и рада Милована Ђиласа*, Београд 2011. (Преузето децембра 2021. са http://www.djilas.info/HRONOLOGIJA/hronologija.html); Владимир Дедијер, *Велики бунтовник Милован Ђилас* Београд 1991.

[2] Душан Бојковић, *Милован Ђилас о националном и државном питању Црне Горе*, Токови историје, Београд 2012, 17–18.

преко три милиона примерака. Добила је 1958. француску награду *Prix de la Liberte* (Цена слободе). У Југославији је први пут штампана 1990.[3]

У уводном делу *Нове класе* Ђилас је настојао да објасни циљ и суштину његове анализе, социолошке и политичке теорије.[4] У првом поглављу које се односи на порекло комунизма излаже филозофски, историјски и идеолошки аспект комунизма позивајући се на теорије ранијих мислилаца. У поглављу о карактеру револуције уочава разлике у извођењу и спровођењу револуције које су условљене историјским и другим околностима, поредећи примере Совјетског Савеза, балканских држава и држава западног света. По Ђиласу, специфичност комунистичких револуција је њихова идеолошка монолитност и чињеница да се једино после ових револуција за њихово спровођење у живот користе исти револуционарни методи који водећу партију доводе у централистички положај и идеолошку искључивост. Већ у овом одељку он говори о својинским односима и задржаним илузијама које се „спроводе кроз насиље и нескривену пљачку". Потврђујући да није доживео ону врсту скретања за коју је касније оптуживан, на једном месту овог поглавља Ђилас пише о комунистичкој револуцији као о „револуцији најапсолутнијих идеала, најлепшег хероизма и најгигантскијих напрезања". Тврдио је да ниједан од комунистичких идеала није остварен, али су многе области Европе и Азије приведене модерној цивилизацији. Пишући у трећем сегменту своје књиге о новој класи, запажа њене историјске зачетке код Лењина али и описује њену нежељену трансформацију у политичку бирократију која се формира по доласку на власт а „одликује се нарочитом дисциплином заснованој на обавезној филозофској и идејној истоветности њених чланова", што се у суштини базира на „јединству свести и гвозденој дисциплини".[5]

Неизбежна тема у засебном поглављу је партијска држава коју Ђилас најбоље описује следећом реченицом: „Упркос законима, свак зна да је власт фактички у рукама партијских комитета и тајне полиције",[6] премда таква свеопшта улога партије нигде није озакоњена. Он примећује одсуство сваке идејне борбе у партији и третман државе и војске као личног оруђа комуниста. У поглављу посвећеном идеолошкој привреди уочавају се догматизам у привреди и чињеница да су у рукама нове класе сва национална и привредна добра. Размишљајући о насиљу над духом, пише о „чудотворним методама

[3] Наследници и правни заступници Милована Ђиласа сматрајући да постоје законски услови за његову рехабилитацију покренули су овај поступак, али су два покушаја (1990. и 1992) завршена без успеха. Прво рочиште за рехабилитацију Милована Ђиласа одржано је 2013. у Вишем суду у Београду.

[4] Милован Ђилас, *Нова класа*, Београд 1990, 6, 7.

[5] М. Ђилас, *Нова класа*, passim.

[6] Исто, 71

притискивања и затирања људског мишљења" и другим методама које нове класе спроводе у име народа и за народ. У седмом поглављу, разматрајући циљ и средства за остваривање идеологије, пише о високим полазним моралним начелима присутним само „док је покрет млад, док још није искусио сласти властодрштва". Дефинишући у посебном сегменту књиге суштину комунизма, изражава сагласност са једном од најраширенијих теза „да је савремени комунизам једна врста модерног тоталитаризма". У претпослењем поглављу пише о националном комунизму као о потреби комуниста да апсолутну власт прилагоде националним потребама. Тито је, по њему, постао најзначајнија личност у савременом комунизму управо након сукоба са СССР–ом и Стаљином. Анализа постојећег стања у свету којом се завршава најзначајније дисидентско дело некадашње социјалистичке Југославије указује на евидентне политичке, социјалне и економске разлике источних и западних држава сврстаних углавном у велике војно–политичке блокове. Хладни рат је описао као нормално и мирнодопско стање савременог света.[7]

Предмет који садржи списе са тужилачког и судског поступка против Милована Ђиласа налази се у Збирци рарирета Историјског архива Срем (Ф. 1056).[8] Ту су правна акта која прате овај процес од отварања истраге, преко саслушања окривљеног, подизања оптужнице и судских претреса, до изрицања пресуде. Као доказни материјали уз оптужницу приложена је *Нова класа*, тј. упоредни превод са енглеског на српскохрватски. Део овог предмета чине и пратећи дописи настали током судског процеса, писани често у виду белешки и теза графитном оловком.

[7] Исто, passim.

[8] Ова збирка је формирана 2003. од различитих, тематски неповезаних докумената, широког временског распона. Предмет Милована Ђиласа налази се у омоту списа Окружног јавног тужилаштва у Сремској Митровици, вођен под деловодним бројевима КТИ 787/57 (истраге) и КТО 290/57 (оптужнице) из 1957. У актима Окружног суда у Сремској Митровици предмет се водио под бројевима КИО 74/57 (истражни) и К 356/57. Како се у садржају предмета налазе и документа Окружног суда, тешко је утврдити да ли је реч о тужилачком или судском предмету или је извршено њихово спајање. Списи у предмету нису сложени по хронолошком и логичком реду. На месту које одређује деловодни број овог предмета у архивском фонду сремскомитровачког Окружног суда (Ф 179, Инв. јед. 119) налази се Службена забелешка од 30. октобра 1969. у којој стоји да се спис Окружног суда бр. К 356/57 налази у челичном ормару у соби председника суда. У допису којим Окружно јавно тужилаштво у Сремској Митровици шаље Савезном јавном тужилаштву (сачуваном у овом предмету, бр 290/57 од 5. фебруауа 1963) налази се податак да се у то време није могао извршити увид у предмет К 356/57 јер се он није налазио у суду, већ је према реверсу из 1961. издат Савезном секретаријату за унутрашње послове у Београду „ради регулисања ауторских хонорара, које осуђени Ђилас прима из иностранства".

Иницијални акт је Предлог о отварању истраге Окружног јавног тужилаштва у Сремској Митровици (деловодни број КТИ 787/57 од 9. септембра 1957) који је упућен истражном судији Окружног суда у Сремској Митровици.[9] У овом акту стоји да у прилогу Предлога о отварању истраге тужилац доставља фотокопију рукописа Милована Ђиласа *Нова класа – критика савременог комунизма* и оригинално издање рукописа на енглеском језику *The new class – An analysis of the comunist system by Milovan Djilas* са извршеним преписом судског тумача. У Предлогу се износи основана сумња да је Милован Ђилас током 1955. и 1956. саставио спис књиге који је штампан на енглеском језику и „растуран" у иностранству. У тексту оптужног предлога наводи се да је аутор „низом клевета и неистина изнетим о стању у нашој земљи, ишао за тим да изврши пропаганду против државног и друштвеног уређења Федеративне Народне Републике Југославије и њене социјалистичке основе утврђених Уставом, да поткопа њен углед у иностранству, ослаби међународни положај и тиме угрози њену националну независност, чиме је учинио кривично дело непријатељске пропаганде предвиђено и кажњиво по чл. 118. ст. 1 КЗ".[10] Окружни јавни тужилац наводи да је основана сумња проистекла из увида у издање Ђиласове књиге на енглеском[11] и увида у фотокопију рукописа састављену од стране окривљеног Ђиласа и исправљеног његовом руком. За тај рукопис се наводи да је заплењен у

[9] У сачуваном предмету налази се једна страница куцаног текста предлога о отварању истраге без заглавља и потписа са исправкама начињеним оловком. Ове исправке и допуне унете су у званични текст Предлога о отварању истаге.

[10] Историјски архив Срем, Ф 1056 – Збирка раритета, Предмет са суђења Милована Ђиласу, Из образложења предлога о отварању истраге КТИ 787/57 од 9. септембра 1957. У члану 118 Кривичног закона ФНРЈ (*Сл. лист ФНРЈ* бр. 13/1951) у ставу 1 стоји: „Ко у намери да подрије власт радног народа, одбрамбену моћ земље или економску основицу социјалистичке изградње, или да разбије братсво и јединство народа ФНРЈ, цртежом, написом или говором на скупу или други начин врши пропаганду против државног и друштвеног уређења или против политичких, привредних, војних или других важних мера народне власти, казниће се строгим затвором".

[11] Међу списима у овом предмету налазе се и машином куцан текст *Нове класе* (на 214 страна) на српскохрватском језику, као и машином куцан текст упоређења енглеског са српскохрватским текстом од 24. августа 1957. са печатом сталног судског тумача Окружног суда у Београду Милутина Вујовића из Београда од 7. септембра 1957. У својим закључцима после упоређивања превода са оригиналним текстом судски тумач наводи да је „у књизи извршена цензура по принципу: што мање доводити комунизам у везу са САД у било којој форми и на било који начин при чему је цензурисано све што није за увоз у САД". Наводи се да је на извесним местима „потенцирана и онако црна критика комунизма" премда има „извесних ублажавања и избацивања сувише претераних и грубих израза". Између осталог се каже да је на неколико места у преводу цензурисано оно што се односи на руководеће личности СССР–а и других земаља, па и на председника Тита.

његовом стану приликом претреса извршеног 14. септембра 1956.

Судија је истог дана када је поднет Предлог донео Решење којим се отвара истрага против, како стоји у овом акту, публицисте Милована Ђиласа. Решење је у Окружном суду заведено под бројем КИО 74/57 и у њему се помињу разлози и докази на основу којих се отвара истрага. Они су наведени и у Предлогу за отварање истраге окружног тужиоца, уз констатацију истражног судије да је претходно саслушао окривљеног.

Записник са саслушања Милована Ђиласа пред истражним судијом од 9. септембра 1957. сачуван је у предмету КИО 74/57. На почетку саслушања окривљени изјављује да је упознат са предлогом тужиоца и да као свог браниоца одређује адвоката Вељка Ковачевића из Београда.[12] Ђилас је изјавио да краткотрајним увидом у одштампану књигу, званичан текст превода и фото–снимак оригиналног рукописа може да потврди да је то превод његовог оригинала који је начињен са извесним одступањима од првобитног текста која су „у осталом нормални и неизбежни приликом превођења". Ђилас примећује да је издавач изменио оригинални поднаслов па је уместо „критика савременог комунизма" у свом преводу ставио „анализа комунистичког система". У наставку истраге окривљени је говорио о покушајима да у земљи штампа своје неполитичко дело о Црној Гори после Првог светског рата, што је Српска књижевна задруга „по интервенцији са стране" одбила да штампа, после чега се лично уврђен обратио иностраним издавачима од којих је добијао понуде за штампање. Једна од понуда односила се на рукопис политичке садржине са темом о Совјетском Савезу. Ђилас наводи да је нацрт наведене књиге о оцени совјетског система у целини начинио у пролеће 1955, да га је касније прерадио и завршио до почетка октобра 1956. Наводи да се са њујоршким издавачем Фредериком Прегером до момента слања рукописа дописивао и споразумевао али не о условима штампања рукописа, што је издавач схватио као своје право да умножава рукопис. Касније комуникација Ђиласа са издавачем није била могућа због његовог лишавања слободе, због чега, по његовим тврдњама, није ни могао бити начињен одговарајући уговор. Ђилас тврди да је један од три примерка рукописа лично послао авионском поштом као обично писмо „да би избегао евентуално спречавање слања". Аутор *Нове класе* изнео је податак да је за објављивање своје књиге сазнао у дневној штампи јер га амерички издавач претходно није о томе обавестио – „Понављам да мене нико није наговарао, нити је ко од мене тражио да пишем књигу описане садржине, него сам ја ту књигу

[12] На једном од сачуваних оловком начињених списа подвучено је име адвоката Вељка Ковачевића. Уз тешко читљив текст тог списа, могуће је да се ради о тезама из његовог излагања пред судом.

написао из властитих побуда и то због проучавања Совјетског система и неких наших искустава. Напомињем и то да сам се сусретао са разним страним новинарима и дописницима, али тврдим да од њих нисам примио никакву сугестију за писање књиге, нити су то људи који би се интересовали за објављивање књиге такве садржине, јер су то грубо речено људи буржоаских схватања и то их није интересовало." На крају своје прве изјаве пред истражним судијом Ђилас одбацује извршење инкриминисаног дела сматрајући да је његова намера била да у тој књизи изврши теоретску анализу критикујући „негативности у савремним комунистичким системима, укључујући ту и нашу земљу", без намере да деструктивно делује против југословенске државе.[13]

Саслушање Милована Ђиласа настављено је 13. септембра 1957. тако што је окривљени одговарао на додатних девет питања истражног судије.[14] У одговору на прво изнео је тврдњу да ништа специјално у вези са књигом или њеним штампањем, као ни неким поставкама из ње, није дискутовао са другима.[15] На питање шта је са преостала два примерка рукописа куцаног на писаћој машини, Ђилас је тврдио да су му они враћени и да су код његове супруге у породичној кући, да их нико уз његово знање није прочитао, не одбацујући могућност да је рукопис у кући неко евентуално површно прегледао.[16] Окривљени аутор је упитан за мишљење о разлозима због којих у иностранству није штампана његова књига о Црној Гори. Судију је интересовало да ли Ђилас мисли да је било неких утицаја и да ли је тим поводом упутио неки протест. Окривљени је одговорио да није упознат са чињеницом да је било који фактор у иностранству спречио штампање његове књиге али да је протест у иностраној штампи упутио поводом одбијања домаћег издавача да штампа ову књигу јер је био убеђен и имао је одређених индиција да штампање није уследило из разлога што је он аутор књиге.

Истражног судију је интересовало и шта окривљени мисли о чињеници да су инострани издавачи за штампање прихватили политички, а не рукопис о Црној Гори који нема такав карактер. Ђилас је одговорио да је политичка тематика интересантније штиво него белетристика, а нарочито књиге које критикују савремени комунистички систем. Ђилас сматра да је у овом случају важна и

[13] Исто, Записник са саслушања Милована Ђиласа у предмету КИО 74/57 од 9. септембра 1957.

[14] Исто, Записник са саслушања Милована Ђиласа у предмету КИО 74/57 од 13. септембра 1957.

[15] Питања постављена у овој и каснијим фазама истраге и саслушања ослањају се на елементе из прве овде сачуване изјаве окривљеног дате 9. септембра 1957.

[16] Реченица којом Ђилас оставља могућност да је неко имао површни увид у његов рукопис оловком је подвучена, као и неки други делови његове изјаве.

његова лична улога као аутора. Иако помиње могућност да разне политичке струје, па и оне реакционарне, могу користити његову књигу, износи став да „при писању књиге а ни касније при слању на штампање није мислио о томе ко ће књигу користити" већ је *Нову класу* написао као прилику да изрази сопствено мишљење. Ђилас износи сазнања да књигу користе и социјалистички покрети и прогресивни елементи. Окривљени је давао и шире одговоре на питање о судбини рукописа о Црној Гори који је требало да штампа италијански издавач и да је рукопис предат новинару италијанске агенције Анса. Најављено је да ће бити штампан код миланске издавачке куће која је касније показала веће интересовање за политичко дело мада оно у том моменту још увек није било завршено.

Истражног судију занимао је начин на који је рукопис *Нове класе* авионском поштом послат издавачу са наглашеним изводом из претходне изјаве окривљеног да би неко могао ометати слање ове пошиљке. У свом одговору Ђилас је рекао да је рукопис за америчког издавача предао у београдској пошти, као „куцану ствар, по јефтинијој тарифи" за отпрему авионском поштом, али се не сећа поште у којој је то учинио нити може да тврди да је он лично носио рукопис јер се тога не сећа. Што се тиче изречене потребе аутора да избегне ометање испоруке, каже да је очекивао ометање од стране политичких противника које у овој изјави није именовао. Објашњавајући зашто мисли да његови политички противници нису били у позицији да спрече и провере садржај пошиљке, Милован Ђилас наводи да је у питању била проста, а не препоручена пошта, за коју постоји већа вероватноћа да ће бити контролисана. Уједно, број пошиљки обичне поште значајно је већи, што, по њему, такође смањује могућност контроле. Окривљени је поновио да постоји могућност да је са неким говорио о издавању књиге али се не сећа која би то личност могла бити. Истражног судију интересовало је због чега се Ђилас одлучио за издавача Прегера и које је податке имао о њему, а Ђилас је тврдио да је и раније читао књиге на енглеском језику овог издавача и да је на основу њих знао да ово издавачко предузеће штампа књиге из области социологије, при чему му се свидела и опрема. Не сећа се од кога је тражио податке о издавачу али тврди да је то свакако била нека страна агенција у Београду, „можда Америчка читаоница".

Саслушање је настављено наредног дана када је Ђилас на питање о одступањима од изворног текста начињеним од стране америчког издавача рекао да њих сматра дозвољеним све док не мењају смисао онога што је у рукопису речено. Анализирајући конкретне измене настале током превода текста, Ђилас је набрајао места у тексту која су редигована, али не налази озбиљније замерке, изузев што је изнео тврдњу да је у појединим случајевима његова критика

југословенског комунизма очигледно ублажена. Истражни судија поновио је интересовање за измене у тексту али је аутор још једном потврдио да „издавач није прешао границе дозволе" и да је савесно приступио послу. Судије су занимали и ставови окривљеног према америчком издавачу али и његово мишљење о самом тренутку издавања књиге, мислећи на геополитичке прилике, с обриром да је рукопис предат знатно раније. Време издавања *Нове класе* Милован Ђилас није могао довести у везу са неким међународним политичким збивањима, наводећи могућност да је због ужурбаног рада на рукопису издавачу требало више времена да га припреми за штампу. Аутор је сматрао да његова књига није „неки спис пригодне приредбе који би се могао везати за неки од политичких догађаја у задње време". Одговарајући на питање шта су прави мотиви за писање књиге – да ли само проучавање совјетског система или давање „кратке али потпуне слике о савременом комунизму" у коме је и сам живео, Ђилас је одговорио да је књигу урадио из властитих побуда, посматрајући првенствено совјетски систем као најразвијенији, али и савремене комунистичке системе у другим земљама, укључујући и Југославију. Истражни судија је окривљеном презентовао конкретне ставове из *Нове класе*, понављајући интересовање за информацију да ли се изнети ставови односе на прилике у Југославији. У делу свог одговора Ђилас наводи да је у свом раду Југославију „третирао у једној блажој форми", констатујући да су делови приложеног текста издвојени из целине. „Мислите да се некажњено може појединцима, групама људи па и читавој државној и друштвеној организацији рећи да је скуп лажљиваца, крадљиваца, експлоататора, насилника и слично?", стоји на крају једног од питања истражног судије. Одговарајући на ово питање, Ђилас је изјавио: „Ја сматрам да у свету где постоји слобода штампе наводи и ставови у мојој књизи не би могли да буду кажњиви... Моја књига је анализа једне социјалне појаве и није вређање никога лично а ни уређења у држави или друштвеном систему а такође се то не може односити ни на појединце, групе људи или одговорне функционере... Ја дозвољавам да је моја књига писана страсно а то је ствар темперамента. Мислим да је нормално да политички противници у поступцима противника виде често вређања и ако се то не може подвести под вређање јер је то релативни појам".[17]

Што се тиче стварних Ђиласових тежњи у анализи система, поновио је да у његовом раду нема деструктивне и револуционарне тежње против државе и њеног уређења, додајући да би такве намере, да оне стварно постоје, свакако

[17] Историјски архив Срем, Ф 1056 – Збирка раритета, Предмет са суђења Милована Ђиласу, Записник са саслушања Милована Ђиласа у предмету КИО 74/57 од 14. септембра 1957.

поменуо у својој књизи. Одговарајући на питање да ли је свестан шта за једну државу значи кад неко иступајући пред иностраном јавношћу изнесе оптужбе о непоштовању законитости, обесправљености људи и зависном положају судова, Ђилас је изјавио: „Ја разликујем интересе државе, нације или земље од интереса Владе. Целим својим поступком и својим иступањем нисам мислио оптуживати државу ни нацију, па чак ни Владу, него сам ја у својој књизи само критиковао један систем и о њему сам навео оно што мислим да је тачно и тиме нисам мислио подићи оптужбе. Када бих ја у својој земљи имао могућности и за минималну критику до свега тога не би долазило тј. ја се не бих обраћао иностранству да ми штампа неку књигу". Додао је да се његова критика судског система у Југославији првенствено односи на мотиве који су у основи оптужби против њега, сматрајући да је у претходним судским процесима био оптуживан за непријатељску пропаганду иако себе не сматра непријатељем. У последњем питању са овог саслушања истражни судија се заинтересовао шта окривљени мисли о томе како његове критике на рачун правосуђа у земљи могу утицати на текући поступак у коме држава тражи екстрадицију Анте Павелића или Андрије Артуковића, али је Ђилас изјавио да његови ставови не могу штетити југословенским интересима и захтеву за екстрадицију ратних злочинаца, јер је према ратним злочинцима југословенски правни систем правилно поступао.

По завршеном истражном поступку, Окружном суду у Сремској Митровици достављена је 20. септембра Оптужница заведена у сремскомитровачком Окружном јавном тужилаштву под бројем КТО 290/57.[18] У

[18] Сачувани списи у овом предмету који су писани графитном и хемијском оловком у виду белешки, концепата или теза односе се и на подизање оптужнице. На првих шест страна ових рукописа налазе се концепт и разлози подизања оптужнице, њене најважније тезе и питања која ће у судском поступку бити постављена окривљеном. Евидентно је да у овим рукописима постоје примедбе на постојећи концепт оптужнице, што се може закључити на основу уводне констатације „да је диспозитив уопштен, неодређен и не одговара ЗКП–у", или примедбе да се уместо речи угледа употребљава реч интерес. Даје се, између осталог, и појашњење шта оптужница заправо инкриминише – „штампање и растурање књиге као целине, по њеном садржају и смислу за шта је није потребно цитирати од прве до задње стране". Појмови садржаја и смисла посебно су подвучени. Рукописни материјал у предмету антиципира ток самог поступка, у смислу најаве да ће „јавни тужилац после читања оптужнице ставити предлог да се искључи јавност у смислу члана 271 ЗКП" или наговештаја конкретних питања које ће јавни тужилац поставити Ђиласу (питање да ли је окривљеном истражни судија приликом хапшења запленио рукопис, питање о писању иностране штампе да „Ђилас одговора због свога мишљења"). Детаљно се у виду теза излажу разлози подизања оптужнице кроз набрајање и оцену Ђиласовог моралног става и његових намера. Другу целину писаног рукописа чини широк спектар питања за окривљеног. Већина тих питања односи се на ставове изнете у *Новој класи* али и на околности изношења рукописа књиге у руке иностраног издавача и ауторовог односа

уводном делу оптужног акта дају се основни подаци о оптуженом и наводе његове раније пресуде, укључујући и последњу на основу које још увек издржава затворску казну. Оптужница садржи кратак опис кривичног дела из члана 118 Кривичног закона. Између осталог, у њој је написано да је Ђилас у својој књизи изнео тврдње „да је сву власт у земљи узурпирала једна група људи, коју он назива *нова класа* са једним циљем да за себе обезбеди и сачува привилегије и материјалне користи, насиљем и пљачком обесправљених грађана и која лишена свих моралних обзира, лажима обмањује народ говорећи једно а радећи друго".[19] Тужилац предлаже да се на процес, поред јавног тужиоца, оптуженог и његовог браниоца Вељка Ковачевића позове и судски тумач, као и да се изврши увид у књигу *Нова класа*, односно њен превод и рукопис, као и у две претходне Ђиласове пресуде пред Окружним судом у Београду. У обимном образложењу оптужнице на готово десет куцаних страна детаљно се, у континуитету кроз одговарајуће изводе, анализирају ставови из Ђиласове књиге. „Мада цео спис *Нова класа*, по свом садржају и смислу и по својој намени, претставља један антисоцијалистички и антијугословенски пропагандни акт, оптужница ће се у доказ основаности својих тврдњи позвати само на поједине изводе из текста."[20]

У завршном делу свог образложења не задржавајући се на коментару исказа одбране оптуженог, окружни јавни тужилац је инсистирао на питању коме је заправо инкриминисани спис намењен и чему треба да послужи. Он наводи Ђиласову изјаву дату у истражном поступку, како је најпре покушао да у иностранству штампа студију о историји Црне Горе између два светска рата, а да је иностранн издавач, сазнавши да Ђилас пише критику савременог комунизма, од њега наручио ту критику и пре објављивања извршио исправке текста „које су одговарале његовим интересима и циљевима извесних иностраних кругова". Из изјаве оптуженог тужилац изводи констатацију да је Ђилас позив издавача радо прихватио и додаје: „већ сам начин на који је дошло до поруџбине, кориговања и штампања списа, јасно указују на то, да је спис написан и објављен да послужи као средство за пропаганду против државног и друштвеног уређења у ФНРЈ и њених интереса у иностранству. Оптужени је тога био потпуно свестан и он је то хтео".[21] У овом случају негира се став одбране да је Милован Ђилас само желео да изнесе објективну критику стања у земљи без жеље да делује деструктивно и инсистира се на његовој непријатељској позицији у односу на поредак,

са спољним чиниоцима и појединцима. На неколико страна овог рукописа наведени су цитати ставова изнетих у књизи са конкретним бројем странице на којој се налазе.

[19] Исто, Из изреке оптужног акта Окружног јавног тужиоштва бр 290/57 од 20. септембра 1957.

[20] Исто, Из образложења наведене оптужнице.

[21] Исто.

друштвени систем и уставне институције у Југославији. Поред чињенице да је ово треће суђење оптуженом за непријатељску пропаганду, тужилац износи став да се у овом случају ради о делу које је по свом предмету теже од претходна два дела, предлажући да се то узме у обзир у даљем поступку.

Посредством свог браниоца Милован Ђилас је 24. септембра 1957. поднео приговор на оптужницу износећи да је сремскомитровачки Окружни суд ненадлежан за ово суђење јер је стално пребивалиште оптуженог у Београду, због чега је затражено да се расправа води у Окружном суду у Београду. Такође, износи се несагласност оптужнице са неким одредбама Закона о кривичном поступку, јер по уверењу Ђиласове одбране, она садржи неодређеност и уопштавање уместо изношења свих појединости и индивидуализације инкриминисаних и публикованих изјава и ставова. „Поготову је недостатак оптужнице што не пружа доказ да је постојала намера да се изврши подривање власти радног народа, пошто је књига штампана у иностранству – а то нарочито зато што је моја књига првенствено публицистички спис и научни рад, те му је страна свака намера да угрожава она добра која се заштићују чланом бр. 118. К. З, јер није била ни одређена за растурање у ФНРЈ" – додато је.[22] Ђилас је на крају тражио да Окружни суд донесе одлуку да дело ради кога је поднет оптужни акт није кривично дело. Решењем Окружног суда у Сремској Митровици у оквиру предмета К 356/57 као неоснован приговор је одбијен. Судско веће у свом образложењу истиче да је надлежност суда у Сремској Митровици својим Решењем одредио Савезни врховни суд у Београду.[23] Такође, чланови судског већа изнели су став да приложени докази довољно упућују на сумњу о кривичном делу и да Ђилас није лишен права да на предстојећем судском претресу изнесе своју одбрану а да ће по окончању главног претреса и давања критичке оцене читавог материјала, суд донети одговарајућу одлуку.[24]

Главни претрес у предмету К 356/57 одржан је 4. октобра 1957.[25] Поред председника и чланова судског већа – судија поротника, присустовали су му јавни

[22] Исто, Из приговора на оптужницу бр К 356/57 од 24. септембра 1957.

[23] Из сачуваних списа (три дописа) види се да је претходно Окружни суд у Сремској Митровици због приговора о ненадлежности тог суда 24. септембра 1957. обавестио Окружног јавног тужиоца у Сремској Митровици, достављајући му спис и тражећи да се он размотри. Истог дана овај тужилац обраћа се Савезном јавном тужилаштву, достављајући му предмет уз констатацију да оптужени „стварно борави у Сремској Митровици а на издржавању је казне" и тражи да Савезни врховни суд у Београду одреди месну надлежност сремскомитровачког суда по месту боравка оптуженог. Решење Савезног врховног суда не налази се у овом предмету.

[24] Исто, Решење о одбијању приговора на оптужницу бр КТО 290/57, бр. К 356/57 од 25. септембра 1957.

[25] Исто, Записник о Главном претресу К 356/57 од 4. октобра 1957.

тужилац, судски тумач, оптужтени и његов бранилац Вељко Ковачевић. На самом почетку главног претреса јавни тужилац је предложио да се из поступка искључи јавност „због заштите јавног интереса" и изнете оптужбе да је Ђиласова књига „послужила извесним круговима и појединцима у иностранству као средство и повод" за организовану кампању против југословенске државе са циљем мешања у њене унутрашње ствари и нарушавања спољнополитичких државних интереса. Оптужени Ђилас успротивио се предлогу тужиоца тврдећи да оптужница против њега има карактер пропагандног списа и да у случају искључења јавност он неће бити у позицији да се брани. У Записнику се наводи да у случају одсуства јавности оптужени „неће одговарати на питања и неће се бранити", при чему он „остаје код своје књиге од првог до последњег слова". Ђиласов бранилац је сматрао да у овом случају нема места искључењу јавности како је то прописано Законом о кривичном поступку и да овај предлог треба одбацити. Подсетио је на уставне гаранције и Декларацију о правима човека који гарантују право грађанину да се брани на јавном суђењу и оценио да ће интерес државе у још већој мери бити угрожен због чињенице да је овај претрес затворен за јавност.

Судско веће је на основу члана 271 Закона о кривичном поступку, због заштите јавног интереса, донело Решење о искључењу јавности уз могућност да претресу присуствују само чланови уже породице оптуженог, службена лица и културни и јавни радници који искажу такву жељу.[26] Новим Решењем судског већа дозвољено је присуство Ђиласове супруге Штефаније, брата Акима, службених лица и културних, односно јавних радника Николе Кожуља, Слободана Крстића и Радомира Собровића. Оптужени је поновио да не жели да се брани али да потврђује наводе из истраге, изражавајући спремност да образложи неке, можда нејасне чињенице.

Милован Ђилас је потврдио да је *Нову класу* писао у три наврата – нацрт у пролеће 1955, прерађен рукопис у пролеће и лето 1956. и завршетак рукописа 1956. Напомиње да је хтео да обради још две теме али да је то издавачу било довољно да види о чему се ради. Потврдио је да је рукопис своје књиге послао иностраном издавачу месец и по дана пре лишавања слободе и да је „свестан да је из затвора могао спречити издавање књиге, али није спречио, јер је сматрао да ће му бити дозвољено да касније штампа". Ђилас је имао примедбу на формулације из Записника у истрази које се односе на суштину и конкретизацију његове критике савременог комунизма у Југославији и система у СССР–у и другим државама, што је иначе било једно од питања која су у истрази

[26] У предмету се налазе три посебно издвојена штампана списа са нацртом и образложењем овог предлога и најавом да ће предлог о искључењу јавности изнети после читања оптужнице уз извесне, оловком дописане инструкције и исправке у самом тексту.

наглашена. У наставку главног претреса уследила су питања јавног тужиоца. Оптужени је изнео и нови податак да је првобитни назив његовог рукописа био *Слобода и својина*. Тужилац је понављао питања из истраге, при чему га је интересовало и то да ли је Ђилас Јовану Баровићу давао рукопис на читање. У свом одговору оптужени је изразио могућност да је Баровић као његов пријатељ, можда могао да прочита почетне верзије рукописа, али да завршну фазу није могао да чита, као што није ни помагао у писању књиге. Тужилац је у наставку понудио доказ „да је Јован Баровић дискутовао о књизи и чак добио књигу на читање у било којој фази".[27]

У једној од изјава јавном тужиоцу Ђилас је назвао драматизацијом позивање тужиоца на писање *New York Times*–а како полиција у Југославији није знала да је и пре његовог хапшења прва половина рукописа већ била у рукама америчког издавача а други део рукописа у рукама његових пријатеља који су је послали истом издавачу. Бранилац Милована Ђиласа није свом брањенику постављао питања у вези са слањем рукпописа али је суду приложио преписку оптуженог са издавачем, укључујући и преписку са потенцијалним издавачем књиге о историји Црне Горе.

У званичном доказном поступку главног претреса суд је извршио увид у књигу на енглеском, као и у њен превод сачињен од стране судског тумача и оригинални рукопис који је сачинио Ђилас. Тужилац је приметио „да се из иностране штампе види да су неки емигранти из Југославије, бивше усташе и кољачи, пригрлили књигу и њезине идеје и искористили као пропаганду против државе и њеног уређења", захтевајући да се сегменти из те штампе приложе суду као доказ. Том приликом су набројана и издања југословенске емиграције различитих националних и политичких идеја. Адвокат Вељко Ковачевић успротивио се извођењу ових доказа сматрајући да они нису у вези са књигом и делом оптуженог. Ђилас се такође успротивио овом предлогу јер се он „у књизи од њих теоретски оградио". Суд је извршио увид у претходне судске предмете против оптуженог а потом донео и Решење о увиду у Ђиласову кореспонденцију са издавачем као и увид у емигрантске штампане листове. Констатујући да је доказни поступак завршен, председник судског већа позвао је јавног тужиоца да изнесе завршну реч. У тој завршној речи тужилац остаје у целости при поднетој оптужници сматрајући да је оптужени Милован Ђилас извршио кривично дело

[27] Записник о главном претресу куцан латиничним писмом на писаћој машини завршава се на шестој страни без јасних назнака да ли је то прекид или се он наставља на следећем записничком акту који је куцан ћириличним писмом и почиње одговором оптуженог „Тачно је оно што ја кажем", што је могући одговор на питање о Јовану Баровићу и вероватно наставак Записника. Наставак Записника има девет страница и на последњој страници се налази Записник о проглашењу пресуде од 5. октобра 1957.

непријатељске пропаганде из члана 118 став 1 Кривичног закона. Тужилац је преузео обавезу да писмену завршну реч достави суду као саставни део Записника о главном претресу.[28]

При крају Записника стоји: „Бранилац оптуженог у својој завршној речи истиче да у овом случају од стране његовог браниоца не постоји намера подривања народне власти, одбрамбене моћи земље или економске основице социјалистичке изградње, као и да нема пропаганде против државног и друштвеног уређења и независности Федеративне Народне Републике Југославије. Због тога се по његовом уверењу, у случају оптуженог Ђиласа не налазе ни један о елемената кривичног дела из члана 118. Кривичног закона. У изнетим ставовима ради се само о критици а никако о активној подривачкој намери или пропаганди", уз још једном поновљен став одбране да се оптужени Ђилас у целости ослободи оптужбе. Милован Ђилас се у својој завршној речи у потпуности сложио са ставовима одбране.

На крају главног претреса јавни тужилац наводи да је оптужени најавио да се у случају искључења јавности неће бранити „и то из разлога да би се пред јавности показао и приказао као мученик и невин. Међутим, у току поступка он се бранио и одговарао на питања суда и тужиоца". Адвокат Ковачевић одговорио је на ову констатацију тврдњом да је Милован Ђилас остао доследан свом напред

[28] У приложеном спису овог предмета налази се машином куцан документ, по свему судећи завршна реч јавног тужиоца која је писмено достављена суду. У предмету је још једна верзија овог документа која садржи исправке текста оловком. Јавни тужилац у свом обраћању остаје при оптужници објашњавајући детаљно њене елементе. Он негира приговоре одбране и тврди да јавна оптужба „није шкрта у навођењу цитата из књиге оптуженог, стављајући акценат на оптужбу да је *Нова класа* искоришћена за планирану кампању против социјалистичке Југославије и њеног унутрашњег уређења". Тужилац остаје при оптужби да је та кампања „последица делања и хтења оптуженог Милована Ђиласа" али да она не може потрести државу јер је „опскурно пропагандно делце". Тужилац наводи да не тражи кривични прогон због ауторових мишљења и погледа већ због писања ове књиге и њеног протурања у иностранство у циљу антијугословенске пропаганде. Он сматра да је у југословенској држави „обезбеђена потпуна слобода изражавања мишљења све док оно не пређе дозвољене границе, тј. док не прерасте у кривично дело". У даљем тексту инсистира се на намери оптуженог да изврши подривање постојећег система и помиње се теза да је *Нова класа* усмерена и против социјализма као идеологије и самог радничког покрета. У том смислу на једном месту стоји: „оптужени се узалуд жели заогрнути социјалистичким плаштом". У завршници излагања јавни тужилац критикује Ђиласов став према домаћем судском систему и исконструисаним процесима, наглашавајући да је оптужени починио не само једно кривично дело већ и једно ружно и недостојно дело, које га у очима наших народа и морално дисквалификује, због чега је предложио да му се поред главне казне изрекне и споредна казна губитка грађанских права и одузимања звања и одликовања „јер није достојан да их носи".

изнетом ставу, одговарајући на питања само ради утврђивања чињеница. У том смислу оптужени је изјавио како је он припремао детаљан одговор на оптужницу, али је после искључивања јавности одговарао на питања искључиво ради олакшања око утврђивања чињеница.

Према подацима из Записника доступног у овом предмету, главни претрес који је почео 4. октобра 1957. у 8 часова и 10 минута са одређеним паузама завршен је у 19 часова и 20 минута. Пре његовог окончања судско веће је решењем најавило изрицање пресуде за 5. октобар 1957.[29] Након већања, судско веће Окружног суда у Сремској Митровици донело је пресуду којом се оптужени Милован Ђилас проглашава кривим за учињено кривично дело непријатељске пропаганде из члана 118 став 1 Кривичног закона, због чега га је суд на основу члана 118 став 1 и чланова 3, 33, 38, 45, 46 и 47 истог закона осудио на казну строгог затвора у трајању од седам година, што је у збиру са важећом правоснажном затворском казном од три године представљало главну казну од девет година строгог затвора.[30] У изречену казну урачунато је и време проведено у истражном затвору, односно време на издржавању дотадашње казне. Оптуженом су ограничена грађанска права у трајању од пет година након издржане, застареле или опроштене главне казне, а као споредна казна одузета су му одликовања: Орден народног ослобођења, Орден партизанске звезде првог реда, Орден заслуге за народ првог реда, Орден братства–јединства првог реда, Орден за храброст и Орден народног хероја.[31]

[29] Види се и кореспонденција са Савезним јавним тужилаштвом из Београда у вези са достављањем записника са главног претреса.

[30] У изреци пресуде, између осталог, стоји да је Милован Ђилас крив „што је у намери да угрози социјалистичку основу државног и друштвеног уређења Федеративне Народне Републике Југославије утврђену Уставом и поткопа њене интересе у иностранству током 1955–56. године написао књигу под насловом *Нова класа – Једна анализа комунистичког система*, коју је 1957. штампао и растурао у иностранству и нашој земљи преко издавачког предузећа Frederik A. Preger, 15 West, 47 улица, Њујорк 36 – у којој развијајући пропаганду против друштвеног уређења у ФНРЈ и поткопавајући углед ФНРЈ у иностранству, износи неистине, клевете и поруге у односу на стање у Југославији, на њено државно и друштвено уређење, на поједине државне органе и уставне институције, тврдећи између осталог, да је сву власт у земљи узурпирала једна група људи, коју он назива 'нова класа', са једним циљем да за себе обезбеди и сачува привилегије и материјалне користи, насиљем и пљачком обесправљених грађана, и која, лишена свих моралних обзира, лажима обмањује народ говорећи једно, а радећи друго, да је циљ сваког комунисте да само награби власт и себи обезбеди и сачува привилегије и друге личне користи, да у целој земљи царује корупција, сервилност, клевете, подвале, каријеризам и низ других људских порока, да је у највећем делу случајева у политичким процесима поосуђиван велики број невиних људи, итд. итд."

[31] Историјски архив Срем, Ф 1056 – Збирка раритета, Предмет са суђења Милована Ђиласу, Записник о главном претесу од 4. октобра 1957, стр. 8–9, Пресуда Окружног суда

У образложењу пресуде на седам куцаних страна полази се од изнетих оптужби и одговора одбране оптуженог Ђиласа, да би се из изведених доказа навеле чињенице које је суд утврдио. При томе су потврђени наводи из оптужбе и цитирани конкретни делови рукописа, односно изводи из књиге *Нова класа*. У закључку се између осталог се каже: „Из књиге оптуженог Ђиласа се види да не постоји ни један од основних института нашег државног и друштвеног уређења, а да га оптужени Ђилас није напао". Суд је утврдио намеру и хтење оптуженог „да подрије власт радног народа и да је желео да нашкоди, и нашкодио је интересима земље у иностранству". Најзад, у образложењу пресуде стоји да је суд утврдио како је оптужени Ђилас „и знао и хтео да књига проузрокује баш оне последице које је стварно произвела". Суд је одбацио изнете ставове одбране и негирао научни карактер *Нове класе*. Као олакшавајућу околност при одмеравању казне за оптуженог суд је узео у обзир „само признање", а као отежавајућу чињеницу да је Ђилас већ осуђиван за кривично дело непријатељске пропаганде.

О поступку одузимања одликовања у Историјском архиву Срем сведоче два дописа. Најпре се Савезно јавно тужилаштво обратило Окружном тужилаштву у Сремској Митровици са молбом да се код Окружног суда у том граду провери да ли је пресуда у том делу извршена, односно да ли су предузете мере да се осуђеном одузму одликовања.[32] У одговору Окружног јавног тужилаштва Сремска Митровица наводи се да спис под бројем К 356/57 није у суду и да се због тога није могло проверити шта је предузето у вези са спровођењем тог дела пресуде. Из овог дописа сазнајемо да су спроведене активности и да се осуђеном одузме високи војнички чин.[33]

Хронолошки два најмлађа документа у овом предмету односе се на достављање резимеа пресуде Милована Ђиласу Савезном јавном тужилаштву у Београду и Јавном тужиоцу СР Словеније у Љубљани од 29. јуна 1965.

Анализа Предмета са списима из тужилачког и судског поступка против Милована Ђиласа потврђује претпоставку да се ради о првокласном архивистичком документарном извору који пред најширу јавност може изнети нове чињенице, потврђујући или оповргавајући нека досадашња сазнања. Кључни део овог поступка био је затворен за јавност а у међувремену су многи истраживачи, публицисти и новинари проучавали и публиковали радове са чињеницама из личног живота, политичког, научног и књижевног стваралаштва

у Сремској Митровици К 356/57, Резиме пресуде у предмету К 356/57.

[32] Исто, Допис Савезног јавног тужилаштва упућен Окружном јавном тужилаштву у Сремској Митровици, КТР 42/62 од 5. фебруара 1963.

[33] Исто, Допис Окружног јавног тужилаштва у Сремској Митровици упућен Савезном јавном тужилаштву, КТО 290/57 од 5. фебруара 1963.

Милована Ђиласа. Детаљи судског процеса за *Нову класу* битан су сегмент Ђиласовог живота и дисидентског деловања. Без увида у евентуално преостале списе са овог процеса који можда постоје у другим институцијама, државним или судским органима не могу се изводити потпуни закључци. На први поглед се уочава да у овом предмету недостају фотокопија оригиналног Ђиласовог рукописа и примерак списа на енглеском језику. Ипак, чини се да су у Историјском архиву Срем сачувани целина и најзначајнији документи овог процеса. Од посебног значаја могу бити приложене белешке, тезе и концепти писани углавном графитном или хемијском оловком, ређе писаћом машином. Они углавном сведоче о припреми за излагања и постављање конкретних питања али неки садрже и инструкције како ће се у самом процесу наступати и који ће се правни кораци предузимати. У том смислу значајне су и белешке, односно дописи који потврђују да је кривични спис у случају Милована Ђиласа понекад издвајан из редовне судске архиве.

Dejan Mostarlić

DOCUMENTS FROM THE TRIAL AGAUNST MILOVAN ĐILAS IN SREMSKA MITROVICA IN 1957 – ARCHIVIST ANALYSIS

SUMMARY

Many aspects of the historical, political and scientific legacy of Milovan Đilas, including the court proceedings conducted against him, are debated in public. In the case of the court process from the late 1950s, this is understandable, since it was largely closed to the public, and the available documentation was difficult to access, especially for study and publication. In the Historical Archives of Srem, in the Collection of selected archival documents – rarities, there are files of this court or prosecutorial case with key testimonies, chronologically connected, related to the initiation of the investigation, the indictment, the main court hearing and the sentencing, with a series of accompanying notes, files and evidentiary material. In this place, an account of this legal historical source is given, with the belief that through its valid legal and historical analysis, new knowledge can be gained.

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

АЈШЕ ОЗКАН (AYŞE ÖZKAN), СРПСКА НЕЗАВИСНОСТ, ОД МИЛОША ДО МИЛАНА (1830–1878) (*MİLOŞ'TAN MİLAN'A SIRP BAĞIMSIZLIĞI (1830–1878)*), IQ KÜLTÜR SANAT YAYINCILIK, İSTANBUL 2011, 378 СТР.

Од турских историчара који се баве историјом Првог и Другог српског устанка и генерално историјом Србије у XIX веку треба навести: Селима Асланташа (Selim Aslantaş), Нурбану Дуран (Nurbanu Duran) и Ајше Озкан (Ayşe Özkan). Ајше Озкан је својим научним радом обухватила хронолошки најдужи период, историју Србије од 1830. до 1918. године, чиме је успела да употпуни велики недостатак у турској историографији када се говори о историји српског народа у новом веку. Књига *Српска независност, од Милоша до Милана (1830–1878)* њена је докторска теза.[1] Садржај књиге је на следећи начин конципиран: после предговора, у уводу је дата кратка ретроспектива историје Срба од досељавања на Балкан, преко средњовековне српске државе и њеног пада под османску власт, период под Османлијама, затим развој српског отпора османској власти и догађаји везани за Први и Други српски устанак. Главни део књиге подељен је на шест поглавља: „Аутономија и прва владавина Милоша Обреновића (1830–1839)" („Muhtariyet ve Miloş Obrenoviç'in I. Dönemi (1830–1839)"), стр. 23–62; „Прва владавина Михаила Обреновића (1839–1842)", („Mihail Obrenoviç'in I. Dönemi (1839–1842)"), стр. 63–80; „Доба Александра Карађорђевића (1842–1858)" („Aleksandr Karacorceviç Dönemi (1842–1858)"), стр. 81–142; „Друга владавина Милоша Обреновића (1858–1860)" („Miloş Obrenoviç'in II. Dönemi (1858–1860)"), стр. 143–160; „Друга владавина Михаила Обреновића (1860–1868) и повлачење Османлија из Србије" („Mihail Obrenoviç'in II. Dönemi (1860–1868) ve Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'dan Çekilmesi), стр. 161–226; „Доба Милана Обреновића (1868–1878) и независност Србије" (Milan Obrenoviç Dönemi (1868–1878) ve Sırbistan'ın Bağımsızlığını Kazanması), стр. 227–322.[2]

У оквиру првог поглавља дат је садржај фермана из 1830. којим је учвршћена српска аутономија. Два нерешена питања у то време била су питање

[1] Озкан је докторску тезу одбранила 2009. године на Одсеку за историју, Универзитета Анкара, Института за друштвене науке, Факултета за језик, историју и географију.
[2] Наслове поглавља све три књиге превела прим. прев. Т. Ч.

имовине Турака и других муслимана који су се према споразуму морали иселити из Србије, и питање које је покренуо кнез Милош, а тицало се враћања шест нахија које су Срби ослободили током Првог устанка, тј. њихово коначно припајање Кнежевини. Такође, у оквиру овог поглавља дате су ставке фермана из 1833, питање успостављања српско–турске границе, доношење Сретењског устава, Турски устав и на крају Милошев одлазак са власти. Детаљно је обрађено питање некретнина муслимана, односно Турака, у Кнежевини и свих проблема и потешкоћа везаних за ову тему. Друго поглавље је у великој мери посвећено Нишком устанку из 1841. године. Треба споменути извор који је ауторка користила у великој мери у овој монографији. Ради се о делу *Vak'a–ı Hayret–nüma Belgrad ve Sırbistan* које је написао Рашид Белгради (Belgradî Raşid).[3] Треће поглавље се бави владавином Александра Карађорђевића и успоном на уставобранитеље. Спомињу се унутрашње трзавице између кнеза и Томе Вучића Перишића, Аврама Петронијевића, револуционарни догађаји из 1848. и учешће Срба у њима. У овом поглављу, важно је истаћи да Озкан није у довољној мери посветила пажњу унутрашњим реформама у српској Кнежевини.

Четврто поглавље говори о другој владавини кнеза Милоша. Акценат је стављен на Милошеве војне реформе, као и на његов став према муслиманском становништу, што сматрамо и најважнијом хипотезом која се појављује у овој монографији. Наиме, истиче се став да су Срби на сваки начин покушавали да убрзају исељавање муслиманског становништа из градова, а посебно из Београда. Озкан свој став потврђује кроз неколико примера који су остали забележени као притужбе на рачун рада српске полиције (пандура) и других органа реда. Наводе се подаци како су муслимани били пребијани и угњетавани од стране Срба, а да се то углавном дешавало без повода, а да српске власти нису реаговале ажурно или чак уопште нису реаговале на притужбе. Ни да се кнез Милош више није обазирао на упозорења која су долазила од стране београдског мухафиза. Став ауторке, који се темељи на османским изворима, јесте да су проблеме изазивали најпре Срби, док су муслимани показали и превише разумевања за овакво понашање. Пето поглавље се надовезује на ове догађаје и тензију која је

[3] Ово дело је један значајан османски извор о Србији и Београду. Важност дела истиче чињеница да је аутор лично сведочио неким догађајима о којима пише и да је у том периоду живео у Београду. Дело је осмишљено у три тома, по речима аутора. Међутим, колико знамо, сачувана су два тома и додатак. Први том књиге описује догађаје који су се одиграли у Србији између 1802. и 1849. године. Први део има 251 страну, штампан је у штампарији Tatyos Divitçiyan Matbaası'nda 1874–75. Други том обухвата период између 1848–49. и 1860–1861. године. Вид. српски превод првог тома: Рашид–бej, *Рашид–бeja историја чудноватих догађаја у Београду и Србији. Књ. 1*, (са турског превео Димитрије Чохаџић), Београд 1894.

постојала између Срба и Турака у Кнежевини, а што је коначно решено 1867. године. Шесто поглавље се бави најважнијим догађајима српске, балканске али и европске историје од доласка на власт Милана Обреновића 1868. закључно са Берлинским конгресом. Од извора ауторка је користила монографије и научне чланке на енглеском језику, или монографије које су преведене на турски језик; није користила српску архивску грађу, али јесте одређени број научних радова и књига на српском језику. Књига садржи и списак скраћеница, закључак, списак литературе и извора, скраћеница, као и додатак и виду фотографија османских и српских извора и знаменитих личности.

Тања Черевицки, мср
докторанд
tcerevicki@gmail.com

АЈШЕ ОЗКАН (AYŞE ÖZKAN), *СРБИ ОД ОСАМОСТАЉЕЊА ДО КРАЉЕВИНЕ СХС (BAĞIMSIZLIKTAN SIRP–HIRVAT–SLOVEN KRALLIĞI'NA SIRPLAR)*, IQ KÜLTÜR SANAT YAYINCILIK, İSTANBUL 2013, 423 СТР.

После стицања независности 1878. године, Османско царство је изгубило свој статус у српској држави, и његов утицај је сведен на минимум. Аустроугарска је постала главни актер у свим дешавањима у политиком животу независне Србије. У овом 40–годишњем периоду до успостављања Краљевине СХС аустро–руски сукоб оставио је траг на спољним односима, док је борба српских политичких партија и државника била одлучујућа за развој српске историје у новом веку, а посебно место је имао ривалитет између династије Обреновића и Карађорђевића. Ово је тема друге књиге коју је објавила Ајше Озкан. Она је логичан хронолошки и тематски наставак на књигу *Српска независност, од Милоша до Милана (1830–1878)*. Књига поред увода садржи три опширна поглавља: прво поглавље „Српска независност и период Милана Обреновића (1878–1889) („Sırp Bağımsızlığı ve Milan Obrenoviç Dönemi (1878–1889)"), стр. 17–86; друго поглавље „Период Александра Обреновића 1889–1903" („Aleksandar Obrenoviç Dönemi 1889–1903"), стр. 87–158; и треће поглавље „Период Петра Карађорђевића (1903–1918) и оснивање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца" (Petar Karacorceviç Dönemi (1903–1918) ve Sırp– Hırvat–Sloven Krallığı'nın Kurulması"), стр. 159–362.

Прво поглавље књиге се фокусира на период стицања српске независности на Берлинском конгресу 1878. и спољнополитичких трзавица, као и окретања кнеза Милана од Русије и приближавања Аустроугарској. Споменути су сви важни међународни споразуми и договори о изградњи пруге и повезивању железничком мрежом Аустроугарске, Србије, Бугарске и Османског царства. Озкан се осврнула и на унутрашње кризе између присталица либералне струје, каснијих либерала, радикала и напредњака који су били на страни кнеза, од 1882. краља, Милана и трзавице између краља Милана и краљице Наталије, Тимочку буну (1883) и Српско–бугарски рат (1885), развод краљевског пара, доношење Либералног устава из 1888. и абдикацију краља Милана 1889. године. У овом поглављу ауторка је темељно и одмерено представила узорке, процесе и последице наведених догађаја.

Друго поглавље је посвећено владавини Александра Обреновића, од абдикације краља Милана до Мајског преврата. У овом поглављу је посебна пажња посвећена обележавању (прослави) 500–годишњице Косовског боја. Како је прослава изазвала

негодовање султана Абдулхамида II, што најбоље знамо из сећања Стојана Новаковића који је у то време био амбасадор Краљевине Србије у Цариграду, тако је и ауторка, користећи се османским извештајима из тог периода, успела да представи догађај из перспективе једног Османлије, што је посебно значајно. Како и сам Новаковић наводи, после овог догађаја више није био позиван на пријем код султана, чак је он саветовао краља Александра да се зарад добрих односа са Османским царством не приређује никаква свечаност.[1] Значајан део овог поглавља је посвећен унутрашњим проблемима и сменама владе и устава од стране краља Александра, као и породичном троуглу Александар–Милан–Наталија. Посебно су обрађени и женидба Александра Обреновића Драгом Машин, развој опозиције према краљу, на крају завера и смрт владарског пара.

Треће поглавље је најобимније. Долазак на српски краљевски трон Петра Карађорђевића, крунисање, изазови са којима се срео нови монарх, сукоб са завереницима, спољнополитички изазови и захтеви западних сила да се краљ обрачуна са онима који су га довели на власт теме су овог поглавља. Ауторка је детаљно анализирала сукоб Србије и Аустроугарске; Царински рат; Анексиону кризу 1908. и анексију Босне и Херцеговине; затим велики отпор српске јавности анексији и интервенцију Русије и спречавање рата на Балкану. Опширније од споменутих догађаја обрађени су процес склапања Балканског савеза држава против Османског царства, затим период Првог и Другог балканског рата, где је фокус стављен више на дипломатске преговоре, док се ратне операције на фронту само набрајају. У краћим цртама обрађен је период Првог светског рата у војностратешком смислу; ауторка је одлучила да овде пажњу посвети идеолошкој позадини и стварању прве заједничке државе Јужних Словена, тачније стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, од 1929. Краљевине Југославије.

Током писања обе књиге о српској историји и историји Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, ауторка се обилато користила архивском грађом похрањеном у османском архиву у Истанбулу.[2] Османски извори који су коришћени су ретко виђени у турској, али и у српској историографији, у чему је и значај ових монографија. С једне стране, Озкан је упознала турску научну јавност са најважнијим периодом српске историје новог века, у времену када је српска држава стекла независност, уздигла се на ранг краљевине и учествовала у свим важним и бурним европским процесима тога доба, први пут као независна држава. С друге стане, осветљени су важни архивски фондови и документи везани за историју Србије. Поред поменутих извора, ауторка је користила и објављену историјску грађу, највише енглеске провенијенције, и значајан број монографија и научних

[1] *Стојан Новаковић*, Српски биографски речник, том VII, Нови Сад 2007, 555.
[2] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

радова на турском, енглеском, француском и српском језику. Оно што можемо навести као недостатак обе монографије јесте непознавање архивске грађе из српских архива. Осим понеких прогласа и грађе која је додата у оквиру сегмента Додаци, као и фотографија српских владара и истакнутих државника, ауторка је, можемо рећи, у ограниченој мери користила монографије и објављене изворе на српском језику.

Тања Черевицки, мср
докторанд
tcerevicki@gmail.com

АЈШЕ ОЗКАН (AYŞE ÖZKAN), ПОРОДИЧНА ТРАГЕДИЈА У СРБИЈИ: МИЛАН–НАТАЛИЈА–АЛЕКСАНДАР ОБРЕНОВИЋ *(SIRBİSTAN'DA BİR AİLE TRAJEDİSİ: MİLAN–NATALİYA–ALEKSANDAR OBRENOVİÇ*), ÇİZGİ KİTABEVİ, KONYA 2016, 141 СТР.

Ауторка ову књигу започиње цитатом: „Aşk imiş her ne var âlemde/ İlm bir kıyl ü kâl imiş ancak"[1] и на носталгичан начин пише о судбини/усуду српске владарске породице Обреновић. Текст је подељен на десет поглавља. Поред увода, садржи и списак скраћеница, попис извора и литературе, индекс и додатке у виду фотографија неких османских извора и фотографија чланова владарске породице. Поглавља су следећа: „Живот Милана Обреновића и долазак на престо" („Milan Obrenoviç'in Hayatı ve Sırbistan Tahtına Çıkışı"), „Живот Наталије Кешко Обреновић" („Nataliya Keşko Obrenoviç'in Hayatı"), „Миланово и Наталијино упознавање и брак" („Milan ve Nataliya'nın Tanışmaları ve Evlenmeleri"), „Миланово и Наталијино раздвајање и развод" („Milan ve Nataliya'nın Ayrılmaları ve Boşanmaları"), „Наталијин одлазак из Београда" („Nataliya'nın Belgrad'dan Çıkarılması"), „Миланово и Наталијино помирење" („Milan ve Nataliya'nın Barışmaları"), „Априлски преврат из 1893. и Александрово преузимање власти" („Nisan 1893 Darbesi ve Aleksandar'ın Yönetime El Koyması"), „Александрово венчање и Миланова смрт" („Aleksandar'ın Evlenmesi ve Milan'ın Ölümü"), „Убиство Александра" („Aleksandar'ın Öldürülmesi") и „Наталијина смрт" („Nataliya'nın Ölümü").

У књизи је ауторка ставила акценат на однос између Милана и Наталије – то је и сам почетак ове, како је то она приметила у наслову, „породичне трагедије". Из тог разлога највише даје на увид делове преписке супружника како би на тај начин приближила читаоцима однос између Милана и Наталије и у први план истакла разлику у њиховим карактерима. Краља Александра и краљицу Драгу са мањим интересовањем анализира у смислу супружника. Наводи све релевантне податке и развој политичке ситуације у Србији, формирање опозиције владавини Александра Обреновића, детаље око припремања завере против краља. Ипак, не можемо наћи превише информација о самим завереницима, осим имена најистакнутијих, што се може приписати недоступности извора и литературе којима је ауторка располагала. Последњи део књиге се фокусира на скроман живот који је водила краљица

[1] Fuzûlî, „Dünyada her ne var ise kaynağı aşktır; ilim ise koca bir dedikodu". У слободном преводу: „Извор свега на свету је љубав, наука је један велики трач." (прим. прев. Т. Ч.).

Наталија, на њен добротворни рад, као и на њену смрт. Вредност ове књиге је свакако велика јер ауторка користи османске изворе. Оно што је важно приметити јесте да је главна „јунакиња" ове књиге управо краљица Наталија.

Књига је највећим делом писана на основу страних извора. Потребно је истаћи да изостају детаљније информације о појединим догађајима, а посебно о Мајском превратy. Монографија Ајше Озкан заслужује пажњу читалачке публике јер на стручан начин и занимљивим наративом упознаје ширу научну јавност и читаоце у Турској са историјом српске владарске породице Обреновић, узроцима раздора међу члановима породице и догађајем који представља прекретницу у историји српске нововековне државе.

Тања Черевицки, мср
докторанд
tcerevicki@gmail.com

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Рукописи у компјутерском слогу предају се у електронском облику у фонту Times New Roman, величина фонта 12. Размак између редова је 1.5.

Осим основног текста са напоменама (уређеним према упутству), рад треба да садржи:

- **Апстракт**. Налази се испод наслова рада и не може имати више од 500 словних знакова. Пише се на језику којим је писан основни текст.
- **Кључне речи**. Дају се на српском језику и може их бити између 5 и 10.
- **Резиме**. Предаје се на српском језику и не може имати више од 600 словних знакова.

Начин цитирања:

Када се први пут помиње дело пише се пуно име и презиме аутора, а у сваком наредном понављању име се пише иницијалом. Иза имена и презимена следи зарез, па наслов књиге написан курзивом. Место и година издања пишу се иза наслова, без запете између места и године. Цитиране странице пишу се на крају без скраћене ознаке за страну.

Пример:

- прво навођење: Мита Костић, *Гроф Колер као културнопросветни реформатор код Срба у Угарској у 18. веку*, Београд 1932, 26-63.

- друго навођење: М. Костић, *Гроф Колер...*, 56-96.

- свако наредно навођење, у случају да се исти аутор наводи за само једно дело: М. Костић, *Нав. дело*, 69-85.

Исто правило важи и за навођење радова објављених у часописима, с тим, што је обавезно навођење назива и броја (годишта) часописа, који следе иза назива рада, а пре места издања. Ово правило важи и за научне чланке објављене у зборницима радова.

Пример:

- (прво навођење) Михаел Антоловић, *Српска историографија о Немцима у Војводини*, Споменица Историјског архива Срем, 7, Сремска

Митровица 2008, 149-165.
- (друго навођење) М. Антоловић, *Српска историографија...*, 149-165.
- (даља навођења уколико се цитира само један рад истог аутора) М. Антоловић, *нав. дело*, 149-165.

На исти начин треба цитирати и објављену грађу, а необјављену у складу са нормама навођења сигнатура, с тим што је потребно када се први пут наводи неки архив да буде написан његов пун назив, место у којем се налази архив и фонд који је коришћен.

Пример:
- (прво навођење) Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Митрополијско–патријаршијски архив, Фонд „А“, 240/1761.
- (друго и наредна навођења) АСАНУК, МПА, „А“, 240/1761.

Датуми се пишу на следећи начин: 2. фебруар 2017.

Бројеви већи од троцифрених треба да буду куцани са тачкама, а не са размацима, нпр. 2.000. или 12.542. (ово правило се не односи на године).

Радови се примају сваке године до 15. јуна, а шаљу се на:

spomenicaias@gmail.com или на адресу уредника: nenad.ninkovic@ff.uns.ac.rs.

ЦИП